

MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of the
Government of Madras

General Editor :

T. CHANDRASEKHARAN M.A., L.T.,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library,
Madras.

No. CVIII

॥ चिकित्सातिलकम् ॥

CIKITSĀ TĪLAKAM **OF** **SRĪNIVĀSA**

EDITED WITH INTRODUCTION

BY

SRI S. VENKATASUBRAMANYA SASTRI

Vaidya Visarada, Sahitya and Ayurveda Siromani

Professor, Venkataramana Ayurvedic College, Mylapore.

**GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY,
MADRAS**

1953

PRINTED AT THE BHARATI VIJAYAN PRESS,
VENKATACHALA CHETTY ST., TRIPLICANE, MADRAS.

INTRODUCTION

The Government of Madras took up for consideration the question of publication of the various manuscripts in different languages on subjects like Philosophy, Medicine, Science, etc. early in May, 1948. Important Manuscripts Libraries in the Madras Presidency were requested to send a list of unpublished manuscripts with them for favour of being considered by the Government for publication. The Honorary Secretary of the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, alone complied with this request. This list as well as a similar list of unpublished manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, were carefully examined and a tentative selection of manuscripts suitable for publication was made. The Government in their Memorandum No. 34913 48-10, Education, dated 4-4-1949, constituted an Expert Committee with the Curator of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, as the Secretary, for the final selection of manuscripts suitable for printing and for estimating the cost of publication.

The following are members of the Committee :—

1. Sri T. M. Narayanaswami Pillai, M.A., B.L.
2. „ R. P. Sethu Pillai, B.A., B.L.
3. „ C. M. Ramachandra Chettiar, B.A., B.L.
4. „ R. Krishnamoorthy, (Kalki).
5. Dr. N. Venkataramanayya, M.A., Ph. D.
6. Sri M. Ramanuja Rao Naidu, M.A.
7. „ V. Prabhakara Sastri.
8. „ N. Venkata Rao, M.A.
9. „ H. Sesha Ayyangar.
10. „ Masti Venkatesa Ayyangar.
11. „ M. Mariappa Bhat, M.A., L.T.

12. Dr. C. Achyuta Menon, B.A., Ph. D.
13. Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil.
14. „ A. Sankaran, M.A., Ph.D., L.T.
15. Sri Polakam Rama Sastri.
16. „ S. K. Ramanatha Sastri.
17. Dr. M. Abdul Haq, M.A., D. Phil., (Oxon).
18. Afzul-ul-Ulama Hakim Khader Ahamed.
19. Sri P. D. Joshi.
20. „ S. Gopalan, B.A., B.L.
21. „ T. Chandrasekharan, M.A., L.T.

With the exception of Sri Masti Venkatesa Ayyangar, and Dr. C. Kunhan Raja, the above members continued to be members of the Expert Committee for 1950-51 also to which the following gentlemen were added in Govt. Memo. 7297-E/50-3, Edn., D/—19—5—'50 and Govt. Memo. No. 15875-E/50-4, Edn., D/—7—9—'50.

1. Dr. A. Chidambaranatha ('hettiar, M.A., Ph. D.,
2. Sri S. Govindarajulu, B.A., B.L., LL.B.' Bar-at-law.
3. Capt- G. Srinivasamoorthy, B.A., B.L., M.B., and O.M.
4. Dr. Muhammad Hussain Nainar, M.A., Ph. D.,
5. Sri T. V. Subba Rao, B.A., B.L.,
6. Principal, College of Indian Medicine, Madras.

The members of the Committee formed into Sub-Committees for the various languages, Sanskrit, Tamil, Telugu, Kannada, Malayalam, Mahrathi and Islamic Languages. They met during the month of May, 1949, at Madras and at Tanjore to examine the manuscripts and make a selection. The recommendations of the Committee were accepted by the Government and they decided to call these publications as the "MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES," and appointed the Curator, Government Oriental Manuscripts Library, Madras, as the General Editor of the publications under this series.

The following manuscripts were taken up for publication during 1949-50.

**" A " FROM THE GOVERNMENT ORIENTAL
MANUSCRIPTS LIBRARY, MADRAS**

TAMIL

1. Kappal Śāttiram
2. Anubhava Vaidiyya Mṭrai
3. Āttānakōlāhalaṃ
4. Upadēśa Kūṇḍam
5. Cōḷaḷ Pūrva Paṭṭayam
6. Śivajñāna Dīpam

TELUGU

1. Auṣadha Yōgamulu
2. Vaidya Nighaṇṭuvu
3. Dhanurvidyā Vilāsamu
4. Yōga Darśana Viṣayamu
5. Khaḍga Lakṣaṇa Śrōmaṇi

SANSKRIT

1. Viṣanūrāyaṇīyam—(Tautrasūrasaṅgraha)
2. Bhārgava Nāḍikā
3. Hariharacaturāṅgaṃ
4. Brahmasūtravṛtti—Mitākṣarā
5. Nyūyasiddhānta Tattvāmṛtaṃ

MALAYĀLAM

1. Garbha Cikitsa
2. (a) Vūstulakṣaṇam
(b) Śūlpaviṣayam
3. Mahāsūram
4. Kaṇakkusūram
5. Kriyākramam
6. Kaṇakkusūram—Bālaprabōdham)

KANNAḌA

1. Lōkōpakāram
2. Raṭṭamatam

3. Aśvaśūśraim
4. Vividha Vaidya Viśayagaḷu
5. Saṅgītaratnākara
6. Supaśūstra

ISLAMIC LANGUAGES

1. Jamil-Al-Ashya
2. Tibb-E-Faridi
3. Tahqiq-Al-Buhran
4. Safinat-Al-Najat

— — —

"B" FROM THE TANJORE MAHARAJA SERFOJI'S
SARASVATHI MAHAL LIBRARY, TANJORE

TAMIL

1. Śarabendra Vaidya Muṛai (Diabetes)
2. Do. (Eyes)
3. Do. (Anaemia)
4. Do. (Svasakāsam)
5. Agastiyar
6. Koṅkaṇaśaraku Vaippu
7. Tirucirrambalakkovaiyar with Padavural
8. Tālasamudram
9. Bharatanāṭyam
10. (a) Paṇḍikēḷi Vilāsa Nāṭakam
(b) Pururava Cakravartī Nāṭakam
(c) Madana Sundara Vilāsa Nāṭakam
11. Percy Macqueen's Collection of Folklore in the
Madras University Library
12. Rāmaiyaṁ Ammāṇai

TELUUGU

1. Kāmandakanāṭisāramu
2. Tāladaśāprāṇapradīpikā
3. Raghunatha Nāyakābhyudayamu
4. Rājagōpāla Vilāsamu
5. Rāmāyaṇamu by Kaṭṭa Varadarāju

MAHRĀṬHĪ

1. Nāṭyaśāstra Saṅgraha
2. (a) Book of Knowledge
(b) Folk Songs
(c) Dora Darun Veṇi Paddhati
(d) Asvaśa Catula Dumani
3. (a) Pratāpasimhendra Vijaya Prabandha
(b) Sarabhendra Tīrthāvali
(c) Lāvāṇi
4. Devendra Kuravañji
5. Bhakta Vilāsa
6. Śloka Baddha Rāmāyaṇa

SANSKRIT

1. Aśvaśāstra with Tricolour illustrations
2. Rājamarṅgaṅka
3. Anandakandam
4. Āyurvedamahodadhi
5. Gīta Govinda Abhinaya
6. (a) Coḷacampū
(b) Sahendra Vilāsa
7. Dharmākūṭam—Sundara Kāṇḍa.
8. JātaKusāra
9. Viṣṇutattvanirṇaya Vyūkhyā
10. Saṅgīta Darpaṇa
11. Bījapallava

During 1950 only the Sub-committees for TAMIL, TULUGU and KANNADA met in the month of July 1950 at Madras.

The following books were taken up for publication in the various languages during 1950—51.

TAMIL

1. Daṭṭaṇṭyaṇṭar—Vaidiya-Aṭṭavanai
2. Vaidiyyak Kalañciyam
3. Anubhava Vaidiyya Muṇai Vol. 3

TULUGU

1. Śaivācūtrasaṅgrahamu
2. Anubhava Vaidyam
3. Abhinayadarpanamu

SANSKRIT

1. Ārogyacintāmaṇi
2. Tattvasūtra with Ratnasūrinī
3. Sūtrārthāṃṛta Laharī
4. (a) Ratnadīpikā
(b) Ratnaśāstra

MALAYALAM

1. Aśvacikitsa
2. Phlasasūtra Samuccaya

KANNADA

1. Vaidya Sūtra Saṅgraha

During 1951-52, only the sub-committees for TAMIL, TULUGU and MALAYALAM met in the month of April 1951. The following books were taken up for publication in the various languages.

TAMIL

1. Saptarṣinūḍi
2. Karnātakarājūkkal Savistara Caritram
3. Bharata Siddhāntam
4. Pillaippinivākaṭam
5. Anubhava Vaidyam Vol. 4
6. Mātṭuvākaṭam

TULUGU

1. Brahmadevyū Sudhārṇavam
2. Rāgatālacintāmaṇi
3. Vaidyacintāmaṇi
4. Kumārarūmuni Kathū
5. Kūṭamarāju Kathū

SANSKRIT

1. Devakeralam—Candrakalā Nūḍi
2. Pūtañjala Yogasūtra Bhāṣya Vivaraṇa by Sri Śaṅkarācūrya

MALAYĀLAM

1. Kilivaṇḍusanvadam
2. Advaita Vedāntam
3. Būrahaspatyasūtra with Malayālam commentary
4. Karaṇapaddhati

KANNADA

1. Sadgururahasyam

ARABIC

2. Shawakil--Ul--Hur

In Government Memorandum No, 18947-E/52-2. Edn., dated 7—8—1952, a few changes were made in the personnel of the Expert Committee.

The names of following members were deleted :

1. Sri V. Prabhakara Sastri.
2. Professor M. Hiriyanra.
3. Dr. C. Kunhan Raja.
4. „ C. Achyuta Menon.
5. „ M. Abdul Haq.

The following gentlemen were included as members of the Expert Committee :

1. Sri M. Somasekhara Sarma.
2. Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D.,
3. „ R. Nagaraja Sarma, M.A. Ph. D.,
4. „ S. Krishnan Nair, M.A., Ph. D.,
5. Professor S.A. Bukhari, M.A.,

The Sub-Committees for all the languages met during September 1952 for selecting manuscripts for publication :

The following manuscripts were taken up for publication during 1952-53 :

TAMIL

1. Saptarsinadi Volume II - VRSABHA LAGNA.
2. Temple Inscriptions of South India.

TELUGU

1. Sariramu.

KANNADA

1. Bijjalaraya Carito.
2. Vaidyasara Sangraha Volume II

MALAYALAM

1. Vidyamadhaviyam.
2. Cikitsa.
3. Visa Cikitsa and Visappattusaram.

SANSKRIT.

1. Nyayaratnam with commentary Dyutimala.
2. Nr̥ttaratnaṅgalī.
3. Cikitsatīlakam.

It is hoped that the Publication of most of the important manuscripts will be completed within a few years.

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the Library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by comparing them with other copies. The editors have, however, tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in round brackets and correct readings have been suggested in square brackets. When different readings are

found, they have been given in the footnotes except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the footnote or incorporated in the text itself.

The Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication although there is a drive for economy in all the departments. My thanks are due to the members of the Expert Committee who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors, who are experts in their own field, for readily consenting to edit the manuscripts and see them through the press. The various Presses that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proofs.

The edition of *Cikitsūtilakam* is based on a palm leaf manuscript preserved in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras and described under R. No. 378 b.

The size of the manuscript is $14\frac{1}{8} \times 1\frac{1}{2}$ inches. It contains 92 folios of 5 lines to a page. This is in Telugu character. The condition of manuscript is injured. But a restored copy also is available in this library. This was purchased in 1911—12 from the Sarasvati Bhandagaram, Triplicane.

Madras. }
2—2—1953 }

T. CHANDRASEKHARAN,
General Editor,
Madras Govt. Oriental Series.

श्री चण्डन्तरश्च नमः

INTRODUCTION

“ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति,
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति; तद्विजिज्ञासस्व । ”

“ Desire for the knowledge of the sole ultimate cause of creation, existence, and destruction of the entire universe with its manifold marvels”, so say Vedas. Likewise the science of Āyurveda, the only aim of which is the promotion and preservation of healthy life free from illness, ailments and diseases, is the source and repository of all other medical sciences that go by different names and apparantly incompatible forms. The enlightened one says

यदिहास्ति तदन्यत्र यद्येहास्ति न तत्कश्चित् ”

i.e., whatever is found elsewhere is not what is not already here.

The science of Āyurveda is the sole sustenance of all other medical sciences, which are merely the flowering of some principles scattered in different places in Āyurveda though these sciences appear often quite different from the original source. One cannot miss the fact, if one can examine well, that the basic principles of all later medical sciences are drawn from Āyurveda. Then, if, as we say, these medical sciences have sprung up from Āyurveda, why should they appear very different from that? This needs some consideration.

In Āyurveda, the principles of treatment are expounded as and when circumstances warranted them. If these are applied as stated in the respective contexts, they promote healthy life and longevity also.

There are several instances, asserting that some diseases are caused by germs, telling that some others can be cured by a method of treatment which appears to intensify the malady, advocating the method of nature cure, explaining how sun's rays can be used to cure some ailments and giving us how water can be used to heal certain diseases. One can quote profusely from Āyurveda, contexts in which the above principles are well explained and successfully applied. What more proof of the fact that Āyurveda has supplied the basic principles of the sciences. Allopathy Homeopathy, Hydroathy, Naturopathy etc., is necessary? According to the sages, the principles stated in particular circumstances are not to be applied to all diseases at all times for all stages for all persons. The general method of treatment should aim at direct combating and destruction of the disease-producing germs or the cause. With regard to the cure of certain diseases, that principle which appears to aggravate the malady may be employed in certain circumstances. The method of water treatment can be applied to a few ailments only. Only in some cases, nature cure is good and possible. But in all cases the only three causes of all diseases are VAYU, PITTA and KAPHA.

Improper care of teeth results in dental diseases, which in turn produce innumerable others. Only in such cases, dental treatment will bring relief.

Āyurveda was founded by the sages of yore, who deeply loved their fellow beings and who were men of wisdom and know the eternal and universal truths of life. The principles in Āyurveda are vaster than the vastest mountain and deeper than the deepest ocean. Therefore they defy all ordinary efforts for a complete mastery or to get at the base. So the present day medical practitioners, having understood a very small part of the whole and taking it as the basic principle of all, pursued the same, applied it in all cases and got themselves isolated from the main rich source. These people insist on what they have understood in Āyurveda as the panacea for all

diseases and so have set up different systems of treatment like Allopathy, Homeopathy, Hydropathy, Naturopathy etc., each claiming a part of the principle of Āyurveda as the sovereign remedy in all cases at all times. This truth is not yet understood, or, if understood, is not acknowledged. But time will reveal the truth that all these principles are to be applied according to the nature of the diseases, their circumstances and conditions. Then these sciences will merge in the parent science Āyurveda and lose their identity.

Each of a group of four men in darkness touches different parts of an elephant, viz., the leg, the trunk, the tail and one of the ears and asserts that the elephant is like a huge pillar, like a monstrous serpent, like a cane or a thin staff and like a big palmyra-fan. Each has stated what each felt and understood. But day-light or the light of a lamp would reveal to them that an elephant is not like what each of them thought but it is what each of them touched and not merely what all of them touched, but some thing more than what they have understood. So also, that Āyurveda is what all these sciences claim, not merely what all these sciences claim, but some thing more, will be clearly understood in due course.

But if it should be asked, that if all other medical sciences are off-shoots of Āyurveda, why then do they appear quite different from one another and from the original source, the answer is clear and simple. It is the inevitable consequence of pursuing a part of the whole truth without understanding its relation to the whole with an obstinate blind faith in what one has understood and with a contemptuous disregard of what one has not understood and is not prepared to believe.

Those who learnt from the Vedas the doctrine of Ahimsā which is very essential for spiritual realisation object to Yajñas on the ground that animal sacrifices form part of the Yajñas, though they are ordained by the same Vedas. Are not these persons acting contrary to the

dictates and spirit of the Vedas? The men clinging to the offshoots of Āyurveda behave in the same manner and so appear different. But once again they will come back to the parent-fold from which they have strayed away, even as the water in the clouds drawn from the sea returns to the same sea though the clouds rain on lands far away.

“आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।”

The learned and revered leader of the present day, Sri C. Rajagopalachariar is also of the opinion that the science of medicine started in the east and gradually travelled west, where it had been greatly developed with the result that it has assumed the shape of a new science. This has been expressed by him in his press conference on February 18th 1953.

He has also added that Āyurveda and modern medicine were not two different sciences

Āyurveda consists of eight divisions; viz,

- (1) Treatment of sickness and common ailments of body. (कायचिकित्सा)
- (2) Treatment of infantile complaints and diseases (कौमारभृत्यम्).
- (3) Method of exorcising evil spirits and treatment of diseases due to them. (भूतविद्या)
- (4) Treatment of disorders of all sensory organs and others contained in the head. (शालाक्यम्)
- (5) Surgery. (शल्यतन्त्रम्)
- (6) Treatment of wrongs due to poison (अगदतन्त्रम्)
- (7) Science of longevity (रसायनतन्त्रम्)
- (8) Science of restoration and rejuvenation of sexual potency (वाजीकरणतन्त्रम्)

There are many books dealing with each of the above divisions. Some have been printed and published. Some others have yet to be deciphered and printed. But a number of works on these are now extinct. The only aim of Āyurveda is to help in the achievement of complete healthy life and to preserve mankind from falling a prey to all sorts of innuumerable diseases.

Of these eight, the treatment of sickness and other common ailments of body and surgery are considered the most important and the view is also held that these two comprise within them all the essentials of other divisions also. Śrī Harṣa refers to the celebrated book Suśruta Samhitā on surgery and also to the best work ever written on the treatment of common disorders and ailments of the body viz. Agniveśa Samhitā, revised and re-written by Carakācārya. No mention was made of works on other divisions or their authors.

It is contended in the Suśruta Samhitā that surgery is of utmost importance—

“ एतद्वयङ्गं प्रथमं प्रागभिधानव्रणसंरोहात्. यज्ञशिरःसन्धानाच्च ”

(सुश्रुतसंहिता)

But even surgery and all other divisions become part of the science of कायचिकित्सा, if we assign the derived meaning and not the traditional one to it, if we discard the debased meaning that कायचिकित्सा is merely the treatment of very minor things like fever etc., and accept the correct sense that it concerns with the treatment of all diseases, ailments and disorders of body either internal or caused by external actions on the body. The Suśrutasaṃhitā only lays stress on the use and magnitude of surgery and does not degrade कायचिकित्सा.

The surgery attempts to remove the external symptom (like eruption, collection of blood, pus in particular parts) of abnor-

mal conditions inside the body. Therefore every effort of their reappearance until the root cause is removed and every internal organ has its normal function restored. Indeed a tree does not cease to grow merely because the flowers or leaves or even some branches are removed. So, only by undergoing proper treatment as laid down in कथ्यचिकित्सा that is by taking appropriate medicines or otherwise, one gets back to normalcy, the Vayu, Pitta, and Kapha being set in right proportion. Though the process may sometimes be felt slow, it is sure in its effect as it makes a fundamental change inside the body by attacking the cause and restoring basic constituents of the body, Vayu, Pitta, and Kapha to their natural proportion. The tree of disease dies when its root is cut. Therefore though the people who practise कथ्यचिकित्सा admit the use of surgery as they bring temporary relief from intense pain and torture, they definitely hold that taking in medicine and undergoing treatment according to कथ्यचिकित्सा alone help to overcome the disease permanently. This view is expressed in the Carakasambhita in connection with the treatment for piles-

“तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं दिनमर्शसाधु ।
दाहं क्षारेण चाप्येकं दाहमेकं नथऽगमना ॥
अस्येतद्भस्तिन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
क्रियते त्रिविधं कर्म श्रंशस्तत्र सुदारुणः ॥
पुंलोपघातः ध्वययुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।
आध्मानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्तनम् ॥
पुनर्विरोहो रुढानां क्लेशो श्रंशो गुदस्य च ।
मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षाराग्निविव्रमात् ॥
यत्तु कर्म सुलोपायमल्पश्रंशमदारुणम् ।
तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥” (चरकसंहिता)

That is, roots of external manifestations of piles can be removed by surgical operations, or by corrosion by acids or fire. But these are to be undertaken by well-trained and

long experienced medical men, as otherwise grave dangers may result. Impotency, swelling of the passage of *faeces* and the consequent stoppage of excretion of wastes, enlargement and pain in the stomach, purging of blood, the reappearance of the piles and finally death are some of the dangers that are likely to result from the use of surgery. Now, let us explain less difficult and more practical methods which are lasting and complete in their cure, without hazards.

Some might think that *Kāyacikitsā* is only for disorders in the body resulting from abnormalities inside it and not for those like out, swelling etc., due to external actions on the body. These people will hold that surgery alone is useful in later cases. But we can understand the truth by going deeper in our analysis. Why does one experience pain and suffering after one is battered hard or mauled or clawed? This is precisely because the right proportion of the fundamental constituents of the body *Vāyu*, *Pitta* and *Kapha* is altered by external action. But in other cases the correct proportion of the basic ingredients is destroyed by irregular habits and diseases spring up from them. In both the cases the disproportion is the reason for ill-health, pain and suffering. So the right remedy is to re-set the constituents in proper relations to one another in both the cases according to the science of *Kāyacikitsā*.

By right living and regular and hygienic habits, naturally occurring diseases can be arrested. But accidents and sudden external actions on the body cannot be anticipated. Some people are of opinion that disorders and diseases due to accidents and other things not dependent on our present actions, nevertheless happen due to past sins and misconducts in the same life or previous births. So right conduct and austere life are regard as the means of averting such dangers.

So *Kāyacikitsā* is very important and the outstanding work in that field is the book *Cārakasamhitā* written by the

sage Agniveśa and revised by the sages Caraka and Dṛḍhabalakarya. This book is too vast, too profound and too full of the best principles on medicine, to permit a moderate measure of success in any attempt to understand and to group the things properly to facilitate easy reference due to the limitations imposed upon human knowledge, capacity and life. But, fortunately for us, the noble and sympathetic sage Vaghbhatacarya, in order to alleviate our sufferings, produced the work *Aṣṭāṅga saṅgraha* comprising the essentials of *Kayacikita*. Later, he produced a digest of his work called *Aṣṭāṅgaśāstra*. In these are contained the important matters in *Caraka* and *Sūtrata-sambhitā* (with additions that are now extinct in the originals) adapted to modern use. The author himself says

“तेषामेकैकमव्यापि समन्वयाधिभागेन ।
 प्रतिनन्त्राभियोगे तु पुरुषायुपसंक्षयः ॥
 भवत्यध्ययनेनैव यन्मात्पोक्तः पुनः पुनः ।
 तन्त्रकारैः स एवार्थः कचित्कश्चिद्विशेषतः ॥
 सर्वतन्त्राण्यतः प्रायः संहत्याष्टाङ्गसंग्रहः ।
 अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्त्यादिर्वर्जितः ॥
 हेतुलिङ्गापेक्षस्फुटव्ययमात्रनिबन्धनः ।
 विनिर्गृह्यार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्रकाशकः ॥
 स्वान्यतन्त्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ।
 युगानुरूपसन्दर्भो विभागनं करिष्यते ॥ ” (अष्टाङ्गसंग्रहः)

It is impossible to understand within the short span of life all the essentials by the study of the various books individually. So *Aṣṭāṅgasāṅgraha* was produced as a synthesis of things common in all books. Redundancy, repetition of sense and undue explanations are avoided. Only the causes,

characteristics and cure of diseases are dealt with. The contradictions in different branches are reconciled and principles are arranged to suit present day applications. The adage goes

“अत्रिः कृतयुगे वैद्यो द्वापरे सुश्रुतो मतः ।
कलौ वाग्भटनामा च ॥”

Atri, Suśruta and Vāgbhaṭa were the physicians respectively of Kṛtayuga, Dvāparayuga and Kaliyuga.

Towards the close of the book Aṣṭāṅgahrdaya, the author explicitly says,

“अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्त्रनेन
योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिरासः ।
तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां
प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥
यदि चरकमधीते तद् भुवं सुश्रुतादि-
प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।
अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामस्त्रिः
किमिव खलु करोतु व्याघ्रितानां वराकः ॥” (अष्टाङ्गहृदयम्)

“that book which is the cream of the vast ocean of Āyurveda is designed only to make the fruits easily available, because lack of knowledge in either the Suśrutasaṃhitā or Carakasamhitā, with even complete mastery of the other, prevents one from becoming a successful physician.”

All the methods and medicines suggested by the sages Caraka, Suśruta and others are contained in the book Aṣṭāṅgahrdaya. The titles of the chapters faithfully reflect the matter dealt with therein. In several respects this digest of medicine stands foremost among medical works.

The medical works of yore are, divided into several parts like सूत्रस्थान etc, but each author claims his own Sūtrasthāna to be the best.

- “श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ।
 चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ॥
 श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥” (चरकसंहिता)
- “बीजं निकृत्तितस्यैतत्समामेन प्रकीर्तितम् ।
 सर्विशमध्यायशतमस्य व्याख्या गविर्प्यति ॥” (मुद्रुसंहिता)
- “इति तन्त्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ।
 अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥ (अष्टाङ्गसंग्रहः)
- “समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।
 अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥” (अष्टाङ्गहृदयं)

Though the Sutrasthāna in all the works are of value for a medical student or practitioner, the best and most useful one is that in the book Aṣṭāṅgahrdaya as it is the cream and digest of all other works and as it is written with minimum words without sacrificing any principle of medicine.

“सूत्रस्थाने च वाग्भटः ”

means that Vāgbhaṭa excels in his dealing of Sutrasthāna.

Though Aṣṭāṅgahrdaya is most useful, it is not to be understood that later works are of little value. There are principles and preparations of medicine which are handed down from generation to generation, which are only very briefly dealt with in the Aṣṭāṅgahrdaya as they were of not much use then and which are of immense necessity in later times due to multiplicity of diseases. But these later additions should conform to some basic principles of medicine enunciated by ancient seers. It is even permitted by sages to set the formulæ for new medicines or to alter the old ones in the light of new facts.

Accordingly, Pandit SRINIVASARYA of Arvela lineage, produced a work CIKITSĀ TILAKA embodying important

principles of Kāyacikitsā and illustrating the basic truths of all medicines. He closely follows Vāgbhaṭa in his exposition. We find in his work, some things which are entirely absent or are merely mentioned without details in earlier books. But certain verses in this work are only incorporations without any change from the Aṣṭāṅgahṛdaya. One may call the book as a revised edition of the Aṣṭāṅgahṛdaya brought up-to-date with additions.

In the Sūtrasthāna part of the Aṣṭāṅgahṛdaya now available, the methods of doing Pañcakarma

वमनं, विरेचनं, आस्थापनं, अनुवासनं, and नस्त्यं

which help the excretion of wastes, are given completely. But no complete account is given of how the necessary medicines for them are obtained or how the dangers that may result are overcome. Without knowing these, no one should undertake to do Pañcakarma. But these are found strewn in some of the later parts of the same book. Similar is the case with the Caraka-saṁhitā. If all the facts relating to Pañcakarma were grouped together and arranged well, it would have facilitated quick, easy and complete study of the subject. This lack is remedied by SRINIVASARYA in the Sūtrasthāna of his book Cikitsātilaka. All the details relating to Pañcakarma are completely dealt with.

In the Sūtrasthāna of the Aṣṭāṅgahṛdaya the characteristics of the various ingredients of the medicine, their tastes, effects etc., are only briefly told and they are developed in the other parts of the book. But in the Cikitsātilaka they are grouped together properly, with useful commentaries, in forty chapters with appropriate titles. The chapters are as below—

“वैद्यदोषादितद्देवद्विप्रकृतिलक्षणम् ।

सप्तधातुरसद्रव्यरोगविज्ञानसंज्ञकाः ॥

द्विविधोपक्रमश्चैव दोषोपक्रमणीयकम् ।
 दिनर्तुचर्यारोगानुत्पादनीयद्रवातकाः ॥
 अन्नसंरक्षणो मात्रा शुद्ध्यादिस्नेहनामकाः ।
 स्वेदरेकौ छर्दिरेककल्पतन्मिद्विधमिकाः ॥
 तत्कल्पसिद्धिकद्रव्यकल्पना नग्यकल्पना ।
 धूमगण्डूपट्क्सेकतृप्तियन्त्रकशस्त्रकम् ॥
 शिराविधिः शल्यविधिः शम्भुक्षाराधिकर्मकौ ।
 चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः सूत्रस्थानमुदाहृतम् ॥ ”

Likewise, the improvements made on the old works are a special feature of this book. There are found in this book, sure and effective medicines for treating corpulence, undue slimness, sleeplessness excessive sleep etc and the uses of substances like musk, saffron, camphor etc. and flowers like jasmīn, rose, lotus, etc in medicine. The healing qualities of breast milk, the preparation of plantain juice, the significance of fire, sun light, moon light, darkness, lamp, looking at the mirror, etc. is well set forth in this book. The cure of cholera, treatment of persons rescued from drowning, and various other useful methods and medicines are given in this book.

The preservation of herbs and other plants for medicines are laid down as the duties of all. The extirpation of major parts of the forests from the face of the earth is really a dangerous thing for our healthy existence. That is why the Governments celebrate the “Vanamahotsava”. To men engaged in the task of rearing up gardens, the chapter UDYĀNAVARGA will serve as a useful guide. It deals with the science of horticulture.

The practice of grouping the matters in the Kalpasthāna of the Aṣṭāṅgahr̥daya with the Pañcakarma in the Sutrasthāna of the new work had been already set up by Hemādri.

This is evident from the preface of the book *Aṣṭāṅga-hṛdaya* published in Bombay.

Of the countless works on *Āyurveda*, only a limited number is available. Generally speaking, the books *Caraka-saṁhitā* and *Suśrutasamhitā* appear to be the basic works for all. Even in these, the method of estimating the pulse and the diagnosis of the disorders from that, is not mentioned. This is because it is a very delicate method and cannot be easily understood or practised by ordinary men. It is believed that for the same reason, the method of estimating the pulse is not given in the present work also.

Two kinds of medicines are found in *Āyurveda*. One is based on the abundant use of herbs having medicinal properties. The other is based on chemicals as the materials of medicine and chemical preparation as the process. The early works stress on the first method and the later books on the second. But to-day both are considered equally useful. The slow effect, prolonged treatment and the untidy environment due to the use of oil and viscous substances are some of the disadvantages of the first method as alleged by the supporters of the second. But the great care required in the preparation of the medicines by the chemicals and the dangerous effects on the body caused by a slight change in the right proportion of the ingredients and the trouble in obtaining materials in pure form, are some of the unfavourable circumstances in the practice of the second method. On account of this the first method is preferred to the second one by the early writers. For the same reason, herbal treatment is largely advocated in the *Cikitsūtilaka*.

As no reference to this book is made in other works in *Āyurveda*, we have to conclude that either it was not well known or that it was written comparatively recently. From the name of the author we guess that he might belong to south

and from the Telugu words in his works we see that he might be an Andhra or a Kannadiya.

It can be conjectured from the following verses that the author was a great devotee of Viṣṇu.

- “विश्वं विष्णुर्यः ससर्ज यस्तु धन्यन्तरिः स्वयम् ।
 दत्तात्रेयात्मको यस्तु मौञ्जुतानशिवेशकान् ॥
 सर्वलोकोपकारार्थमायुर्वेदमजिग्रहत् ।
 पण्डितश्रीनिवासीयचिकित्सानिलके तु सः ॥
 नित्यं संनिहितो गृत्वा फल्याणानि करोतु वः ॥”
- “पुरा येनैव यत्प्रोक्तं तत्संगृह्य भयाधुना ।
 प्रोक्तं शास्त्रमहं तस्मै विष्णवे संनिवेदये ॥
 यथा सुधांशोरमृतमर्पयान्त मनीषिणः”
- “ब्राह्मे मुहूर्ते नोत्थाय अग्नेर्देवमधोदाशु ॥”
- “विष्णोर्नैवेद्यशेषं तु मुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ॥”
- “यशस्य स्वर्गमायुष्यं धनधान्यविवर्धनम् ।
 देवतापितृविप्राणां पूजनं गोत्रशुद्धिदम् ॥”
- “दत्तात्रेयप्रसादात् सर्वाभीष्टफलभदात् ।
 श्रीमदैजश्रीनिवासपण्डितियेऽतिकौतुकं ॥
 चिकित्सातिलके सूत्रस्थानमद्य समाप्यते” ॥

Though the author did not indicate the period in which he lived, he had stated his pedigree in the first chapter thus:—

- “दत्तात्रेयसहं नत्वा रघुनाथार्यनन्दनः ।
 पण्डितश्रीनिवासाख्यः श्रीमत्कौशिकगोत्रजः ॥
 ऐजनाथार्यसत्पौत्रश्चावैलकुलसंभवः ।
 अध्येता पद्मनार्यभ्यः” ॥

In the end of the book, the author begs the elders of his time to accept his humble contribution. This serves as a revelation of his noble mind.

“कुरुध्वमस्मिन्विश्वासं विवादं न कदाचन ।

पुनरुक्तिविचारं च मा कुरुध्वं विशेषतः ॥

नानाशास्त्रानुसारेण नानामतविभेदतः ।

सुखबोधाय च प्रोक्ते तस्मात्सर्वं प्रशस्यते ॥”

This work, which conforms to the basic principles laid down by the sages, which is the outcome of wisdom and perception of eternal values in medicine and which is written with such clarity as to help even men of slow understanding, is unfortunately not found in full. Of the five parts of the book comprising 150 chapters, only the Sūtrasthāna containing 40 chapters is available and that alone is being published here.

There were spelling as well as verbal mistakes in the manuscript copy which was available to us. We have corrected them as far as possible with the help of Carakasamhitā, Aṣṭāṅgasaṅgraha, Aṣṭāṅgahṛdaya and other books. Certain matters in the manuscript copy, which appear irrelevant to the context and which are not clear are given separately at the bottom of the pages. The Telugu words also are included there. An appendix with all the Telugu words in the manuscript will be found in the book.

At the close of the Sūtrasthāna, three mineral preparations viz., Rājāmṛgāṅkarasa, Mahārājāmṛgāṅkarasa and Vasantakusumākararasa are mentioned in the manuscript copy. Nothing is written about these in the body of Sūtrasthāna. As this work is based on the Aṣṭāṅgahṛdaya there is no necessity to describe mineral preparations in it. So we conclude that these must be the interpolations at a later period. We have given them under a separate title.

There may be countless books and writings but only a few of them deal with the eternal and universal values serving as books of all time. But even some of the most useful books have not gone to print. As these books lacked the patronage of the Government for a long time and as very little attention was given to their study, they tended to become obscure. But now, the Madras Government Oriental Manuscripts Library under its zealous and persevering curator Sri T. Chandrasekhara Dikshitar is doing a great service to the cause of the revival of the glory of the past and for the dissemination of precious thoughts in the manuscripts. The Curator and his staff deserve high praise for their noble work.

As this book is being published for the first time, there may be imperfections and mistakes. For these, I crave the indulgence of the readers and believe in their good sense to glean the useful matters contained therein and to take the book for what it is worth. We offer the book as our humble tribute to its late author.

Mylapore }
22nd Feb. 1953. } V. S. VENKATASUBRAHMANIA SANTHI.

श्रीधन्वन्तरये नमः

॥ उपोद्घातः ॥

“ब्रह्मदक्षाधिमघवद्विवोदासपुनर्वसून् ।

आयुर्वेदगुरुन्वन्दे लोकद्वयहितैषिणः ॥”

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति,
यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्तीति ; तद्विजिज्ञासस्व”

इत्याह भगवती श्रुतिब्रह्मणो विविधवैचित्र्यचित्रितसकल्पपञ्चसृष्टि-
स्थितिलयाधिष्ठानत्वम् । एवमेवायुर्वेदोऽपि नानाप्रकाराणां आपाततो मिथो
विसदृशलक्षणानामिव च साम्प्रतमुपलभ्यमानानामप्यारोग्यसम्पादनपरिपालनैक-
पत्वेन समानामिप्रायाणां च चिकित्साशास्त्रप्रस्थानभेदानामुत्पत्तिभूतवसानभूमि-
श्चेति नेदमभूतार्थवर्णनं विदितायुर्वेदशास्त्रसाराणाम् । उक्तं च भगवता—

“यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत्कचित्” इति ।

यथा हि वर्धमानविभवे रत्यादौ स्थायिभावे, ते ते व्यभिचारिभावास्तस्यैव प्रधान-
शृङ्गारादिरसात्मतामापन्नस्याङ्गभूतास्तत एव च लब्धपरिपोषास्तत्रैव च विलीयन्ते
सिन्धुविव कल्लोलः, एवमेव सकलविधचिकित्साप्रस्थानजीवातुभूते आयुर्वेदतन्त्रे
विराजमाने ह्यस्मादेव तत्र तत्र विद्यमानमर्थैकदेशमवलम्ब्य लब्धात्मकानि
तानि तानि मेषजशास्त्रप्रस्थानानि यानि पृथगेव च लब्धात्मकानीवालक्ष्यन्ते ।
निपुणं हि निरूप्यमाणानामेषां सर्वेषां साम्प्रतिकचिकित्साशास्त्रप्रकराणां
आयुर्वेदादेव मूलतत्त्वावाप्तिः स्पष्टा ।

कुतस्तर्हि भूयोऽशेषु वैसादृश्यमुपलभ्यत इति चेदत्रेदमवधेयम् । आयुर्वेदे
दि तत्र तत्र तानि तानि तत्त्वानि तत्तत्प्रकरणादिवशादुपक्षिप्तानि यानि हि तत्र
तत्रोपदिष्टक्रमेणोपयुज्यमानानि कल्पन्ते सुखाय हिताय च दीर्घाय आयुषे ।
कचिद्विप्रभवत्वं रोगाणां कीर्त्यते केषांचित्, कुत्रचिच्च तदर्थकारिचिकित्सा-
श्रयणविधिः, कचिद्विकाराणां प्रकृतिवशात्कालवशाद्वा स्वयमुपरमवर्णनम्, कचि-
त्सूर्यशमिप्रयोगेण रोगनाशनविधिः कचिज्जलचिकित्साविधानम्, इत्यादितत्त्वोप-

देशेन साम्प्रतिकचिकित्साप्रकारप्रवर्तनां Allopathy Homoeopathy
Hydrotherapy Naturopathy प्रभृतीनां मूलतत्त्वस्य यथायथमुपदिष्टानां पर्वानि
एव ।

तथा तत्र तत्रोपाश्रयणीयत्वेनोपदिष्टानि तान्यर्थनस्त्वानि न सर्वत्र व्याभि-
मेदेषु प्रकृतिषु कालेषु वा प्रकल्प्येण प्रयोक्तुमुपदिष्टानि आन्तर्यमार्गदर्शिकाः ।
परं तु भृत्या हेतुव्याधिविपर्ययेण चिकित्सा, कानिदेव न तदर्थकारिचिकित्सा,
कचिदेव न कृमिप्रभवत्वं रोगाणां, कानिदेव न जलचिकित्साश्रयणं, कानिदेव
न स्वभावोपरमायोपेक्षणयित्वं विकाराणां, सर्वथा दोषजत्वमेव रोगाणामित्यादि-
रूपेण व्यवस्थिता एव क्रमा आयुर्वेदशास्त्रेषु ।

कीर्त्यते आयुर्वेदशास्त्रेऽपि दन्तविकृत्या भृत्यां विकाराणामुत्पत्तिर्मानि-
कित्सया प्रथमश्च । परं तु “दन्तविकृत्यैव विकाराणां संभवः, दन्तदाहर्णेन
च नीरोगत्वं” इति त्वायुर्वेदे न कीर्त्यते ।

अवितथविपुलबुद्धिभिः प्राचीनपद्मभिर्मिः कालक्षयेऽप्यावाधितार्थप्रदर्शकैः
सर्वभूतेष्वनुकोशपरैः प्रवर्तितं महाशैलमिव महोदधिमिव चाल्युक्तं अविगम्य-
मायुर्वेदशास्त्रं स्वबुद्धिनाम्ना तुल्ययन्त्रेण उन्मातुं प्रवृत्ताः साम्प्रतिपदा भर्त्ताभज-
वैद्यप्रस्थानप्रवर्तकास्तु यथायथं स्वस्वप्रतीतिगोचरेष्वेवार्थैकदेशेषु व्यवस्थिताः सकल-
विधस्यापि रोगग्रामस्य हेतुलिङ्गोपधवर्णने प्रवर्तमानाः केचन सर्वेषां रोगाणां
जीवाणुप्रभवत्वं, केचन सर्वेषां रोगाणां तदर्थकारिचिकित्साश्रयणं, केचन प्रकृत्यै-
वोपरमकल्पं, केचन जलचिकित्साक्रमेणैवोपक्रममित्येवमादिरूपेण प्रतिनियततत्त्वैक-
देशमात्रसमाश्रयिणः स्वं स्वं मेपजशास्त्रं संवर्धयितुं प्रवृत्ताः क्रमेण स्वपरिगृहीत-
मार्गैकपरायणाः सुदूरं गता मूलभूतादायुर्वेदशास्त्रात् पृथग्भूता इव चोपलक्ष्यन्ते ।
असंशयं तत्परिगृहीततत्त्वानां याथार्थ्येन आयुर्वेदोक्तक्रमाधिकित्सितं प्रत्येकदेश-
त्वावगमस्तेषां कालान्तरे वा भविष्यत्येव । सम्पत्स्यते तदीयसिद्धान्तानां
विलयश्चायुर्वेदे ।

तमसि पृथक् पृथगवस्थिताः कतिचन पुरुषाः कचिदाधोरणवशस्थितं गजमेकं
हस्तपरामर्शेनोपलक्ष्यन्तः कश्चित्पादान्, कश्चित्तु शुण्डां, कश्चिद्बालं, कश्चित्कर्णं

च केवलं स्पृशन्तो मिथो विवदन्त एव गजस्य यथार्थस्वरूपनिर्णये विप्रतिपद्यन्ते । कश्चिदाह गजमुखस्वलाकारं, कश्चिदजगरोपमं, कश्चिद्वेत्रोपमं, अन्यस्तु तालव्यजननिभम् । एते हि साधवः स्वावगतमात्रेण सत्यमेव ब्रुवन्ति । पश्चात्तु निपुणमतिना केनाप्युपानीते दीपे व्युष्टे वा चक्षुषा कृत्स्नं गजस्वरूपमालोके पर्यालोचयन्तः यथा सर्वलक्षणसमुदायात्मकं गजस्वरूपं सम्प्रतिपत्स्यन्त एव ; एवमेव साम्प्रतिकचिकित्सामार्गेषु सर्वेषु विद्यमानानां तत्त्वानां आकरायितमायुर्वेद-शास्त्रं, तदेव च सकलं मेपजतस्वावबोधकं इत्यचिरेणैव कालेन प्रतिपत्स्यन्ते ।

एकस्मादेव मूलमूतादायुर्वेदात्प्रवृत्तानामपि भेषजमार्गाणां साम्प्रतमायुर्वेदेन विसंवादोऽपि बहुष्वर्थेषूपलभ्यत एव । तत्तु मूलमूतेष्वेवायुर्वेदशास्त्रेषु प्रतिपादितं वास्तविकमर्थमनवबुध्य अनादृत्य वा स्वावलम्बितमार्गमात्रे दृढप्रत्ययेन तच्छास्त्र-मात्रपरिपोषणपरिपाटीप्रभवं ज्ञेयम् ।

“न हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति श्रुत्युपदिष्टमहिंसामार्गमेव जीवातुमालम्ब्य अहिंसामात्रपारम्येण, श्रुत्युक्तेष्वन्येष्वर्थेषूपेक्षया, अनादरादप्रत्ययाद्वा वेदोक्तेषु अग्नी-षोमीयपश्चालम्भनादिष्वपि हिंसात्वोत्प्रेक्षणेन तादृशयागादीनामननुष्ठेयत्वमुपदिशन्तो वेदाल्लब्धवार्थतत्त्वा अपि हि ते बाह्या एवावगम्यन्ते । कालतो याथाार्थ्यावगमेन तु सर्वेषां मूले विलयः संभाव्य एव ॥

तदेवंविधस्यास्यायुर्वेदस्य सन्त्यङ्गान्यष्टौ-कायचिकित्सा, कौमारमृत्यं, ग्रहचिकित्सा, शालाक्यं, शल्यतन्त्रं, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रं चेति ॥

प्रत्यङ्गं च बहुमिर्महात्मभिर्वहवो ग्रन्था निबद्धाः । कतिपये च मुद्रिता लभ्यन्ते, कतिचनानुमुद्रिताः, कतिचन लुप्ताश्च ।

श्रूयते हि द्विविधमायुर्वेदप्रयोजनं व्याघ्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः, स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं चेति । विभाव्यमाने चैतत्सिद्ध्यति यत्स्वास्थ्यसंपादनं स्वास्थ्य-परिपालनं चेत्युभयमेवायुर्वेदप्रयोजनमिति । तथा च स्वास्थ्य एवायुर्वेदस्य परमं तात्पर्यम् ॥

तदेवमष्टाभिरङ्गैः प्रोक्तसितान्त्वान्यायुर्बन्धं पर्यायचिकित्सा अल्पकालं चेतुमय-
मेव परमं प्रधानमभ्युपगम्यते सर्वैः, यथावयविनोपगमः प्रानामनयोश्चरोधस्य
शक्यत्वात् । अत एव पण्डितावन्तमः श्रीरामोऽपि

“ कन्यान्तःपुरबोधनाय यदर्थानामगव दोषा नृपं

द्वौ मन्त्रिप्रवक्त्रश्च दुःखनामदत्ताः च ताम्पुनरुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरः स्योक्तान् जानतेऽन्तरं

स्मादस्या नन्दं विना न दत्तो नाप्यन्योऽपि दातुः ॥

इति वदन् सुश्रुतेन चरः स्योक्तेनेति वचनेन अन्त्यान्ते प्रधानशतं सुश्रुतं,
कायचिकित्सायां विम्व्यतं चरकप्रतिगमकृतमाशोभ्यन्त्यशेन न विषयीकरोति
न पुनरितराण्यङ्गानि तदाचार्यान्वा ।

यद्यपि शल्यतन्त्रं मूलं कृताऽऽयुर्वेदशास्त्रं : अन्त्यान्तं पञ्चायां सुश्रुतमस्ति-
तायां “ एतद्वचनं प्रथमं प्राग्भाषानागमसंगोपनाधिरभ्यन्तानाम ” इत्यादिना
शल्यतन्त्रस्याष्टास्त्रज्ञेषु प्राथम्यं उपपादितं तथापि प्राग्भाषाचिकित्साशब्दस्य प्रसिद्धे
निखट्वर्थमुपेक्ष्य औपिकार्थमात्रपरत्वाश्रयणे स्वार्थान्तात्पर्यज्ञानस्य अगमस्य-
सम्पादनतत्परिपालनपरत्वात्काराविचिन्त्यापत्त्यं भाष्येयम् । निखट्वर्थमात्रपरत्वेऽपि
न सुश्रुततन्त्रवचनविरोधः । तत्र शल्यचिकित्साप्रशंसाभाषपरत्वात् । अन्त्यान्तर-
णादिना तादात्विकस्य स्थूलाभिव्यक्तलक्षणस्य विकारस्यैकदेशस्य निर्दोषे
सद्यः संपन्नेऽपि कुपितदोषाणां दृष्टिमानां च दृष्ट्याणां तादृशविकारनिष्पत्ति-
हेतुसूतानां दोषदृष्ट्यसंमूर्च्छनाविशेषाणां चानिर्दरणात् भूतो ग्रहणादशविकाराणां
शक्यसंभवत्वमेव । न खलु कुसुमानामवचये वृक्षस्य विनाशः । कायचिकित्सोप-
दिष्टरीत्या अन्तःपरिमाजनादिचिकित्साप्रयोगे तु तादृशविकारमूलगृह्यदोषाणां
क्षण्येन विकारप्रतीकारप्रयत्नस्य निरकालानुष्ठयत्वेऽपि कृच्छ्रत्वेऽपि क्रमिकं
स्थास्तु च फलं सिध्यति मूलोच्छेदेनेव महीरुहाणां । अत एव कायचिकित्सा-
प्रवर्तकैरपि तादात्विकमहत्तरङ्गेशनिर्दरणाय तत्र तत्र शल्यचिकित्साभ्यनुज्ञानेऽपि
शीतोष्णस्निग्धरूक्षादिषु दोषप्रत्यनीकोपक्रमेणैवामिनिवेशः श्रेयसे स्थेयसे कल्पत
इति प्रतिपद्यते प्रतिपाद्यते च । सूचितश्चायमर्थो भगवताऽऽत्रेयेण पुनर्वमुनाऽर्श-
श्चिकित्सायां—

“तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं हितमर्शसाम् ।
 दाहं क्षारेण चाप्येके दाहमेके तथाग्निना ॥
 अस्त्येतद्भूरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।
 क्रियते त्रिविधं कर्म अंशस्तत्र सुदारुणः ॥
 पुंस्त्वोपघातः श्वयथुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।
 आध्मानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्तनम् ॥
 पुनर्विरोहो रूढानां क्लेदो अंशो गुदस्य च ।
 मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षाराम्निविभ्रमात् ॥
 यत्तु कर्म सुखोपायं अल्पअंशमदारुणम् ।
 तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥” इति ।

यद्यप्युदियाच्छङ्का कायचिकित्सकैर्दोषकोपनिमित्तानां शारीरविकाराणां प्रतिक्रिया-
 फरणेऽपि बाह्यनिमित्तानां वधबन्धाभिघातादिप्रभवाणां आगन्तुविकाराणां प्रशमे
 शल्यचिकित्सैव ननु शरणमिति । वस्तुतस्तु न खलु सद्योव्रणादिष्वपि दोषको-
 पस्यानिमित्तत्वं रुजोत्पत्तौ । आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्त-
 श्लेष्मणां वैषम्यमापादयति । निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापाद्यन्ते
 जघन्यं व्यथामभिनिर्वर्तयन्तीत्येतावानेव पौर्वापर्यप्रयुक्तो दोषलक्षणाविष्कारे
 विशेषः । शुचिमितहितभोजनस्य निष्कल्मषस्य शुद्धजन्मनः धर्मपरस्यापचार-
 प्रसक्त्यभावादागन्तवोऽपि नैव भवेयुर्विकाराः । यदर्थं सदाचारा भूयो भूय
 उपदिश्यन्ते ।

“हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ।
 संभित्वालापव्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ॥
 पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत्”

इत्यादिना जन्मान्तरेऽपि यथा रोगा न भवेयुस्तथोपदिश्यते । उच्यते च—

“त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
 देशकालात्मविज्ञानं सद्बुत्तस्यानुवर्तनम् ॥
 अन्तुत्यन्तैः समासेन विधिरेव प्रदर्शितः ।
 निजागन्तुविकारणामुत्पन्नानां च शान्तये” इति ॥

तत्सिद्धं कायचिकित्साख्यमङ्गं सर्वाण्यन्यानि समाङ्गान्वांशेति द्रष्टव्यम् ॥

तत्र च कायचिकित्साशास्त्राणां सर्वेषां मूलभूतं साम्प्रतगुपलभ्यमानं चरकदृढबलप्रतिसंस्कृतत्वेन विख्यातमग्निवेशतन्त्रमेव । परं तु तस्य सागर-
वदतिविस्तृतस्य गभीरस्य तत्र तत्र विविधार्थात्मिकात्मातत्त्वरहस्यरत्नमणिः यथा-
वदवगमे उपदेशसाराणां सङ्कलनादिना एकाग्रचित्तवकरणे नास्ति भाग्यकृच्छ्रमृत्यु-
मेघसामदीर्घजीविनां चास्मादृशम् । अगुमेव च तदंशमपनोदितुमुत्तुक्तः
परमकारुणिको वाम्बटाचार्यः कायचिकित्साख्यमङ्गं प्राधान्येनावलम्ब्य यथाशक्-
मितरेष्वङ्गेषु प्रामाणिकनिबन्धानामर्थानपि संगृह्य प्रथममष्टाङ्गसंग्रहं निर्माय
ततोऽपि सारानुद्धृत्य संकलय्य अष्टाङ्गसङ्ग्रहं च रचयामास लोकानुपदेशक-
परायणः । चरकसुश्रुतादिग्रन्थेषु विद्यमाना गृह्यार्था अपि वृद्धो विपश्चाः,
तथाऽऽधुनिककालानुरूपश्च प्रपञ्चिता वाम्बटाचार्यैः । स्थयमेव चोच्यते संग्रहे

“तेषामेकैकमन्यापि समस्तन्याधिमाधने ।

प्रतितन्त्राभियोगं तु पुरुषायुषसंक्षयः ॥

भवत्यध्ययनेनैव यस्मात्प्रोक्तः पुनः पुनः ।

तन्त्रकारैः स एवार्थः क्वचित्कश्चिद्विशेषतः ॥

सर्वतन्त्राण्यतः प्रायः संहत्याष्टाङ्गसंग्रहः ।

अन्यानविस्तराक्षेपपुनरुक्त्या दिवर्जितः ॥

हेतुलिङ्गौपधस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः ।

विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्रकाशकः ॥

स्वान्यतन्त्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ।

युगानुरूपसन्दर्भो विभागेन करिष्यते ” इति ॥

श्रूयते च—

“अत्रिः कृतयुगे वैद्यो द्वापरे सुश्रुतो मतः ।

कलौ वाम्बटनामा च ” इति ।

मूलग्रन्थत्वेन विख्यातयोश्चरकसुश्रुतसंहितयोः पृथगाध्ययनक्लेशं परिहरन् शाला-
क्यादिशास्त्रान्तरसारांश्च प्रतिपादयन् वाम्बटोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहं दयावसाने च मुक्त-
कण्ठमाह—

“अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन
 योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिरासः ।
 तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां
 प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथग्वेव तन्त्रम्” इति ।

तथा—

“यदि चरकमधीते तद् भ्रवं सुश्रुतादि-
 प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामस्त्रिः

किमिव खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥” इति च ।

तदेवं चरकोक्तप्रक्रियां सुश्रुतोक्तं शल्यशालाक्यं ब्रह्माश्विनसिष्ठमार्गवागस्त्यमेढ-
 हारीतकाश्यपशौनकनिमिषैदेहजिनमाणभद्रादिमिरमिहितान्मेषजयोगानपि संग्रहा-
 त्येकस्मिन्तन्त्रे । अर्थानुसारेणाध्यायनामकरण्याचातुरी चान्यादृशी । तदेवं सिद्ध-
 मायुर्वेदग्रन्थेष्वग्रिमत्वमष्टाङ्गहृदयतन्त्रस्य ।

प्राचीनाचार्यैर्वाग्मटाचार्येण च रचितेषु निबन्धेषु सूत्रनिदानशारीरचिकि-
 त्साकल्पोत्तरस्थानाख्या बहवः परिच्छेदा ग्रथिताः । अग्निवेशसंहितायां तु विमाने-
 न्द्रियसिद्धिस्थानानि सन्त्यधिकानि । न पुनरुत्तरं स्थानम् । एवं विस्तरेणार्थवर्ण-
 नोद्यतैरपि तैस्तैराचार्यैः सूत्रस्थानस्यैव यथास्वं निबन्धनेषु पारम्यं कीर्त्यते । यथा—

“श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ।

चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ॥

श्लोकार्थः संग्रहार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ॥” इति ।

(चरकसूत्रस्थाने ३० तमोऽध्यायः)

“बीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्तितम् ।

सर्विशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति ॥”

(सुश्रुतसूत्रस्थाने प्रथमाध्यायः)

“इति तन्त्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥”

विद्यमानानि मूयांसि पद्यानि तथैवाक्षरशोऽप्युद्धृतानि । तत्र तत्र विद्यमानस्वानु-
भवादिसिद्धार्थवर्णनपरैः प्रस्तावैः सह विराजमानं चिकित्सातिलकमिदं हि परि-
वर्तितं परिवर्धितं च द्वितीयमिवाष्टाङ्गहृदयप्रतिसंस्करणं विद्योतते ।

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां साम्प्रतमुपलभ्यमानायां सूत्रस्थाने शोषनादिगणा-
ध्यायानन्तरं स्नेहस्वेदवर्णनपूर्वकं वमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनास्य-
पञ्चकर्माध्यायाः सप्रपञ्चं स्पष्टं च प्रतिपादिताः । परं तु पञ्चकर्मोपयोगिमेपजानां
कल्पनं, तद्व्यापत्तिसद्विप्रकरणं च नानुपदं वर्णितम् ; यद्विज्ञानमन्तरा नैव प्रयोक्तुं
शक्यन्ते पञ्च कर्माणि । ते ह्यर्थाः परस्तात् दृश्यगण्डूपादिभिः सूत्रस्थानाध्यायैः
शारीरनिदानचिकित्सास्थानैरन्तरिताः करुप्रस्थाने

“ कल्पो वमोर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्द्विस्तिकल्पना ।

सिद्धिर्बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पः ॥ ”

इति क्रमेण प्रतिपाद्यन्ते । एवं चरकसंहितादिष्वपि प्राचीनग्रन्थेषु विप्रकीर्णा
प्रिच्छन्नप्रतिपादिताश्चार्थाः । परं तु वमनादीनां विधाने तदनुपदमेव तत्तत्कल्पस्य
तत्तद्व्यापत्तिसद्वैधं वर्णितं तु सत्यमस्त्येव प्रतिपत्तिसौकर्यं विपर्यये च प्रतिपत्ति-
च्छ्रुता । एवंविधं क्लेशं परिजिह्वीपिता श्रीनिवासार्येण सूत्रस्थान एव वमनादि-
निरूपणप्रस्तावे तत्र तत्रैव तत्तत्कल्पसिद्धी च प्रतिपाद्येते ।

अष्टाङ्गहृदये हि सूत्र स्थाने प्रथमाध्याये द्रव्यस्वरूपं रसवीर्यविपाकादयः
प्रकृतिसंभवोऽग्निमेदाश्वेत्येवमादयो ब्रह्मोऽर्था उपक्षिप्तगत्राः, परस्तादध्यायान्तरेषु
विप्रकृष्टाः शारीरस्थाने च प्रतिपाद्यन्ते । चिकित्सातिलके तु तेषां यथायथं
प्रकरणपरिच्छेदेन सुखबोधजनकं सजिहितसङ्कलनं परिकल्प्य सुसङ्ग्रहणं
विरचितम् । तदनन्तरमेव च स्वस्थवृत्ताध्यायेषु प्रवृत्त्यते । तथा हि दृश्यतेऽ-
त्राध्यायनिर्माणक्रमः सूत्रस्थाने

“ वैद्य, दोषादि, तद्वेद, वहि, प्रकृति, लक्षणम् ।

सप्तधातु, रस, द्रव्य, रोगविज्ञानसंज्ञकाः ॥

द्विविधोपक्रमश्चैव, दोषोपक्रमणीयकम् ।

दिन, तुर्चर्या, रोगानुत्पादनीय, द्रवा, जकाः ॥

अन्नसंरक्षणो, मात्रा, शुद्ध्यादि, स्नेहनागकाः ।
 स्वेद, रेकौ, छर्दि, रेककल्प, तत्सिद्धि, बन्धिकाः ॥
 तत्कल्प, सिद्धिक, द्रव्यकल्पना, नस्यकल्पना ।
 धूम, गण्डूप, दृक्सेक, तृप्ति, यन्त्रक, शम्भकम् ॥
 सिराविधिः, शल्यविधिः, शस्त्र, क्षाराभिर्गर्गकौ ।
 चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः सूत्रस्थानमुदाहृतम् ॥ इति ।

एवं शरीरादिस्थानान्तरेष्वपि निपुणं परिवर्धनं अधिकरणं च परियोष-
 यति तन्त्रसुषमाम् । तथाऽतिस्थौल्यातिकार्श्यम्ना भेषजयोगाः निद्राहरणानि, निद्रा-
 जननानि च सिद्धौषधानि, वस्तुचर्यापरिशिष्टप्रकरणे प्रपञ्चिताः । मूल्यार्गः पुष्य,
 द्रव, श्रीगन्ध, चन्दनागस्तूरी कुङ्कुमगन्धगार्जरीरवीर्यगृगभद्रागुरुकण्डाः चम्पक-
 केतकीपुत्रागपाटलीबकुलनारङ्गमाधवाजार्जुनार्थकामदिक्राकुटअवासनीशनपत्रिका-
 करवीरहस्तिकर्णसौगन्धिकजपेन्दीवरपद्मकुटलीतुमुमानां तीवैरदयनगरुवशाणां च
 गुणाः पुष्पधारणकालनियमः कदलीफलद्रुतिः मलबन्धजा विकाराः स्तन्यगुणविशेषाः
 नानाविधवस्त्राणां धारणे गुणविशेषाः छत्रपादुकादिगुणाः गोमयपाद्यादिवि-
 शेषाणां गुणविशेषाः ज्ञायातपतमश्चन्द्रिकानिदीपदिग्वाद्युदेवपूजाऽऽदर्यादिगुणाः
 तथा भूमिभेदेन भूतगुणोल्बणत्वेन च जलम्य गुणभेदाः, कुसुमद्रुतिविधिः,
 नारीक्षीरगुणास्तत्प्रतिषेधः स्तन्यप्रयोगविषयविशेषाः, दधिप्रयोगाः मनोज्ञदधि-
 कल्पना, शकेष्ववयवग्रहविवेचनं, मात्राशितीयप्रसङ्गेन विपूचीचिकित्साप्रपञ्चः,
 चारिमज्जनमृतकल्पस्यौषधं; अग्निकर्मप्रसङ्गेन व्रणघ्नाः सिद्धयोगाः, अधितापप्रतीकारः,
 धान्यगृहोष्मन्वापलतिक्रिया, धूमोपहतलक्षणं, तत्प्रतिक्रिया चेत्येवमादीन्यन्यानि
 च सुबहूनि मिषजामौषधिकानि अर्थजातानि मुनिबद्धानि यान्यष्टाङ्गद्वयोक्तविषयैः
 सह तत्र तत्र यथाप्रदेशं विनिवेशितानि परं प्रीणयन्त्यगदङ्कारवर्गमुपकुर्वन्ति च
 जीवलोकम् ।

अष्टाङ्गहृदयादपि सारमेवोद्धृत्य नातिसंक्षेपविस्तरेण प्रतिपादयितुमुद्युक्तः
 पण्डितराजो ग्रन्थविस्तरमियेव त्रिपष्टिसमेदान्, त्रिषष्टिदोषमेदांश्चेत्येवमादी-
 नर्थान् प्रपञ्चयितुं नोद्युक्ते । तत्र तत्र च यथासंभवं सारमलोपयन् संक्षेपेण
 चार्थबोधनाय प्रवर्तते ।

ओषधीनां च पोषणं च रक्षणं चावश्यकर्तव्यं वेदेऽपि प्रस्तूयते । कुसुम-
फलादिजननेऽसमर्थानां दुर्बलानां चाशोकादीनां परिपोषणार्थं दोहदयोगाः
प्रयोजिता आसन्निति काव्येभ्योऽप्युभयमामहे । कालेन तु वनानां लुप्तप्राय-
त्वात्फलप्रदानां औषधोपयोगिनां च बहूनां वीरुद्वृक्षवनस्पतिवानस्पत्यानामपि
विरलत्वमनुभूयते तत्प्रयुक्तः क्लेशश्च । अत एव च महावृक्षाणामोषधीनां सुग-
न्धीनां च रूतादीनां परिपोषणं विशेषतोऽस्मिन्कालेऽवश्यकर्तव्यं समुद्भूयते वन-
महोत्सवादिप्रस्तावेन राजकीयैरपि । तदेवंविधप्रयत्नशीलानां महदुपकरोती-
वोद्यानवर्गः । वर्गे ह्यस्मिन् उद्याननिर्माणं, बीजकल्पना, रूताद्युपहतिकालः,
वृक्षसेचनकालः, वृषयोगाः, प्रोक्षणादियोगाः, सरलरूताद्राक्षादाडिममातुलङ्गी-
बीजपूरकपित्तवदरीकेतकीचम्पकपोषणयोगाः, बीजपोषण, फलपाकजनन, निरन्त-
फलदयोगाः, अङ्गोलतैलकल्पनाः, फलानां बृहत्त्वकरा वैचित्र्यकराश्च कल्पाः
सप्रपञ्चं प्रतिपादिताः सत्यमनुरञ्जयेयुर्भिषजो वणिजः कृषीवलान् रसिकांश्च ।

अष्टाङ्गहृदयकल्पस्थाने साम्प्रतमुपलभ्यमाने विद्यमानानां वमनविरेचन-
वस्तिकल्पमेषजाध्यायानां सूत्रस्थान एव पञ्चकर्मप्रस्तावे यथायथं ग्रन्थं रचयता
पण्डितराजेन पुरस्कृतः साधीयानयं क्रमभेदः पूर्वमेवोपोद्घातितो हेमाद्रिणा
अष्टाङ्गहृदयं व्याख्यातुं प्रवृत्तेनेत्यवगम्यते मुम्बईपुरमुद्रापिताष्टाङ्गहृदयोपोद्घातात् ।
तत्र खेवं प्रस्तूयते । “हेमाद्रिणा आयुर्वेदरसायनाख्यायां टीकायां अष्टाङ्गहृदय-
यस्याध्यायानुक्रमो नैवानुसृतः । किं तु भिन्नस्थानान्तर्गतानामपि प्रस्तुतप्रकरणा-
नुसम्बद्धानामध्यायानां विषयानुक्रमेण कृतं व्याख्यानम् । तच्चथा—आदौ
सूत्रस्थानीयाः पञ्चदशाध्यायाः मूलग्रन्थानुक्रमेण व्याख्याताः । ततः सूत्रस्था-
नीयाः षोडशः सप्तदशः अष्टादशश्चाध्याया व्याख्याताः । तत्पश्चात्कल्पसिद्धि-
स्थानीयो वमनविरेचनव्याप्रत्तिस्तिद्धिनामा तृतीयोऽध्यायो व्याख्यातः । तत ऊर्ध्वं
कल्पसिद्धिस्थानीयो वमनकल्पनामा प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातः । अन्ततश्च विरेचन-
कल्पनान्नो द्वितीयस्याध्यायस्य कृतं व्याख्यानम् । एतदनन्तरं पुनः सूत्रस्थानीयै-
कोनविंशतितमस्याध्यायस्य, तदनन्तरं कल्पसिद्धिस्थानीयस्य पञ्चमाध्यायस्य, तत
ऊर्ध्वं सूत्रस्थानीयानामुपरितनानामेकादशाध्यायानां कृतं व्याख्यानम् ।

या चेयं पद्धतिः सूत्रकल्पसिद्धिस्थानन्यासप्रमाणानुरोधी भवीकृता भवेत्
निदाननिकृतिमन्त्रान्यासप्रमाणानुरोधी प्रमाणमभ्यन्ता इति विधानप्रसङ्गेऽप्यु-
ज्ञायते । किमपि विशिष्टं पद्धतिरूपीकृता हेतुसिद्धिः प्रमाणद्वयां गम्यत-
सौकर्यमत्र हेतुरिति कल्पसिद्धिस्थानीयाप्रमाणानुरोधी प्रमाणमभ्यन्ता "कल्पस्था-
नोक्तोऽपि द्रव्यकल्पोऽत्रैव व्याख्यातः प्रमाणमभ्यन्ता गमः ।" इति धिलिख्य
हेमाद्रिणा स्वयं प्रदर्शितः" इति ।

आयुर्वेदशास्त्रे हि प्राचीनैरर्वाचीनीनां महत्त्वमिति गोमन्त्रा विधत्ताः कति-
चनोपलभ्यन्ते कतिचन न । उपलभ्यमानानां प्रमाणैः परिशीलनेन तु
चरकमुशुतसंहिते एव सर्वोपेक्षया प्राचीनैः शिष्टे मे भवेति शेषतः प्रामाणी-
कुर्वन्तोऽन्ये तन्त्राणि तन्त्रते स्म । चरकमुशुतसंहितेतिताम् अस्याम् च
तथाविधासु प्राचीनसंहितासु नाडीविज्ञानादेः प्राचीनैः गमविज्ञानोपयोगे न
कीर्त्यते । अर्वाचीनेषु तथा द्रविडदेश्यान् अस्यान्नादिनास्तिरितेषु नाडी-
विज्ञानस्य मुख्यतमं स्थानमुपलभ्यते । नाडीविज्ञानं तदुत्तरनिष्पन्निरूपणाभ्या-
सैक्यमभ्यास, सिद्धमहापुरुषोपसृक्तस्य गामागन्तः सर्वविधजनसौख्यं उपेक्ष्य
दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः, प्रशंसद्वक्तैः परोक्षशैवी गोपामोक्षादिभिः अभ्यगन्त्यन्त
प्राञ्च इति तु मन्मदे । एवं चिकित्साविद्यया नाडीपरीक्षादिविधिर्न
प्रकाश्यते ।

आयुर्वेदशास्त्रेषु हि वर्णमानानि भेषजानि द्विविधानि : पृथक् वीरश्दनस्य-
त्यादिमूलिकाप्रयोगप्रचुरं विरलरसौषधं च ; अन्यत्र तु रसागन्धकलोत्पापाणादि-
रसौषधप्रयोगप्रचुरं विरलौषधिमूलिकाप्रयोगः । तत्र प्राचीनसंहितासु प्रथमं
प्रस्थानमाहते अर्वाचीनासु तु द्वितीयम् । साध्यनिष्ठान् समुपाधान्यनुभयोर्मन्यन्ते ।
प्रथमप्रस्थानाश्रये मेयजमात्राया भृत्या उपयोगपर्यन्ति दीर्घाभ्यासपर्यन्ति
वीरभस्वरूपतापतिं चेत्येवमादिद्वेक्षजानादुद्विजन्तो रसौषधप्रस्थानपराः प्रतीयन्ते ।
प्राञ्चस्तु तदुपयोगगुणज्ञा अपि सर्वजनसाधारण्येन प्रयोक्तुमशक्यत्वं, अल्पशोऽपि
वा मात्रादिविश्रंशो महालयकरत्वं, शोघनादिसंस्कारक्रियाकलापसम्पादनमहाद्वेक्षाव-
हत्वं चेत्येवमादीन्यांश्च दोषानुल्लेखमाणाः तेषां बहिःपरिमार्जनाद्यौषधिकत्वेन
तत्र तत्र प्रयोगमनुमन्यमाना अपि अन्तःपरिमार्जनादिरूपेण सेवनीयत्वं भूयसा न

प्रदर्शितवन्तः । एवमेव चिकित्सातिलकेऽपि रसौषधानां स्थानम् । अर्वाचीन-
संहितासु चिकित्सातिलकस्य तदुक्तीनां वा प्रमाणत्वेन अनुवादादिरूपेणापि वा
निर्देशादर्शनात् नामवंशादिपर्यालोचनाच्च मन्यामहे पण्डितराजश्रीनिवासार्यस्य
नातिप्राचीनतां नात्वर्वाचीनतां कर्नाटकादिदक्षिणपश्चिमभारतप्रसूतत्वं आन्ध्रभाषा-
नाम्नां तत्र तत्रोपलम्भेन आन्ध्रदेशजातत्वं वा । एतावता नातिप्रचारिततन्त्रतां
चाशङ्कामहे ।

पण्डितराजोऽयं विष्णुमतावलम्बी दत्तात्रेयभक्तः आस्तिकाग्रणीरिति तदीय-
पद्यैरेभिः स्पष्टं प्रतीयते—

“ विश्वं विष्णुर्यः ससर्ज यस्तु धन्वन्तरिः स्वयम् ।

दत्तात्रेयात्मको यस्तु सौश्रुतानश्विवेशकान् ॥

सर्वलोकोपकारार्थमायुर्वेदमजिग्रहत् ।

पण्डितश्रीनिवासीयचिकित्सातिलके तु सः ॥

नित्यं संनिहितो भूत्वा कल्याणानि करोतु वः ।

दत्तात्रेयमहं नत्वा ॥ ”

“ पुरा येनैव यत्प्रोक्तं तत्संगृह्य मयाधुना ।

प्रोक्तं शःस्त्रमहं त नै विष्णवे सन्निवेदये ॥

यथा सुग्राशोरगृतमर्पयन्ति मनीषिणः । ”

“ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय आयेद्देवमधोऽक्षजम् ।

“ विष्णोनैवेद्यशेषं तु मुञ्जीयाद् वन्दुभिः सह ॥ ”

“ यशस्यं स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्धनम् ।

देवतापितृविप्रानां पूजनं गोत्रवृद्धिदम् ॥ ”

“ दत्तात्रेयप्रसादात्तु सर्वाभीष्टफलप्रदात ।

श्रीमदैजश्रीनिवासपण्डितीयेऽतिकौतुके ॥

चिकित्सातिलके सूत्रस्थानमद्य समाप्यते । ” इति ।

स्वग्रन्थनिर्माणकालस्य देशस्य वा अकीर्तनेऽपि स्ववंशावल्यादिकं तु
त्वेनैव प्रस्तुयते, यथा—

“ दत्तात्रेयमहं नत्वा रघुनाथमनन्दनः ।
 पण्डितश्रीनिवासाख्यः श्रीमत्कौशिकगोमजः ॥
 पेजनाशार्थमत्पौत्रश्चार्वेककुलसंग्रहः ।
 अध्येता पद्मार्थेभ्यः ॥ ” इति ।

सूत्रस्थानमुपसंहरन्पण्डितराजः स्वग्रन्थस्य युगजनपरिग्रामतां पार्थग्यानः
 प्रकटयति स्वगुणोत्कर्षं विनयोद्वेधं च पथैरेवमिति ।

“ कुरुध्वमस्मिन्विश्वासं विवादं न वदामहम् ।
 पुनरुक्तिविचारं च मा कुरुध्वं विरोधतः ॥
 नानाशास्त्रानुसारेण नानामतविभेदतः ।
 सुखबोधाय च प्रोक्तं तस्मात्सर्वं प्रशस्यते ॥ ” इति ।

तदेवमायुर्वेदशास्त्रप्रवर्तकानां महर्षिणां गते वर्गानेनानिप्रकाशसरेण
 विनीतेन विद्वत्तल्लजेन परमभागवतेनानेन रचितं सर्वाङ्गमुन्दरं गुणसंपन्नं कालत्रयेणा-
 प्यबाधितार्थप्रकाशकं सर्वजनहृदयङ्गमं च निश्चितसाहित्यकाम्यं निबन्धनप्रभमिदं
 हन्त ! नन्वसमग्रमेवोपलभ्यत इति महद्दिदमस्माकं दार्ढ्याभिविलम्बितम् । नत्वारिं-
 शदध्यायोपलक्षितसूत्रस्थानेन, दशाध्यायीरूपेण शारीरस्थानेन, पौडशाध्यायकलित-
 निदानस्थानेन, चतुर्विंशत्यध्यायालङ्कृतचिकित्सास्थानेन, अध्यायचत्वारिंशत्प्रत्यक्ष-
 कोत्तरस्थानेन चेति त्रिंशदधिकशताध्यायीरूपे स्थानपञ्चकमुपलभ्यतार्थं सर्वाङ्गसंपूर्णं
 निर्मितेऽस्मिन्महाप्रबन्धे चत्वारिंशदध्यायोपलक्षितं सूत्रस्थानमात्रमुपलभ्यते मुद्राप्य
 नीयते च प्राकाश्यम् ।

सूत्रस्थानमात्रेणोपलभ्यमानायां मातृकायां लेखकप्रमादादिवशादक्षरदोषाः
 पाठदोषाश्च ये उपलक्षिताः ते चरकसुश्रुतसंहिताष्टाङ्गसंग्रहाष्टाङ्गहृदयदिसाहा-
 य्येन यथामति परिशोधिताः । तत्र तत्र मातृकायां विद्यमानाः अनुपपन्ना अस्प-
 ष्टार्था वा प्रतीताः पाठभेदास्तत्तत्पृष्ठेषु अधस्ताद्रेखान्तरिताः संख्याय मुद्रापिताः ।
 तथा क्वचित्कतिचन भाषानामानि मातृकायां विद्यमानानि तत्र तत्राघो निवेशितानि ।
 तानि पृथक्सूच्या च ग्रथ्यन्ते ।

सूत्रस्थाने समाप्ते राजमृगाङ्गमहारानमृगाङ्गवसन्तकुसुमाकराख्या रसौषध-
योगास्त्रय उपलभ्यन्ते मातृकायाम् । ग्रन्थकर्त्रा पूर्वं प्रतिज्ञातेषु तेषामनिर्देशात्,
सूत्रस्थानमात्रे तेषामप्रसक्तात्वावगमात्, अष्टाङ्गहृदयच्छायानुसारिणः पण्डितराजस्य
तादृशरसौषधनिबन्धनोन्मुखोत्वोपपत्त्यभावाच्च प्रकरणस्य तस्य प्रक्षिप्तं न्यादिति
शक्यं सुस्पष्टमभ्यूहितुमिति तदौषधत्रिनयं भेषजपरिशिष्टशीर्षिकेण ग्रन्थान्ते पृथगेव
निगुम्फितम् ।

अष्टाङ्गहृदयस्थानामर्थानां यथायथं क्रमव्यत्ययेन अध्यायभेदेन स्थानभेदेन
च पण्डितराजप्रतिसंस्कृते सौलभ्येनार्थावबोधाय भूयसा सत्र शीर्षिकाणि,
विषमस्थलेषु टिप्पणीं च संयोज्योपहिते निबन्धनं प्रेक्षावतामल्लोऽप्यायासो
मा भूदर्थविगमे इति ।

“कति कवयः कति कृतयः कति लुप्ताः कति चरन्ति कति शिथिलाः”
इत्यभियुक्तोक्तिमनुसृत्य सन्ति सहस्रशो निबन्धाः । तथापि अङ्गुलिगणनीयाः
कतिपये एव त्वबाधितार्थबोधकाः त्रिंशद्विहिताः लोकयोरुमयोर्हितं
मञ्जुलं च वस्तु प्रकाशयन्तः । तेऽपि कतिचन मुद्रणाद्यनारूढत्वाद्विरलप्रचारा
भूयांसो लुप्ताश्च । तदेवं स्थिते कालवशात्समुचितपरिपालनपरिपोषणाद्यभावेन
क्षीणानां भारतीयशास्त्राणां निबन्धानधिगम्य महता यत्नेनान्विष्य परिरक्ष्य यथायथं
च मुद्रापयित्वा प्रकाशने श्रद्धाव्यवसायोत्साहनिर्भरं अभिनिष्टैः मद्राज्यप्राच्यः
हस्तलिखितपुस्तकालयाध्यक्षैः श्रीमच्चन्द्रशेखरदीक्षितमहाशयैः क्रियमाणेयं महती
मेवा सत्यं हस्तावलम्बमिव वितरति निपातोन्मुख्याः प्राच्यविद्यायाः इति-
सन्दर्भेऽस्मिन्तेषामभिन्दने स्थाने खलु नः प्रवृत्तिः ।

इदं प्रथमतया प्रकाशयमानेऽस्मिन्निबन्धे अनवधानाज्ञानादिवशात्, गच्छत
स्वलनन्यायेन शक्यसंभवत्वात् दोषान् सुषियो दयया मार्जयन्तो दोषं भजतोऽपि
चापस्येव गुणं गृह्णन्तः समनुगृह्णन्ति समक्तिप्रश्रयमुपहारः सद्गुरुचरणयोः ॥

इत्थं

विदुषामनुचरः

मयूरपुरी
३-२-१९५३

वे. सु. वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री
धीवेङ्कटरमणायुर्वेदकलाशालाध्यापकः

॥ श्रीः ॥

॥ श्री धन्वन्तरये नमः ॥

चिकित्सातिलकसूत्रस्थानस्य

:— विषयानुक्रमणिका —:

॥ वैद्याधिकाराध्यायः प्रथमः ॥

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
मङ्गलाचरणम्	१	चिकित्सानिष्क्रयस्यावश्यकत्वम्	३
ग्रन्थकर्तुर्वैशानुवर्णनम्	"	चिकित्सासाफल्यनिरूपणम्	"
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	"	चिकित्साविक्रयप्रतिषेधः	"
अष्टावङ्गानि	"	कचिदर्थलिप्सानुमतिः	"
चिकित्सालक्षणम्	२	भिषजः कर्तव्यम्	"
भिषग्लक्षणम्	"	आयुर्वेदलक्षणम्	"
औषधलक्षणम्	"	आरोम्यदानप्रशंसा	४
परिचारकलक्षणम्	"	मुमूर्षोरुपक्रमवर्ज्यत्वम्	"
रोगिलक्षणम्	"	अध्यायसंख्यानप्रतिज्ञा	"
सुखसाध्यव्याधिलक्षणम्	"	सूत्रस्थानाध्यायाः	"
कृच्छ्रसाध्यव्याधिलक्षणम्	"	शरीरस्थानाध्यायाः	५
याप्यव्याधिलक्षणम्	"	निदानस्थानाध्यायाः	"
अनुपक्रमव्याधिलक्षणम्	३	चिकित्सास्थानाध्यायाः	"
त्याज्यरोगिनिरूपणम्	"	उत्तरस्थानाध्यायाः	"
त्याज्यानामुपचारे दोषाः	"	अध्यायसंख्यानोपसंहारः	६
अन्येषामुपक्रमाहृत्यम्	"	ग्रन्थस्य विष्णवे निवेदनम्	"

॥ दोषविज्ञानीयाध्यायो द्वितीयः ॥

दोषपर्यायनिरुक्तिः	७	अविकृतपित्तस्य कर्माणि	७
दोषाणां प्रभावः	"	अविकृतश्लेष्मणः कर्माणि	"
अविकृतवायोः कर्माणि	"	कुपित्तस्य वायोः कर्माणि	८

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
कृपितस्य पित्तस्य कर्माणि	८	वायोः तुल्यक्रमयोगानांभिः	९
कुपितस्य श्लेष्मणः कर्माणि	११	कुंठणलक्षणानिरोधकः	११
क्षीणस्य वायोर्लक्षणम्	११	चतुर्विधागेन दोषाणां चत्वारिध्वनयः	११
क्षीणस्य पित्तस्य लक्षणम्	११	वायोः नयकोपशमाः	११
क्षीणस्य श्लेष्मणो लक्षणम्	११	पित्तस्य नयकोपशमाः	११
दोषदृष्ट्याणामाश्रयाश्रयिभाववर्णनम्	११	श्लेष्मणोपशमाः	११
आश्रयाश्रयिभाववर्णनपदम्	११	नयकोपशमाः	११
अस्यापवादः	११	कोपलक्षणम्	११
तत्समर्थनम्	११	पश्यालक्षणम्	११
द्विद्वक्ष्यचिकित्सासूत्रम्	११	गोपयति दोषान्तरम्	११

॥ दोषभेदीयाध्यायस्तुतोयः ॥

सामान्यतो दोषस्थानानि	११	अपानस्य कर्माणि	१२
वायोः स्थानानि	११	पित्तस्य पञ्चविधत्वम्	११
पित्तस्य स्थानानि	११	पाचकपित्तस्य स्थानम्	११
श्लेष्मणः स्थानानि	११	पाचकपित्तस्य कर्माणि	११
वायोः पञ्चविधत्वम्	११	रक्तपित्तस्य स्थानम्	११
प्राणस्य स्थानानि	११	रक्तपित्तस्य कर्म	११
प्राणस्य कर्माणि	११	साधकपित्तस्य स्थानम्	११
उदानस्य स्थानानि	११	साधकपित्तस्य कर्म	११
उदानस्य कर्माणि	११	आलोचकपित्तस्य स्थानम्	१३
व्यानस्य स्थानानि	१२	आलोचकपित्तस्य कर्म	११
व्यानस्य कर्माणि	११	भ्राजकपित्तस्य स्थानम्	११
समानस्य स्थानानि	११	भ्राजकपित्तस्य कर्म	११
समानस्य कर्माणि	११	श्लेष्मणः पञ्चविधत्वम्	११
अपानस्य स्थानानि	११	अवलम्बकश्लेष्मणः स्थानम्	११

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
अवलम्बकश्लेष्मणः कर्म	१३	तर्पकश्लेष्मणः कर्म	१३
क्लेदनश्लेष्मणः स्थानम्	"	श्लेषकश्लेष्मणः स्थानानि	१४
क्लेदनश्लेष्मणः कर्म	"	श्लेषकश्लेष्मणः कर्म	"
वोधकश्लेष्मणः स्थानम्	"	दोषस्थानकर्मनिरूपणोपसंहारः	"
वोधकश्लेष्मणः कर्म	"	वयःप्रभृतिषु दोषगतिः	"
तर्पकश्लेष्मणः स्थानम्	"		

॥ अग्निविभागाध्यायश्चतुर्थः ॥

अग्नेश्चातुर्विध्यम्	१५	अत्रात्रेयस्य मतम्	१६
समानवातगुणापेक्षया तत्निरूपणम्	"	ग्रहणीस्थानस्य धन्वन्तरिमते संज्ञा	"
समस्य लक्षणम्	"	अग्नेश्चोदश मेदाः	"
विषमस्य लक्षणम्	"	पान्चकस्वरूपम्	"
तीक्ष्णस्य लक्षणम्	"	कोष्ठनिरूपणम्	"
मन्दस्य लक्षणम्	"	कोष्ठमेदसम्भवे युक्तिः	"
जाठरस्य संस्थानम्	"	कोष्ठसम्भवप्रकारः	"
जाठरस्य प्रभावः	"		

॥ प्रकृतिलक्षणाध्यायः पञ्चमः ॥

प्रकृतिसम्भवः	१७	श्लेष्मप्रकृतिलक्षणम्	१०
प्रकृतिसम्भवे युक्तिः	"	संसृष्टादिप्रकृतयः	२०
वातस्वरूपं दोषेषु प्रबलत्वं च	"	विंशतिगुणसंख्यानाम्	"
वातप्रकृतिलक्षणम्	"	वायोः स्वरूपम्	"
पित्तस्य स्वरूपम्	१८	पित्तस्वरूपम्	२१
पित्तप्रकृतिलक्षणम्	"	श्लेष्मस्वरूपम्	"
श्लेष्मणः स्वरूपम्	१९	संसर्गसन्निपातौ	"

॥ सप्तधातुविज्ञानाध्यायः षष्ठः ॥

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
सप्त धातवः	२२	अस्थिक्षयजा विकाराः	२३
धातूनां श्रेष्ठं कर्म	..	मज्जक्षयजा विकाराः	२४
रसवृद्धिजा विकाराः	..	शुक्रक्षयजा विकाराः	..
रक्तवृद्धिजा विकाराः	..	दूग्धमालम्ब्यमानसु	..
मांसवृद्धिजा विकाराः	..	अविकृतपुत्रीपकर्म	..
मेदोवृद्धिजा विकाराः	..	अविकृतमूत्रकर्म	..
अस्थिवृद्धिजा विकाराः	२३	अविकृतस्नेदकर्म	..
मज्जवृद्धिजा विकाराः	..	दृषिकादिषु वृद्धिनिक्षणातिदेशः	..
शुक्रवृद्धिजा विकाराः	..	पुत्रीपक्षयजा विकाराः	..
रसक्षयजा विकाराः	..	भूतक्षयजा विकाराः	२५
रक्तक्षयजा विकाराः	..	स्नेदक्षयजा विकाराः	..
मांसक्षयजा विकाराः	..	वृद्धिक्षयहेतुनिष्पन्नम्	..
मेदःक्षयजा विकाराः	..		

॥ रसभेदीयाध्यायः सप्तमः ॥

षड् रसाः	२६	लवणस्य गुणाः	२७
मधुरादीनां यथापूर्वं बलावहत्वम्	..	लवणात्युपयोगे दोषाः	..
वातघ्ना रसाः	..	तिक्तस्य गुणाः	..
कफघ्ना रसाः	..	तिक्तात्युपयोगे दोषाः	..
पित्तघ्ना रसाः	..	कटुकस्य गुणाः	..
रसारम्भकभूतानि	..	कटुकात्युपयोगे दोषाः	२८
मधुररसस्य गुणाः	..	कषायस्य गुणाः	..
मधुरात्युपयोगे दोषाः	..	कषायात्युपयोगे दोषाः	..
अम्लस्य गुणाः	२७	मधुरस्कन्धः	..
अम्लात्युपयोगे दोषाः	..	अम्लस्कन्धः	२९

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
लवणस्कन्धः	२९	कटुकस्य	३०
तिक्तस्कन्धः	"	कषायस्य	"
कटुकस्कन्धः	"	उष्णा रसाः	"
कषायस्कन्धः	"	शीता रसाः	"
रसगुणानामुत्सर्गापवादौ	"	रूक्षा रसाः	"
मधुरस्य	"	स्निग्धा रसाः	"
अम्लस्य	३०	गुरवो रसाः	"
लवणस्य	"	लघवो रसाः	"
तिक्तस्य	"		

॥ द्रव्यविज्ञानाध्यायोऽष्टमः ॥

द्रव्यस्य त्रैविध्यम्	३१	वीर्यद्वैविध्यम्	३२
द्रव्यस्योत्कर्षः	"	उष्णस्य गुणाः	"
द्रव्यनिर्वृत्तिक्रमः	"	शिशिरस्य गुणाः	"
पार्थिवद्रव्यस्वरूपं कर्माणि च	"	अग्नीषोमयोः सर्वद्रव्यगत्वम्	३३
आप्यद्रव्यस्वरूपम्	"	रसादीनां पृथक् प्रयोजकत्वम्	"
आप्यद्रव्यकर्माणि	"	रसविशेषाणां कार्मुकत्वप्रकारः	"
आग्नेयद्रव्यस्वरूपम्	"	तत्रोपपत्तिकथनम्	"
आग्नेयद्रव्यकर्माणि	"	रसादीनां बलाबलविचारः	"
वायव्यद्रव्यस्वरूपम्	३२	प्रभावनिरूपणम्	"
वायव्यद्रव्यकर्माणि	"	प्रभावोदाहरणम्	"
नाभसद्रव्यस्वरूपम्	"	समानप्रत्ययारब्धकर्मोपसंहारः	"
नाभसद्रव्यकर्माणि	"	विचित्रप्रत्ययारब्धे विशेषः	"
सर्वद्रव्याणामौषधत्वसमर्थनम्	"	विपाकनिरूपणम्	३४
ऊर्ध्वगामिद्रव्यम्	"	विपाकलक्षणम्	"
अधोगामिद्रव्यम्	"	विपाकत्रैविध्यम्	"

विषयः	गुणसंख्या	विषयः	गुणसंख्या
मधुरविपाकः	३७	गुणनिरूपणम्	३७
अम्लविपाकः	..	भोग्गु गुणनिर्देशस्य समर्थनम्	..
कटुविपाकः	..		

॥ रोगविज्ञानाध्यायो नवमः ॥

रोगारोग्यकारणम्	३५	दशद्वैविध्यम्	३५
रोगस्वरूपम्	..	जातुल्लेखनक्षणम्	३६
आरोग्यस्वरूपम्	..	आग्न्युद्देशलक्षणम्	..
रोगस्य द्वैविध्यम्	..	भाभारणदेशलक्षणम्	..
आगन्तुसहजरोगाः	..	कालभेदद्वयम्	..
रोगाणामधिष्ठानम्	..	औषधद्वैविध्यम्	..
मनोदोषौ	..	शरीररोगाणां परमौषधम्	..
रोगिपरीक्षाविधिः	..	मनोदोषौषधम्	..
रोगपरीक्षाविधिः	..		

॥ द्विविधोपक्रमणीयाध्यायो दशमः ॥

उपक्रमद्वैविध्यम्	३५	शुद्धौषधानि	३८
तत्पर्यायौ	..	लक्ष्मीयाः	..
बृंहणलङ्घननिरुक्तिः	..	शोभनलक्ष्मीयाः	..
लङ्घनमेदौ	..	शमनलक्ष्मीयाः	..
शोभनलक्षणम्	..	बृंहणलङ्घनयोर्विशेषः	..
शोभनमेदाः	..	बृंहणसम्यस्योगलक्षणम्	३७
शमनलक्षणम्	..	लङ्घनसम्यस्योगलक्षणम्	..
शमनमेदाः	..	उभयोरतियोगे दोषाः	..
शमनोपक्रमे विशेषः	..	अतिस्थौल्यादिवर्णनम्	..
बृंहणीयाः	३८	अतिबृंहिते उपक्रमः	..

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
व्योषादिगुगुलुः	३९	स्थूलकृशयोर्भेषजानि	४०
तिलतैलविधिः	"	मरिचताम्बूलप्रयोगः	"
असनकाथः	"	यवागूप्रशंसा	"
अतिलङ्घनोत्था रोगाः	४०	कूष्माण्डकघृतम्	"
कार्श्यस्य सुखसाध्यत्वम्	"	अध्वगन्धादिघृतानि	४१
अचिन्तादेवैहणत्वम्	"	धात्रीक्षुरसप्रयोगः	"
मांसस्योत्कर्षः	"		

॥ दोषोपक्रमणीयाध्याय एकादशः ॥

वातचिकित्सा	४२	निराममललक्षणम्	४४
पित्तचिकित्सा	"	आमलक्षणम्	"
श्लेष्मचिकित्सा	"	मतान्तरेण आमलक्षणम्	"
संसर्गसन्निपातेष्वतिदेशः	४३	सामा दोषो दृष्ट्याश्च	"
संसर्गे पुनरुपक्रमातिदेशः	"	सामदोषेषु शोधननिषेधः	४५
दोषोपक्रमकालः	"	तत्र पाचनादिपरिष्कारः	"
अशुद्धोपक्रमलक्षणम्	"	परिष्कृतानां शोधनविधिः	"
शुद्धोपक्रमलक्षणम्	"	यथासन्ननिर्हरणमार्गाः	"
दोषाणां शास्त्राव्यासिक्रमः	"	अविचार्यदोषाः	"
शास्त्राभ्यः कोष्ठनिवृत्तिक्रमः	"	तत्रोपक्रमविधिः	"
आगन्तुदोषेषु स्थानचिकित्सा	४४	स्वस्थस्य दोषनिर्हरणकालः	"
बलवत्सु यथास्वचिः त्सा	"	ग्रीष्मादीनां दोषाः	"
आगन्तुस्थानिनोश्चिकित्सा	"	व्याधौ व्याधिवशेन निर्हरणविधिः	"
तिर्यग्मातदोषेषु त्वरया क्रियानिषेधः	"	दशौषधकालः	४६
शमनादिविधिः	"	अनन्तौषधार्हाः	"
कोष्ठप्रासानां निर्हरणविधिः	"	अन्नादौ भेषजार्हाः	"
साममललक्षणम्	"	अन्नमध्ये भेषजार्हाः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
अचान्ते भेषजाह्नीः	४३	सासे भेषजाह्नीः	४३
ग्रासे ग्रासे कबलान्ते च भेषजाह्नीः	"	सामुद्रभेषजाह्नीः	"
मुहुर्भेषजाह्नीः	"	निशि भेषजाह्नीः	"

॥ दिनचर्याध्यायो द्वादशः ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थानविधिः	४७	आहारार्द्र धारणक्रमः	४७
शौचादिविधिः	"	भोजनविधिसंक्षेपः	"
दन्तधावनविधिः	"	पाश्यादिअयनक्रमव्यवस्था	"
जिह्वा निर्लेखनादिविधिः	"	योगविधारणप्रतिपेधः	"
दन्तधावनप्रतिपेधः	"	रात्रिजागरगुणः	४७
सौवीराञ्जनविधिः	"	दिवास्वापगुणः	"
सौवीराञ्जलगुणाः	"	आर्गलप्रवर्त्ययितगुणः	"
रसाञ्जनविधिः	"	श्रीप्ने दिवास्वप्नविधिः	"
नस्यादिविधिः	४८	दिवास्वप्नदोषः	"
ताम्बूलनर्हाः	"	दिवास्वप्नदोषापवादः	"
अभ्यङ्गगुणाः	"	तत्रोपपन्निकथनम्	"
अभ्यङ्गक्रमः	"	श्रीप्नेऽपि दिवास्वप्नानर्हाः	"
अभ्यङ्गवर्ज्याः	"	रात्रिनिद्रयापि वर्ज्याः	"
व्यायामगुणाः	"	अकालशयनदोषाः	"
व्यायामवर्ज्याः	"	अकालातिनिद्रादोषचिकित्सा	"
व्यायामनियमाः	"	निद्रानाशनयोगाः	४९
अतिव्यायामदोषाः	४९	निद्रानाशजा विकाराः	"
उद्वर्तनगुणाः	"	रात्रिनिद्राविधिः	"
स्नानगुणाः	"	रात्रिजागरे दिवास्वापनियमः	"
उष्णाम्बुपरिषेकविधिः	"	मन्दनिद्रचिकित्सा	"
स्नानानर्हाः	"	मधूकपुष्पादिप्रयोगः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पिप्पलमूलप्रयोगः	५१	रात्रौ क्षीरपानविधिः	५२
मस्तुमर्दनम्	"	क्षीरमुक्ते ताम्बूलप्रतिषेधः	"
सिद्धादियोगः	५२	रात्रेर्निद्राकरत्वे युक्तयः	५३
काकजङ्घादिकाथः	"	मैथुनवर्ज्याः	"
पङ्कजमृत्तिकाञ्जनम्	"	ऋतुमेदेन मैथुनव्यवस्था	"
क्तकफलाञ्जनम्	"	मैथुनमिध्यायोगदोषाः	"
उपोदकाशिखाधारणम्	"	विहितमैथुने गुणाः	"
निद्राकरविहाराः	"	मैथुनावसाने सेव्याः	"
निद्राकरा आहाराः	"	धर्मपरत्वविधिः	"

॥ ऋतुचर्याध्यायस्त्रयोदशः ॥

ऋतुसंस्थानम्	५४	ऋतुचर्यायां रससंग्रहः	५७
उत्तरायणम्	"	तत्रैव रूक्षादिगुणसंग्रहः	५८
तत्र रसप्रभावः	"	रसाम्भ्यासविधिसूत्रम्	"
दक्षिणायनम्	"	ऋतुसन्धिः	"
तत्र रसप्रभावः	"	तत्र चर्या	"
ऋतुषु बलस्थितिः	"	तद्व्युत्क्रमे दोषाः	"
हेमन्तचर्या	"	परिशिष्टप्रकरणम्	"
शिशिरचर्या	५५	पूगगुणाः	"
वसन्तचर्या	"	स्विन्नपूगगुणः	"
वसन्ते वर्ज्यानि	"	अपक्वपूगगुणः	"
ग्रीष्मचर्या	५६	तरुणपूगगुणः	"
वर्षर्तुचर्या	"	वृद्धपूगगुणः	"
वर्षासु वर्ज्याः	५७	योग्यपूगनिर्देशः	"
शरच्चर्या	"	परिसंवत्सरादिपूगप्रतिषेधः	"
शरदि वर्ज्याः	"	पूगकल्पनम्	५९

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पूगशोधनम्	५९	अनरकर्पूरगुणाः	६४
पूगभेदाः	५९	चान्दमपूरगुणाः	५९
जाङ्गलपूगप्रशंसा	५९	पुष्पद्रव्यगुणाः	५९
नागवःश्रीदलगुणाः	५९	श्रीगन्धगुणाः	६५
चूर्णसामान्यगुणाः	५९	चन्दनगुणाः	५९
अश्वचूर्णगुणाः	६०	चन्दनगुणाः	५९
शम्बूकचूर्णगुणाः	५९	चन्दनलेपनयुक्तमे दोषाः	५९
मुक्ताचूर्णगुणाः	५९	अगस्त्येष्टपि गुणवैपरीत्यम्	५९
ताम्बूलक्षणाग	५९	अगस्त्यगुणाः	६६
ताम्बूलगुणाः	५९	अगस्त्योऽगुणाः	५९
ताम्बूलप्रमाणम्	५९	कम्पूरीक्षणाग	५९
प्रमाणाविश्रमे दोगादि	५९	देशभेदेन गुणभेदाः	५९
ताम्बूलप्रमाणभेदः	५९	पुनः कम्पूरीगुणाः	५९
भोजनान्तताम्बूलप्रशंसा	५९	मतान्तरम्	५९
अथादिर्वर्जनविधिः	५९	कम्पूरीलेपान्यङ्गानि	६७
कालभेदेन प्रमाणन्यवस्था	५९	पुनः कम्पूरीगुणाः	५९
ताम्बूलतियोगदोषाः	६२	कुङ्कुमगुणाः	५९
ताम्बूलकालः	५९	पुनः कुङ्कुमकुसुमगुणाः	५९
ताम्बूलवर्णाः	५९	गन्धमार्जारवीर्यगुणाः	६८
क्षीरपीते ताम्बूलनिषेधः	५९	मृगनाभिस्नेहगुणाः	५९
तत्र दोषाः	५९	सृगमद (जम्बादु) गुणाः	५९
कल्कप्रतिषेधः	६३	तुरुष्कगुणाः	५९
ताम्बूलदानप्रशंसा	५९	पुष्पसामान्यगुणाः	५९
खदिरसारगुणाः	५९	चम्पकगुणाः	६९
खदिरादिगुलिका	५९	केतकीकुसुमगुणाः	५९
कर्पूरगुणाः	५९	पुष्पागकुसुमगुणाः	५९

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पाटलीकुसुमगुणाः	६९	शतपत्रकुसुमधारणकालः	७२
बकुलकुसुमगुणाः	"	करुहारकुसुमधारणकालः	"
नारङ्गकुसुमगुणाः	"	केतककुसुमधारणकालः	"
माधवीकुसुमगुणाः	"	करवीरकुरवकबकुलपाटल	"
जाजीकुसुमगुणाः	७०	मल्लिकादीनां धरणकाले विशेषः	"
यूथिकाकुसुमगुणाः	"	कुसुमद्रुतिविधिः	"
मल्लिकाकुसुमगुणाः	"	कदलीफलद्रुतिः	७३
कुटजमल्लिकाकुसुमगुणाः	"	मलबन्धजा विकाराः	"
वासन्तीकुसुमगुणाः	"	स्तन्यगुणाः	"
शतपत्रिकाकुसुमगुणाः	"	वम्त्रधारणगुणाः	"
करवीरकुसुमगुणाः	७१	श्वेतवस्त्रधारणगुणाः	७४
हस्तिकर्णीकुसुमगुणाः	"	कापायवस्त्रधारणगुणाः	"
सौगान्धिककुसुमगुणाः	"	हारिद्रवम्बधारणगुणाः	"
जपाकुसुमगुणाः	"	अरुणवस्त्रधारणगुणाः	"
इन्दीवरकुसुमगुणाः	"	मास्त्रिष्ठधारणगुणाः	"
पद्मगुणाः	"	क्षौमादिधारणगुणाः	"
कुहलीकुसुमगुणाः	"	कूर्पासधारणगुणाः	"
हीबेरगुणाः	७२	वारवाणधारणगुणाः	७५
दवनगुणाः	"	उष्णीषगुणाः	"
मरुवकगुणाः	"	कम्बळगुणाः	"
जातिकुसुमधारणकालः	"	ऋतुमेदेन वस्त्रविशेषः	"
कुटजधारणकालः	"	निषिद्धवस्त्रम्	"
श्रीकर्णयूथिकामाधवीधारणकालः	"	निषिद्धवस्त्रदोषाः	"
नेपाळकुसुमधारणकालः	"	मलिनवस्त्रदोषः	"
मल्लिकाधारणकालः	"	परवस्त्रदोषः	"
चाम्पेयकुसुमधारणकालः	"	स्त्रीवस्त्रदोषः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
दिग्भिज्जदोषः	७१	नानादि-विषयान्नोपनिषत्	७२
मण्डितदोषः	७२	नानादि-विषयः	७३
गुणिकविद्धदोषः	७३	नानादि-विषयः	७४
दग्धवन्धदोषः	७४	नानादि-विषयः	७५
चामरगुणाः	७५	नानादि-विषयः	७६
छत्रगुणाः	७६	नानादि-विषयः	७७
पादुकागुणाः	७७	नानादि-विषयः	७८
हेमकाञ्चनीगुणाः	७८	नानादि-विषयः	७९
रौप्यकाञ्चनीगुणाः	७९	नानादि-विषयः	८०
कांस्यकाञ्चनीगुणाः	८०	नानादि-विषयः	८१
शैल्यकाञ्चनीगुणाः	८१	नानादि-विषयः	८२
दन्तधावनगुणाः	८२	नानादि-विषयः	८३
दन्तधावनवर्ज्याः	८३	नानादि-विषयः	८४
जिह्वावलेप्तनगुणाः	८४	नानादि-विषयः	८५
गण्डूषगुणाः	८५	नानादि-विषयः	८६
सुखप्रक्षालनगुणाः	८६	नानादि-विषयः	८७
पादक्षालनगुणाः	८७	नानादि-विषयः	८८
स्वर्णपात्रभोजनगुणाः	८८	नानादि-विषयः	८९
रौप्यपात्रभोजनगुणाः	८९	नानादि-विषयः	९०
कांस्यपात्रभोजनगुणाः	९०	नानादि-विषयः	९१
ताम्रपात्रभोजनगुणाः	९१	नानादि-विषयः	९२
आयसपात्रभोजनगुणाः	९२	नानादि-विषयः	९३
सृङ्गविश्वपात्रभोजनगुणाः	९३	नानादि-विषयः	९४
कङ्कलीपत्र	९४	नानादि-विषयः	९५
पल्लवपत्र	९५	नानादि-विषयः	९६
पनसपत्र	९६	नानादि-विषयः	९७

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पुरोवायुगुणाः	८२	गजारोहणगुणाः	८५
पश्चात्वायुगुणाः	"	अश्वारोहणगुणाः	"
दक्षिणानिलगुणाः	"	स्थारोहणगुणाः	८६
कौबेरवायुगुणाः	"	पट्टांशुकतालवृन्तगुणाः	"
व्यायामलक्षणम्	"	वैणवव्यजनगुणाः	"
व्यायामगुणाः	"	क्षौरगुणाः	"
देवपूजागुणाः	८३	अभ्यङ्गगुणाः	"
आदर्शगुणाः	"	विशेषशीलनविधिः	"
रत्नाभरणधारणगुणाः	"	ऋतुमेदेनाभ्यङ्गकालः	८७
वितानगुणाः	"	अभ्यङ्गवर्ज्याः	"
कायमानगुणाः	"	पादाघातगुणाः	"
खट्वागुणाः	"	मर्दनगुणाः	"
तल्पगुणाः	८४	वृत्ताभ्यङ्गगुणाः	"
स्त्रीसंगगुणाः	"	स्नानगुणाः	"
अतिसंगदोषाः	"	ऋतुचर्यासङ्ग्रहः	"
निद्रागुणाः	"	हेमन्तचर्या	"
आस्यागुणाः	"	शिशिरचर्या	"
अध्वगमनगुणाः	"	वसन्तचर्या	८८
चङ्क्रमणगुणाः	"	ग्रीष्मचर्या	"
अनुपानद्गमने दोषाः	८५	वर्षर्तुचर्या	"
सेव्यत्रितयम्	"	शरच्चर्या	"
शिविकागुणाः	"	घूळिनिषेधः	८९
आन्दोलिकागुणाः	"	वसनविरेचनयोः पूर्वोपचारः	"

॥ रोगानुत्पादनीयाध्यायश्चतुर्दशः ॥

अविधार्या वेगाः ९० अवोवातरोधजा विकाराः ९०

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
शक्तनिरोधजा विकाराः	०.८	भृशानिरोधजाविकाराः	०.२
मूत्ररोधजा विकाराः	..	तर्वाकित्सा	..
तन्निरोधजविकारौपथम्	..	नाश्वानिरोधजा विकाराः	..
मूत्ररोधजेव्वपीडकाविधिः	..	तर्वाकित्सा	..
उद्गारनिरोधजा रोगाः	०.१	छादनिरोधजा विकाराः	..
तत्प्रतिक्रिया	..	तर्वाकित्सा	..
क्षुतिनिरोधजा विकाराः	..	अर्क्षनिरोधजा विकाराः	..
तत्प्रतिक्रिया	..	तर्वाकित्सा	..
तृष्णानिरोधजा विकाराः	..	नेमरोधे अमाध्यक्ष्यणम्	..
तच्चिकित्सा	..	नेमरोधे तेषु भामानाविधिः	..
क्षुतिनिरोधजा विकाराः	..	ओधनविधिः	०.३
तच्चिकित्सा	..	ओधनपथंसा	..
निद्रानिरोधजा विकाराः	..	भेषजक्षीणि वृद्धणविधिः	..
तच्चिकित्सा	..	आगन्तुरोगलक्षणम्	..
कासनिरोधजा विकाराः	..	आगन्तुरोगप्रतिषेधः	..
तच्चिकित्सा	..	रोगानुत्पादनप्रस्तावोपसंहारः	..
श्रमश्वासनिरोधजा विकाराः	..	दोषशोधनफलः	०.४
तच्चिकित्सा	०.२		

॥ द्रवद्रव्यविज्ञानीयाध्ययः पञ्चदशः ॥

॥ तोयवर्गः ॥

गङ्गाम्बुलक्षणवर्षणस्वरूपं च	०.५	भूतगुणोल्वणजललक्षणानि	०.६
दिव्योदकस्य पङ्क्तिः गुणाः	..	अम्बुगुणाधिकजललक्षणम्	..
शरज्जलप्रशंसा	..	भूमिगुणाधिकजललक्षणम्	..
आश्वयुजजलप्रतिपादनम्	..	तेजोगुणाधिकजललक्षणम्	..
भूमिभेदेन जलगुणाः	..	वातगुणाधिकजललक्षणम्	..
	..	आकाशगुणाधिकजललक्षणम्	..

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
वर्ज्यजललक्षणम्	९६	त्रिभागहीनोष्णोदकगुणः	९८
अहितं वार्षिकजलम्	"	अर्धहीनोष्णोदकगुणः	"
अमृतोपमं वार्षिकजलम्	"	पादशेषोष्णोदकगुणाः	"
पथ्यनदीलक्षणम्	"	मरिचोदकगुणः	"
अपथ्यनदीलक्षणम्	"	शुण्ठीजलगुणः	"
हिमवन्मल्यजनदीगुणः	"	निशि उष्णोदकपानगुणाः	"
तासां स्थिराणां दोषाः	"	कथितशीतलगुणाः	"
सागरोदकदोषः	९७	व्यूषितस्य तस्य दोषः	"
पारियात्रनदीगुणः	"	विदाहे शीतपानविधिः	९९
पथ्यनदीलक्षणम्	"	पुनरुष्णीकरणप्रतिषेधः	"
कौपताढागादिजलगुणाः	"	पानीयविशेषाणां पानव्यवस्था	"
कौपोदकगुणाः	"	भूरिजलपानदोषाः	"
सारसोदकगुणाः	"	पानीयप्रशंसा	"
चौण्ड्योदकगुणः	"	नालिकेरोदकगुणाः	"
प्रसवणोदकगुणः	"	भक्तात् प्राङ् नालिकेराम्बुदोषाः	१००
औद्भिदोदकगुणः	"	अपराहे नालिकेराम्बुपानविधिः	"
वापीजलगुणः	"	नालिकेराम्बुयोगः	"
नादेयवारिगुणाः	"	वर्षासु वरावरतोये	"
करकोदकगुणाः	"	॥ क्षीरवर्गः ॥	
अम्बुपानव्यवस्था	"	क्षीरसामान्यगुणाः	"
शीतोष्णपानीयगुणविशेषाः	"	गोक्षीरगुणाः	"
पञ्चकोलादिजलगुणः	९८	माहिषक्षीरगुणाः	"
भोजनादिमध्यान्ताम्बुपानगुणाः	"	आजक्षीरगुणाः	१०१
शीतोदकगुणाः	"	औष्ट्रक्षीरगुणाः	"
आमोदकवर्ज्याः	"	नारीक्षीरगुणाः	"
उष्णोदकगुणाः	"	नारीक्षीरप्रतिषेधः	"

विषयः	पृ. सं. श्लो.	विषयः	पृ. सं. श्लो.
ज्वरे स्तन्यपानकालः	१००	गनोजिदादि विषयः	१००
स्तन्यप्रयोगप्रकाराः	१००	नयनगुणाः	१००
आमस्तन्यप्रयोगनियमः	१००	पीनगादौ गिर्यनद्रावांशः	१००
सन्निपाते संज्ञाप्रबोधनस्तन्यप्रयोगः	१००	उद्वृत्तस्तन्यप्रयोगः	१००
उन्मादादौ स्तन्यप्रयोगः	१००	वाते स्तन्यप्रयोगः	१००
हस्तिनीक्षीरगुणाः	१००	पित्ते स्तन्यप्रयोगः	१००
अविक्षीरगुणाः	१००	कफे स्तन्यप्रयोगः	१००
पेक्षक्षीरगुणाः	१००	मते स्तन्यप्रयोगः	१००
आमक्षीरगुणाः	१००	वक्त्रे स्तन्यप्रयोगः	१००
शृतक्षीरगुणाः	१००	श्लेष्मिकस्तन्यप्रयोगः	१००
घारोष्णक्षीरगुणः	१००	श्लेष्मिकगुणाः	१००
प्राधान्यक्षीरगुणः	१००	पुष्पगुणाः	१००
आगक्षीरविक्रियाकालः	१००	कित्यादिगुणाः	१००
शृतक्षीरविक्रियाकालः	१००	वगधरनिर्देशः	१००
सर्वस्नेहनक्षीरयोगः	१००	दर्शविशेषाणां गुणनिर्देशः	१००
घारोष्णार्द्रः	१००	॥ इक्षुवर्गः ॥	१००
घारोष्णवर्ज्याः	१००	इक्षुवर्गगुणाः	१००
घारोष्णगन्धगुणः	१००	यान्त्रिकदोषाः	१००
घाराशीतमाहिपगुणः	१००	पौण्ड्रगुणाः	१००
शृतशीताक्षीरगुणः	१००	वांशिभगुणाः	१००
शृतोष्णाक्षीरगुणः	१००	शातपर्वकादिगुणाः	१००
पक्वक्षीरस्य लघुत्वम्	१००	फाणिगुणाः	१००
सन्तानिकागुणाः	१००	धौतगुणगुणाः	१००
दधिगुणाः	१००	अधौतगुणगुणाः	१००
दधिमक्षणनियमाः	१००	मत्स्यण्डिकादिगुणाः	१००
चातुर्जातचतुष्कान्तकरूपनाः	१००	यासशर्करागुणाः	१००

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
सर्वशर्करागुणाः	१०७	जीर्णमद्यगुणाः	१०९
इक्षुजानां वरावरे	"	मद्यपाननियमाः	"
मधुगुणाः	"	सुरागुणाः	११०
मधुशर्करागुणाः	"	वारुण्यादिगुणाः	"
उष्णोपचारनिषेधः	"	अरिष्टगुणाः	"
क्वचिदुष्णमध्वनुमतिः	"	मार्द्वीकगुणाः	"
॥ तैलवर्गः ॥		सार्जरगुणाः	"
तिलतैलगुणाः	१०८	शर्करगुणाः	"
कृशानां बृंहणत्वे युक्तिः	"	गौडगुणाः	"
परुषतैलगुणाः	"	शीघ्रगुणाः	"
सार्षपतैलगुणाः	"	मध्वासवगुणाः	"
आक्षतैलगुणाः	"	शुक्तगुणाः	"
निम्बतैलगुणाः	१०९	गुडादीनामुत्तरोत्तरं लघुत्वम्	"
उमातैलगुणाः	"	आसुतानां गुणनिर्देशः	"
कुसुमतैलगुणाः	"	चाण्डाक्यादिगुणाः	"
तैलेषु वरावरे	"	सौवीरकृतुषोदकगुणाः	"
वसादीनां गुणाः	"	सौवीरकृत्स्वरूपम्	१११
॥ मद्यवर्गः ॥		तुषोदकृत्स्वरूपम्	"
मद्यगुणाः	"	मूत्रगुणाः	"
नवमद्यदोषाः	"	अध्यायार्थसंग्रहः	"

॥ अन्नविज्ञानीयाध्यायः षोडशः ॥

॥ शूकधान्यवर्गः ॥		कल्मशाश्लिगुणाः	११२
शालीनां सामान्यगुणाः	११२	यवकादिगुणाः	"
रक्तशाश्लिगुणाः	"	षष्टिकञ्जीहिगुणाः	"
महाशाश्लिगुणाः	"	महात्रीहृद्यादिगुणाः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पाटलीहिरणुणाः	११३	संवत्सरोपनगुणाः	११३
तृणधान्यसामान्यगुणाः	"	सूयानां व्याप्तिर्युक्तः	"
प्रियङ्गुगुणाः	"	गुण्यधनार्थवर्णनः	"
कोरदृपगुणाः	"	॥ पञ्चदशवर्गः ॥	
श्वगुणाः	"	गण्यधनार्थवर्णनः व्याप्तिर्युक्तः	"
अनुश्वगुणाः	"	गण्यगुणाः	"
वंशश्वगुणाः	"	पेशगुणाः	११६
गोमूत्रगुणाः	"	विशेषीगुणाः	"
नन्दीमुनीगुणाः	"	पौदनगुणाः	"
॥ शिम्बीधान्यवर्गः ॥		शुक्लाधवकल्पना	"
शिम्बीधान्यसामान्यगुणाः	११७	गुण्यगुणाः	"
सुद्धगुणाः	"	सामान्यगुणाः	"
कलाशगुणाः	"	सामान्यगुणाः	"
गजमाषगुणाः	"	गान्धर्वागुणाः	११७
आदकीगुणाः	"	पञ्चमास्यानक्तम्	"
कुल्लथगुणाः	"	अष्टसारम्	"
चणकगुणाः	"	अन्यत् पञ्चसारम्	"
निष्पावगुणाः	"	मापसूपः	"
माषगुणाः	"	गृपादिशाकान्तानां गुणविशेषः	"
काकाण्डोलगुणाः	"	लाजगुणाः	"
आत्मगुप्तागुणाः	"	प्रथुकगुणाः	"
तिलगुणाः	११५	धानागुणाः	"
उमागुणाः	"	सक्तुगुणाः	११८
कुसुम्भगुणाः	"	सक्तूपयोगे नियमाः	"
शिम्बीशूकजेष्वरौ	"	पिण्याकगुणाः	"
नवधान्यगुणाः	"	देशवारगुणाः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
वेसवारकल्पनं	११८	क्रकरोपचक्रकगुणाः	१२२
मुद्रादिवेसवारगुणाः	"	कपोतगुणाः	"
कुक्कुलादिपक्षापूगुणाः	"	चटकगुणाः	"
रागकल्पनम्	"	क्लेशयादीनां गुणाः	"
षाडवकल्पनम्	"	अजगुणाः	"
षाडवविशेषौ तद्गुणाश्च	"	अविगुणाः	"
॥ मांसवर्गः ॥		गोमांसगुणाः	१२३
मृगाः	११९	निन्दितमांसानि	"
विष्किराः	"	महिषगुणाः	"
प्रतुदाः	"	वराहगुणाः	"
विलेश्याः	१२०	मत्स्यगुणाः	"
प्रसहाः	"	वर्गवराः	"
महामृगाः	"	सेव्यमांसानि	"
अपचराः	"	त्याज्यमांसानि	"
मत्स्याः	१२१	मांसभेदानां गुरुलघवविचारः	"
अजाव्योरनिश्चितयोनित्वम्	"	॥ उद्यानवर्गः ॥	
जाङ्गलाः	"	उद्याननिर्माणम्	१२४
आनूपाः	"	बीजकल्पना	"
साधारणौ	"	वृक्षवापविधिः	१२५
जाङ्गलानां सामान्यगुणाः	"	छताद्युपहतिकालाः	"
शशगुणाः	१२२	वृक्षसेचनकालः	"
वर्तकादिगुणाः	"	निशादिघूपः	"
तिचिरिगुणाः	"	छल्यशृङ्गादिघूपः	"
मयूरगुणाः	"	कटुतुम्ब्यादिप्रोक्षणधूपने	"
कुक्कुटगुणाः	"	अङ्गोलादिसेचनम्	"
ग्राम्यकुक्कुटगुणाः	"	सरलोषणयोगः	१२६

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
रुतापोषणम्	१२६	बृहतीद्वयगुणाः	१३०
द्राक्षापोषणम्	"	शृषगुणाः	"
दाडिमपोषणम्	"	काश्यप्यगुणाः	"
मातुलङ्गीपोषणम्	"	वार्तिकगुणाः	"
बीजपूरपोषणम्	"	करीरगुणाः	"
सारङ्गीपोषणम्	१२७	कोशानकगुणाः	"
कपित्थपोषणम्	"	अबल्लगुजगुणाः	"
बदरीपोषणम्	"	तण्डुलीयगुणाः	"
केतकीपोषणम्	"	मुञ्जातगुणाः	"
चम्पकपोषणम्	"	पान्थ्यागुणाः	"
सर्वबीजपोषणयोगः	"	उपोदकागुणाः	"
फल्गुकाजननयोगः	१२८	चञ्चुगुणाः	"
निरन्तफलदयोगः	"	विदारोगुणाः	"
अङ्गोलतैलकल्पना	"	जीवन्तीगुणाः	"
अङ्गोलतैलकल्पनाप्रकारान्तरम्	"	कृष्माण्डादीनि तत्सामान्यगुणाश्च	१३१
फलानां बृहत्त्वकरो योगः	"	कृष्माण्डगुणाः	"
वैचित्र्यकरकल्पौ	"	त्रपुसगुणः	"
॥ शाकवर्गः ॥		तुम्बगुणः	"
पाठादिशाकानां सामान्यगुणाः	१२९	कालिङ्गोर्वारुचिर्भट्टगुणाः	"
मुनिषण्णगुणाः	"	शीर्णवृन्तगुणाः	"
राजक्षवगुणाः	"	मृणालादीनि तद्रुणाश्च	"
वास्तुकगुणाः	"	कलम्बादीनि तत्सामान्यगुणाश्च	"
काकमाचीगुणाः	"	चिल्लीगुणाः	१३२
चाङ्गेरीगुणाः	"	तर्कारीवरणयोग्यगुणाः	"
पटोलदीनि तत्सामान्यगुणाश्च	"	वर्षाभृगुणाः	"
पटोलगुणाः	१३०	कालशाकगुणाः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
चिरिबिल्वाक्षुरगुणाः	१३२	कन्दग्राह्याः	१३४
शतावर्यक्षुरगुणाः	"	कन्दपत्रग्राह्याः	"
वंशकरीरगुणाः	"	॥ फलवर्गः ॥	
पत्तूरगुणाः	"	द्रक्षागुणाः	"
कासमर्दगुणाः	"	मधुरदाडिमगुणाः	"
कौस्तुभशाकगुणाः	"	अम्लदाडिमगुणाः	१३५
सार्धपगुणाः	"	उभयदाडिमगुणाः	"
बाल्मूलकगुणाः	"	तालफल्गुणाः	"
महामूलकगुणाः	"	पनसगुणाः	"
गुष्कमूलकगुणाः	"	मोचगुणाः	"
आममूलकदोषः	"	काश्मर्यगुणाः	"
पिप्पलादगुणाः	"	सर्जूरगुणाः	"
कुटेरादीनि तत्सामान्यगुणाश्च	१३३	परूषकगुणाः	"
सुरसगुणाः	"	प्रियालगुणाः	"
सुमुखगुणाः	"	प्रियालमज्जागुणाः	"
आर्द्रिकागुणाः	"	पक्वबिल्वगुणाः	"
लशुनगुणाः	"	बालुबिल्वगुणाः	१३६
पलाण्डुगुणाः	"	उभयबिल्वगुणाः	"
गृज्जनकगुणाः	"	आमकपित्थदोषः	"
सूरणगुणाः	"	पक्वकपित्थगुणाः	"
भूकन्ददोषः	"	उभयकपित्थगुणाः	"
शाकावयवानां गुरुलाघवम्	"	जम्बूफलगुणाः	"
शकेषु वरावरौ	१३४	आम्रमेदानां गुणाः	"
पत्रग्राह्यशाकानि	"	मातुलङ्गगुणाः	"
फलग्राह्याणि	"	मातुलङ्गत्कगुणाः	"
पत्रपुष्पफलग्राह्यौ	"	मातुलङ्गमांसगुणाः	"

विषयः	पृष्ठनं १	विषयः	पृष्ठनं २
मातुलङ्गकभरगुणाः	१३२	आमलान्मगुणाः	१३९
करमर्दकगुणाः	"	हिरण्यगुणाः	"
कोलदीनां गुणाः	"	वीर्यकटुकगुणाः	"
तौवसारुक्कगुणाः	"	आर्द्रकुम्भगुणाः	"
नारङ्गगुणाः	१३७	अपकृष्टगुणाः	"
जम्बीरगुणाः	"	कटुकगुणाः	"
आर्द्रद्राक्षापरुषगुणाः	"	हरीतकीगुणाः	"
पालेवतद्वयगुणाः	"	आमलान्मगुणाः	१४०
जीर्णचिञ्चाफलगुणाः	"	धिर्मातकगुणाः	"
नवचिञ्चाफलगुणाः	"	त्रिफलागुणाः	"
अवरफलम्	"	चतुर्गुणित्वातस्वरूपम्	"
त्याज्यफलानि	"	तथोगुणाः	"
त्याज्यधान्यानि	"	मंसगुणाः	"
त्याज्यशाकफलानि	"	पिप्पलीगुणाः	"
॥ विविर्वापधर्मो लवणवर्गः ॥		नासगुणाः	"
लवणसामान्यगुणाः	१३८	विषद्वयगुणाः	१४१
सैन्धवगुणाः	"	वर्वाकगुणाः	"
त्रिडगुणाः	"	पिप्पलीगुणाः	"
सामुद्रगुणाः	"	पञ्चकोष्कगुणाः	"
औद्भिदगुणाः	"	महापञ्चमूलम्	"
कृष्णलवणगुणाः	"	हरीतकीमूलम्	"
रोमकगुणाः	"	मध्यमपञ्चमूलम्	"
लवणप्रयोगपरिभाषा	"	जीवनपञ्चमूलम्	"
यवक्षारगुणाः	१३९	तृणपञ्चमूलम्	"

॥ अन्नरक्षाध्यायः सप्तदशः ॥

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
राजः कर्तव्यम्	१५२	लिकुचविरुद्धानि	१४५
मिषजः कर्तव्यम्	"	कदलीविरुद्धानि	"
विषदलक्षणम्	"	काकमाचीविरुद्धानि	"
सविपौदनलक्षणम्	"	सर्पिण्यरुक्मरे च विरुद्धविशेषः	"
सविषात्रपरीक्षा	"	गैरुध्यविरुद्धानि	"
ज्ञाते सविषेऽन्ने कर्तव्यम्	१५३	मध्वादिपञ्चके विरुद्धविशेषः	"
सविषस्पर्शजा विकाराः	"	दिव्योदकविरुद्धम्	"
तत्प्रतिक्रिया	"	बलाकाविरुद्धम्	"
वक्त्रगे विषे व्यापदः	"	विरुद्धसामान्यलक्षणम्	"
तत्प्रतिक्रिया	"	विरुद्धजव्यापत्प्रतिक्रिया	"
आमाशयगते विषे व्यापदः	"	व्यापत्परिहारोपायः	"
पक्वाशयगते विषे व्यापदः	"	विरुद्धस्याप्यपीडावहत्वम्	१४६
तयोश्चिकित्सा	१४४	सात्त्यलक्षणम्	"
विषपीतचिकित्सा	"	हितसात्थीकरणप्रकारः	"
हेमप्रयोगप्रशंसा	"	सहसा त्यागशीलनाभ्यां व्यापदः	"
॥ विरुद्धाहारप्रकरणम् ॥		क्रमशः प्रयोगे गुणाः	"
पयसा विरुद्धानि	"	अहितवर्जनोपदेशः	"
श्वाविदा विरुद्धानि	"	उपस्तम्भत्रयम्	"

॥ मात्राशितीयाध्यायोऽष्टादशः ॥

मात्राप्रशस्तिः	१४७	अलसकस्वरूपम्	१४७
गुरुलघुद्रव्यमात्रा	"	विषूचिकास्वरूपम्	"
प्रमिताशने दोषाः	"	विषूच्यां वातकर्माणि	१४८
अतिमात्राशनजा विकाराः	"	विषूच्यां पित्तकर्माणि	"
अलसविषूच्योः सम्भवः	"	विषूच्यां श्लेष्मकर्माणि	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
अलसकसम्प्राप्तिर्लक्षणं च	१४८	जातीफलकपायः	१५१
दण्डकालसकः	"	भद्रघनकपायः	"
आमविषम्	"	नारिकेलोदकप्रयोगः	"
अलसकचिकित्सा	"	सृग्मि चिदाग्न्येवविधिः	"
विपूचीचिकित्सा	१४९	तृणपायः कर्णान्धनयोगः	"
भृङ्गमूललेपः	"	अण्ठीनिर्व्वान्धन्यजपेया	१५२
शुण्ठीसैन्धवकल्कप्रयोगः	"	वराल्दीप्यकादिन्यजपेया	"
त्वक्पत्राधुद्रुतनम्	"	तक्रादिविधिः	"
पद्मकादिलेपयोगः	"	सर्वाजीर्णविद्युत्पात्रप्रयोगः	"
यवचूर्णप्रयोगः	"	आग्ने श्मनैराग्नपानिषेधः	"
स्वेदविधिः	१५०	तत्र भेषज्यपात्रः	"
निष्पावादिः	"	आगविकारोपपन्नपणविधिः	"
चूतबिल्वदिकल्कः	"	अपनर्पणत्रैविध्यं नद्रिपयाश्च	"
पादलेपयोगः	"	सर्व्वव्याधिषु चिकित्सापञ्चम्	१५३
इक्षुरसप्रयोगः	"	पक्वे दोषे चिकित्साविधिः	"
करञ्जादिकपायः	"	त्रिविधा जीर्णनिष्पणम्	"
अवस्थायां लवङ्गाम्बुविधिः	"	आगाजीर्णलक्षणम्	"
नयनाञ्जनयोगः	"	विष्टब्धजीर्णलक्षणम्	"
शिरीषादिवर्तिः	१५१	विदग्धाजीर्णलक्षणम्	"
नस्ययोगः	"	अजीर्णचिकित्सा	"
टङ्कणचूर्णप्रयोगः	"	बिलम्बिकाजीर्णम्	"
कृष्णादिकषायः	"	रसशोषाजीर्णलक्षणम्	"
शरपुङ्गकषायः	"	तच्चिकित्सा	१५४
बिल्वनागरकपायः	"	अजीर्णसामान्यलक्षणम्	"
बिल्वनागरकैर्द्वयकपायः	"	अजीर्णस्य कारणान्तराणि	"
चूतादिप्रयोगः	"	समशनलक्षणम्	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
अध्यशनलक्षणम्	१५४	व्योषादिवस्तिः	१५९
विषमाशनलक्षणम्	"	भोजनविधिः	१६०
चतुर्विधाग्निषूपक्रमः	"	त्याज्यभोजनम्	"
॥ अग्निदीपनयोगाः ॥		नित्यशीलनानर्हा आहाराः	"
हरीतकीप्रयोगः	"	नित्यशीलनीयानि	"
अन्नमध्ये उष्णोदकप्रयोगः	"	आहारानुपूर्वी	१६१
मन्दकल्पना	१५५	अन्नपानप्रमाणम्	"
शुण्ठीकषायः	"	हिमोदकानुपानयोम्याहाराः	"
भोजनाग्रे क्रमः	"	पिष्टमयेष्वनुपानम्	"
सैन्धवादिचूर्णम्	"	शाकादिष्वनुपानम्	"
दिवास्वापविधिः	"	कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानम्	"
धान्यनागरतोयम्	"	स्थूलानां कर्शनमनुपानम्	"
अमृतहरीतकी	१५६	शोषेऽनुपानम्	"
चित्रकादिगुलिकानिर्देशः	"	मांसेऽग्निमान्धे चानुपानम्	"
वैश्वानरचूर्णम्	"	पयोऽनुपानार्हाः	"
रुचकादिचूर्णम्	"	अनुपानसामान्यलक्षणम्	"
भावनाशुण्ठी	१५७	अनुपानगुणाः	"
भावनादीप्यकम्	"	अनुपाननिषेधः	१६२
भावनाजीरकम्	"	पानानर्हाः	"
भुक्तस्त्रवटी	"	पीत्वा वर्ज्यानि	"
अग्निघृतम्	१५८	भुक्त्वा वर्ज्यानि	"
चाङ्गैर्याद्यग्निघृतम्	"	भोजनकालः	"
अग्निनैलम्	"	भस्मकर्वाः	"
शुक्लनिर्मणिम्	"	भस्मकचिकित्साक्रमः	"
शुक्तस्य कल्पनान्तरम्	१५९	भस्मकहारा योगाः	"
आस्थापनीयशुक्तकल्पनम्	"	पयोमधूच्छिष्टघृतप्रयोगः	"

विषयः	गृष्टसंख्या	विषयः	गृष्टसंख्या
पायसप्रतिभोजनम्	१६३	नवतण्डुलार्जदिविधिः	१६३
मद्यपानदिवास्वापविधिः	"	विरेचनपयःकल्पना	"
शास्वोटादिविधिः	"	सर्पिरादिविधिः	"

॥ शोधनादिगणाध्याय एकोनविंशः ॥

छर्दनवर्गः	१६४	वरणादिगणः	१६७
विरेचनवर्गः	"	ऊपकादिगणः	"
निरुहणवर्गः	"	वीरनरादिगणः	"
शिरोविरेचनवर्गः	"	लोभ्रादिगणः	१६८
वातघ्नवर्गः	"	अर्कादिगणः	"
पित्तघ्नवर्गः	१६५	सुरसादिगणः	"
कफघ्नवर्गः	"	मुष्कादिगणः	"
जीवनीयगणः	"	वत्सकादिगणः	१६९
विदार्यादिगणः	"	वचादिगणः	"
शारिबादिगणः	"	हरिद्रादिगणः	"
पद्मकादिगणः	"	भिष्ग्वादिगणः	"
परूषकादिगणः	१६६	अम्बष्ठादिगणः	"
अङ्गनादिगणः	"	न्यग्रोधादिगणः	१७०
पटोलादिगणः	"	एलादिगणः	"
गुल्फ्यादिगणः	"	श्यामादिगणः	"
आरम्बधादिगणः	"	द्रव्याणामूहापोहविधिः	१७१
असनादिगणः	१६७	वर्गाणामुपयोगक्रमः	"

॥ स्नेहविध्यध्यायो विंशः ॥

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
स्नेहनद्रव्यस्वरूपम्	१७२	शमनस्नेहस्य कालो मात्रा च	१७३
विरूक्षणद्रव्यस्वरूपम्	"	बृंहणस्य प्रयोगविधिर्मात्रा च	"
स्नेहवराणि	"	बृंहणस्नेहयोऽप्याः	"
सर्पिरादीनां दोषहरणपरिपाटी	"	बृंहणस्य प्रयोगमेदेन गुणमेदाः	"
स्नेह्याः	"	अच्छपेयस्योष्णोदकानुपानविधिः	१७४
अस्नेह्याः	"	उष्णोदकपानगुणाः	"
तैलाहः कालः	"	स्नेहप्रयोगे भोजननियमाः	"
सर्पिरहः कालः	"	विहारनियमः	"
वसामज्जाहः कालः	"	सर्वकर्मसु परिहारक्रमातिदेशः	"
स्नेहयोऽप्यः कालः	"	अच्छपानदिनमर्यादा	"
औषधस्नेहस्योत्तमा मात्रा	१७३	सम्यक्स्निग्धलक्षणम्	"
औषधस्नेहस्य मध्यममात्रा	"	रूक्षलक्षणम्	"
औषधस्नेहस्य जघन्यमात्रा	"	अतिस्निग्धे दोषाः	"
गण्डूषस्नेहमात्रा	"	अतिस्नेहजन्यापचिकित्सा	१७५
स्नेहावचारणप्रकाराः	"	स्निग्धस्य विरेचनक्रमः	"
अच्छपेयस्योत्तममात्रा	"	स्निग्धस्य वमनक्रमः	"
अच्छपेयस्य मध्यममात्रा	"	विरूक्ष्य स्नेहनीयाः	"
अच्छपेयस्य मात्रात्रयम्	"	स्नेहसेवाफलम्	"
शुद्धचर्तस्नेहस्य कालो मात्रा च	"		

॥ स्वेदविध्यध्याय एकविंशः ॥

स्वेदमेदाः	१७६	द्रवस्वेदे परिषेकविधिः	१७७
तापस्वेदविधिः	"	धवगाहविधिः	"
उपनाहस्वेदविधिः	"	स्वेदक्रमः	"
ऊष्मस्वेदविधिः	"	सम्यक्स्निग्धलक्षणम्	"

विषयः	पृष्ठसंख्या :	विषयः	पृष्ठसंख्या
सम्यक् स्विन्नस्योपचारः	१७७	अतिगन्धितलक्षणम्	१७८
स्वेदातियोगजा उपद्रवाः	"	अस्वेद्याः	"
स्वेदातियोगे उपक्रमः	"	स्वेद्याः	"
स्वेदनद्रव्यस्वरूपम्	१७८	अनाशेयस्वेदाहर्दोषः	१७९
स्तम्भनद्रव्यस्वरूपम्	"	अनाशेयस्वेदाः	"
सम्यक् स्तम्भितलक्षणम्	"	स्नेहस्वेदयोः शोधनाऽऽत्मम्	"

॥ वमनविरेकाध्यायो द्वाविंशः ॥

वमनाहो दोषः	१८०	वमनकाले उपचारः	१८२
विरेचनाहो दोषः	"	कफे वमनद्रव्याणि	"
वम्याः	"	पित्ते वमनद्रव्याणि	"
अवम्याः	"	मरुत्संश्लेष्टे कफे वमनद्रव्याणि	"
अवम्यानामपि कचिद्गमनानुमतिः	"	वमनावधिः	"
धूमान्तैः कर्मभिर्विज्याः	"	हीनवेगे द्रव्याणि	"
सर्वकर्मभिर्विज्याः	"	अयोगलक्षणम्	१८३
विरेच्याः	१८१	अयोगजा उपद्रवाः	"
अविरेच्याः	"	सम्यग्योगलक्षणम्	"
वमनविधिः	"	अतियोगलक्षणम्	"
वमने पूर्वोपचारः	"	अतियोगजा उपद्रवाः	"
वमनप्रयोगविधिः	"	सम्यग्बन्धिते धूमविधिः	"
श्लेष्मोल्बणेषुपानमात्रा	"	तत्र स्नेहाचारातिदेशः	"
अनिलानुबन्धेषुपानमात्रा	"	भोजनव्यवस्था	"
पित्तानुबन्धेषुपानमात्रा	"	पेयादिक्रमः	"
कल्कादीनां मात्राः	१८२	पेयादिक्रमस्योपपत्तिः	"
मन्त्रः	"	प्रवरावरमध्यवमनवेगसंख्याः	१८४
वमनप्रवर्तनम्	"	प्रवरावरमध्यविरेकवेगसंख्याः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
त्रिविधविरेके प्रस्थसंख्याः	१८४	पेयानर्हाः	१८६
वमनविरेचनयोरवधिः	"	तत्र तर्पणादिक्रमविधिः	"
वमनविरेकयोर्माने विशेषः	"	वमनविरेचनयोर्दोषनिर्हरणकालः	"
विरेचनवर्गः	"	भोज्यरेचनीयाः	"
विरेचनयोम्यः कालः	"	मृद्वल्पौषधार्हाः	"
मृदुकोष्ठलक्षणम्	"	मृद्वल्पौषधप्रशंसा	"
क्रूरकोष्ठलक्षणम्	"	मग्दाम्ब्यादेः शोधनविधिः	१८७
पित्ते विरेचनद्रव्याणि	"	रूक्षादिषु विरेकासिद्धिः	"
कफे विरेचनद्रव्याणि	"	तत्र वस्तिपूर्वविरेकविधिः	"
वायौ विरेचनद्रव्याणि	"	फलवर्तिपूर्वविरेकविधिः	"
अप्रवृत्तावुष्णानुपानविधिः	१८५	उक्तक्रमस्योपपत्तिः	"
पणितपस्वेदविधिः	"	नातिस्निग्धशोच्याः	"
अल्पप्रवृत्तौ कर्तव्यम्	"	सर्वत्र स्नेहविरेकविधिः	"
अदृढस्नेहकोष्ठे कर्तव्यम्	"	स्नेहमावितानां रूक्षरेकविधिः	"
अयोगलक्षणम्	"	कर्मणां मध्येऽन्ते च स्नेहस्वेदविधिः	"
सम्ययोगलक्षणम्	"	स्नेहस्वेदयोर्लैकिकोदाहरणम्	"
सग्यम्बिरिक्तर गोपचारः	"	स्नेहस्वेदयोरावश्यकत्वम्	"
पीतौषधा लङ्घनीयाः	१८६	संशोधनप्रशंसा	१८८
तत्र लङ्घनस्य प्रयोजनम्	"		

॥ वमनकल्पाध्यायस्त्रयोविंशः ॥

मदनकल्पः	१८९	छर्दनावधिः	१९०
मदनत्रिवृतोः प्रशंसा	"	ज्वरारुच्यादिषु कल्पना	"
मदनफलसंस्करणम्	"	कफस्थानगपिते कल्पना	"
मदनप्रयोगक्रमः	"	हृद्वाहादौ कल्पना	"
विशेषतश्छर्दनीयाः	१९०	कफच्छर्द्वादौ कल्पना	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
कफदूषिताभ्यादौ कल्पना	१००	कफकामादौ कल्पना	२०२
सन्तर्पणव्यापदि कल्पना	"	पाण्डुकृष्णदौ कल्पना	"
आम्राणवमनयोगः		धामार्गविकल्पः	"
पुष्पादिष्वतिदेशः	१०१	धामार्गविषयः	"
जीमूतकल्पः	"	कामादौ कल्पनाः	"
जीमूतविषयः	"	सपित्तोग्माणि कफे कल्पना	"
अवस्थामेदेन जीमूतकल्पना	"	भूतन्यविषे कल्पना	"
ज्वरे जीमूतकल्पना	"	कृट्जकल्पः	"
इक्ष्वाकुकल्पः	"	कृट्जप्रयोगभेदाः	१०३
इक्ष्वाकुविषयः	"	वमनकल्पोपसंहारः	"
पित्तश्लेष्मज्वरे कल्पना	"		

॥ विरेककल्पाध्यायश्चतुर्विंशः ॥

त्रिवृत्कल्पः	१०४	त्रिवृत्तर्पणयोगः	१०५
त्रिवृद्गुणाः	"	विदग्गतण्डुलादिलेहः	१०६
त्रिवृत्तः सर्वरोगजित्त्वम्	"	कल्याणकगुडः	"
त्रिवृद्धेदौ	"	व्योपादिगुलिका	"
अरुणस्य गुणाः	"	वर्षतीं त्रिवृत्कल्पना	"
श्यामस्य गुणाः	"	अरदि त्रिवृत्कल्पना	१०७
त्रिवृद्ग्रहणविधिः	"	हेमन्ते त्रिवृत्कल्पना	"
वातरोगे त्रिवृत्कल्पनम्	१०५	ग्रीष्मे त्रिवृत्कल्पना	"
पित्तरोगे त्रिवृत्कल्पनम्	"	सर्वर्तुकत्रिवृत्कल्पना	"
कफरोगे त्रिवृत्कल्पनम्	"	राजवृक्षकल्पः	"
त्रिवृत्लेहः	"	राजवृक्षविषयाः	"
अजगन्धादिचूर्णम्	"	राजवृक्षग्रहणविधिः	"
त्रिवृदिक्षुपुटपाकः	"	दाहादौ चतुरङ्गुलकल्पना	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
दधिपण्डादिभिः प्रयोगः	१९८	त्रिवृत्सर्पिः	१९८
हरीतक्यां त्रिवृत्कल्पातिदेशः	"	त्रिवृच्चतुःस्नेहः	"
प्राधान्यसंग्रहः	"	शम्याकादिस्नेहकल्पनाः	"
त्रिवृत्तैलम्	"	विरेचनयोगीन्यनुपानानि	"

॥ वमनविरेचनव्यापत्तिद्वयध्यायः पञ्चविंशः ॥

अतियोये घातुस्त्रावः	१९९	जीवादाने चिकित्सा	२००
तत्र वमनविधिः	"	रक्तपित्तातिसारचिकित्सातिदेशः	"
प्रत्यनीकशोधनविधिः	"	जीवानुसन्धानम्	"
स्तम्भनविधिः	"	तत्र वस्तिप्रयोगाः	२०१
लेहप्रयोगः	"	रक्तवस्तिः	"
शर्करादिप्रयोगः	"	श्यामादिपयोवस्तिः	"
अङ्गनादिमन्थः	"	पिच्छावस्तिनिर्देशः	"
वमनातियोगे विशेषोपक्रमः	"	अनुवासनविधिः	"
उद्गारादौ चिकित्सा	"	गुदभ्रंशे चिकित्सा	"
अन्तर्जिह्वाग्रहे उपक्रमः	२००	प्रवेशनविधिः	"
वाग्नहादौ उपक्रमः	"	पद्माकादिप्रयोगः	"
जीवादानम्	"	पानलेपादिविधिः	"
जीवशोणितपित्तयोर्विवेचनम्	"	संज्ञानाशे उपचारः	"
प्रकारान्तरेण परीक्षा	"		

॥ वस्तिविध्यध्यायः षड्विंशः ॥

वस्तिविषयाः	२०२	आस्थापनानर्हाः	२०२
वस्तेलैविध्यम्	"	अनुवासनीयाः	"
निरुहसाध्याः	"	अनुवासनानर्हाः	२०३

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
निरुद्धानुवासनयन्त्रलक्षणम्	२०३	निरुद्दसंस्कारक्रमः	२०७
नेत्रप्रमाणम्	"	निरुद्दसंस्कारपम्	"
यन्त्रस्थौल्यप्रमाणम्	"	मतान्तरेण द्रव्यप्रमाणम्	"
मूलच्छिद्रप्रमाणम्	"	निरुद्दसंयोगविधिः	"
अग्रच्छिद्रप्रमाणम्	"	दत्तमात्रे रोगिणा कर्तव्यम्	"
कर्णिकास्थापनादि	"	निरुद्दप्रत्यागमनकालः	"
वस्तिबन्धनम्	२०४	प्रत्यानयनविधिः	२०८
निरुद्दमात्रा	"	अयोगे पुनर्निरुद्दणविधिः	"
अनुवासनमात्रा	"	योगादिलक्षणम्	"
निरुद्दस्यानुवासनविधिः	"	सम्यग्योगे स्नानभोजनविधिः	"
अनुवासनकालः	"	स्नानभोजनप्रयोजनम्	"
अनुवासनस्य पूर्वकर्म	"	वातादिर्दिते मद्योऽनुवासनविधिः	"
प्रणयनविधिः	२०५	अनुवासनस्य योगादिलक्षणम्	"
दत्तमात्रे पश्चात्कर्म	"	अनुवासनसिद्धिलक्षणम्	"
ताडनादिविधेरुपपत्तिः	"	दोषमेदेनानुवासनसंख्याः	"
शीघ्रनिवृत्तौ पुनः करणम्	"	कफेऽनुवासनसंख्या	"
निवृत्तिकालः	"	पित्तेऽनुवासनसंख्या	"
निवर्तनोपायः	"	वातेऽनुवासनसंख्या	"
अनिवृत्तौ क्वचिदुपेक्षाविधिः	२०६	पुनरास्थापनविधिः	२०९
तत्र निशाप्युषितस्य पानविधिः	"	कफे भोजनविधिः	"
पुनरनुवासनस्य कालः	"	पित्ते भोजनविधिः	"
प्रतिवासरमनुवासीयाः	"	अनिले भोजनविधिः	"
स्निग्धस्य निरुद्दविधिः	"	वाते वस्तिविधिः	"
अस्निग्धे विशेषः	"	पित्ते वस्तिविधिः	"
निरुद्दविधिः	"	कफे वस्तिविधिः	"
निरुद्दद्रव्यकल्पनम्	"	सन्निपाते वस्तिविधिः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
मतभेदेन संख्याव्यवस्था	२०९	स्त्रीणामुत्तरवस्तिकालः	२११
मतान्तरेण वस्तित्रयविधिः	"	अनृतावप्युत्तरवस्त्यहरोगाः	११२
मतानां प्रमाणने युक्तिः	"	स्त्रीणामुत्तरवस्तिप्रमाणम्	"
निरूढावधिविषये विधिः	"	अपत्यमार्गे प्रणयनविधिः	"
कर्मवस्तिविधिः	२१०	मूत्रवर्त्मनि प्रणयनविधिः	"
कालवस्तिविधिः	"	बालानामुत्तरवस्त्यहरोगाः	"
योगवस्तिविधिः	"	बालानामुत्तरवस्तिप्रवेशनविधिः	"
वस्तिद्वयस्य परस्परान्तरितत्वविधिः	"	स्त्रीणामुत्तरवस्तिमात्रा	"
वस्तिकर्मणस्त्रिदोषजित्त्वम्	"	बालानामुत्तरवस्तिमात्रा	"
मात्रावस्तिरक्षणम्	"	स्त्रीणामुत्तरवस्तिप्रणयनम्	"
मात्रावस्त्यर्हाः	"	स्त्रीणामुत्तरवस्त्यावृत्तिः	"
मात्रावस्तिगुणाः	"	वमितस्य विरेककालः	"
उत्तरवस्त्यर्हाः	२११	विरेचितस्य निरूढकालः	"
उत्तरवस्तिनेत्रलक्षणम्	"	निरूढस्यानुवासनकालः	"
उत्तरवस्तिस्वरूपम्	"	विरेचितस्यानुवासनकालः	"
उत्तरवस्त्यौषधमात्रा	"	वस्तेर्मलहरत्वे युक्तिः	"
उत्तरवस्तिप्रणयनम्	"	वस्तिप्रशंसा	२१३
स्रोतोविशोधनम्	"	सर्वरोगाणां वातजत्वम्	"
उत्तरवस्तिपीडनविधिः	"	अस्यार्थस्य समर्थनम्	"
स्नेहवस्तिप्रमातिदेशः	"	वातहरणे वस्तेर्मुख्यत्वम्	"
उत्तरवस्तिसंख्या	"	वस्तेस्तन्त्राग्रिमत्वम्	"
अनुवासनोपचारातिदेशः	"	सिरान्यघस्यापि मुख्यतन्त्रत्वम्	"

॥ वस्तिकलाध्यायः सप्तविंशः ॥

वातहरनिरूहाः	२१४	कस्कानुक्तौ बलाद्युक्तकल्कातिदेशः	"
बलादिनिरूहः	"	दशमूलादिनिरूहः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
एरण्डादिनिरुहः	२१५	युक्तरथवस्तिः	२१८
पित्तहरनिरुहः	"	सिद्धवस्तिः	"
यष्ट्यादिनिरुहः	"	यापनराजवस्तिः	"
प्रत्यागते क्रमः	२१६	अनुवासनकल्पः	२१९
यष्ट्यादिनिरुहस्य फलश्रुतिः	"	गणरिहारस्नेहवस्तिप्रतिज्ञा	"
कफघ्ननिरुहः	"	दशगुल्याधनुवासननैलग्न	"
कोशातकादिः	"	त्रिभुजाधनुवासननैलग्न	"
प्रासूतिकवस्तिप्रतिज्ञा	"	कफघ्नान्तेष्ट्यनविधिः	"
प्रासूतिकवस्तिस्वरूपम्	"	आवस्थिककल्पः	"
क्षीरमाधुतैलिकः	२१७	नैक्ष्यकल्पनविधिः	"
पञ्चतिवतवस्तिः	"	मार्दवकल्पनविधिः	"
तैलग्नोमूत्रादिवस्तिः	"	पल्लवपक्ष्या वस्तिप्रयोगविधिः	२२०
पयस्यादिवस्तिः	"	हेतुप्रत्यनीकवविधिः	"
प्रायोगिकवस्तिप्रकरणम्	"	उष्णार्तानां वस्तयः	"
प्रायोगिकवस्तिप्रतिज्ञा	"	शीतार्तानां वस्तयः	"
माधुतैलिकः	"	बृंहणवस्त्यनर्हाः	"
माधुतैलिककल्पान्तरम्	"	शोधनवस्त्यनर्हाः	"
यापनवस्तिः	२१८		

॥ वस्तिव्यापत्तिद्वयध्यायोऽष्टाविंशः ॥

अयोगव्यापत्तिमित्तानि	२२१	आध्मानाधुपद्रवाः	२२२
अयोगजा उपद्रवाः	"	आध्मानादिव्यापच्चिकित्सा	"
अयोगव्यापच्चिकित्सा	"	ऊर्ध्वमारुतव्यापत्तिमित्तानि	"
बिड्वादिनिरुहः	"	ऊर्ध्वमारुतव्यापत्स्वरूपम्	"
आध्मानादिनिमित्तानि	२२२	ऊर्ध्वमारुतव्यापच्चिकित्सा	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
मूर्छायामुपचारः	२२२	पित्तावृतस्नेहचिकित्सा	२२५
वस्तेरधःप्रत्यानयनविधिः	"	कफावृतस्नेहलक्षणम्	"
गलापीडादिकर्मणामुपपत्तिः	२२३	कफावृतस्नेहचिकित्सा	"
कुष्ठक्रममुपयोगः	"	अत्यशनावृतस्नेहलक्षणम्	"
त्रिवृदादिप्रयोगः	"	अत्यशनावृतस्नेहचिकित्सा	२२६
दशमूलनिरुहनिर्देशः	"	तत्र पाचनविधिः	"
गोमूत्रसिद्धवस्तिविधिः	"	तत्र मूदुविरकविधिः	"
उरःस्थे निरुहे वरिः	"	आमोक्तक्रियातिदेशः	"
शिरःस्थे निरुहे उपक्रमः	"	विडावृतस्नेहलक्षणम्	"
अतियोगात्कुक्षिरोगव्यापत्	"	विडावृतस्नेहचिकित्सा	"
कुक्षिरोगव्यापच्चिकित्सा	२२४	तत्र स्नेहस्वेदविधिः	"
परिस्रवव्यापत्रिमित्तानि	"	वर्तिनिरुहानुवासनविधिः	"
परिस्रवव्यापत्स्वरूपम्	"	उदावर्तक्रियातिदेशः	"
परिस्रवव्यापच्चिकित्सा	"	अभुक्तादौ प्रणीतस्नेहव्यापच्चिकित्सा	"
दाहादौ चिकित्सा	"	कण्ठात् प्रवृत्तस्य निग्रहविधिः	"
तत्र शोषनविधिः	"	तत्र छर्दिक्रियातिदेशः	"
विशुद्धस्य यवागूविधिः	"	अपक्वस्नेहजा व्यापत्	"
पुरीषक्षये चिकित्सा	"	अपक्वस्नेहजव्यापच्चिकित्सा	२२७
निरुहव्यापत्सिद्धगणसंहारः	"	तत्र वस्तिविधिः	"
स्नेहवस्तिव्यापच्चिकित्साप्रतिज्ञा	"	अर्कपत्रतैलम्	"
आवृतस्नेहव्यापत्	"	सवातप्रणयनजव्यापत्	"
वातावृतस्नेहलक्षणम्	२२५	सवातप्रणयनजव्यापच्चिकित्सा	"
वातावृतस्नेहचिकित्सा	"	द्रुतप्रणयनादिजव्यापत्	"
तत्र निरुहनिर्देशः	"	द्रुतप्रणयनादिजव्यापच्चिकित्सा	"
ततोऽनुवासनविधिः	"	पीडनदोषजव्यापत्	"
पित्तावृतस्नेहलक्षणम्	"	पीडनदोषजव्यापच्चिकित्सा	"
	"	अतिपीडितलक्षणम्	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
अतिपीडितचिकित्सा	२२७	तत्र रसोपयोगप्रश्नः	२२८
विशुद्धस्य विशिष्टोपचारः	२२८	भिन्नभक्ष्ययोग्ययोगेनोपयोगः	..
प्रकृतिप्रापणक्रमः	..	प्रकृत्यापानस्य लक्षणम्	..

x

x

x

॥ भेषजकल्पाध्याय एकोनविंशः ॥

प्रशस्तं भेषजम्	२२९	शीतमानम्	२३०
भेषजग्रहणविधिः	..	फाण्डमानम्	..
ग्रहणभेषजम्	..	सामान्यतः स्नेहकम्	..
यत्सरातीतग्राह्याणि	..	शौनक्रमने स्नेहकम्	..
पयोग्रहणे विशेषः	..	स्नेहसिद्धिलक्षणम्	२३१
विष्णूत्रयोर्ग्रहणे विशेषः	..	धूमस्य सिद्धिलक्षणम्	..
धातुपिच्छादिग्रहणे विशेषः	..	तैलस्य सिद्धिलक्षणम्	..
कपाययोनयो रसाः	..	लेहस्य सिद्धिलक्षणम्	..
पञ्चकषायकल्पनाः	..	मोदपाकत्रैविध्यम्	..
स्वरसलक्षणम्	..	मन्दपाकलक्षणम्	..
कल्कलक्षणम्	२३०	चिकणपाकलक्षणम्	..
चूर्णलक्षणम्	..	स्वरचिक्कणलक्षणम्	..
काथलक्षणम्	..	दग्धपाकः	..
शीतलक्षणम्	..	आमपाकदोषः	..
फाण्डलक्षणम्	..	मृदुपाकस्य विषयः	..
प्रमाणादेरनवस्थितत्वम्	..	स्वरपाकस्य विषयः	..
तत्र मुनिवचनप्रदर्शनम्	..	चिकणस्य विषयः	..
स्वरसस्य मध्यममात्रा	..	शाणादिमानपरिमाणा	..
कल्कस्य मानम्	..	चतुर्गुणवृद्धमाननिर्देशः	..
काथमानम्	..	द्वैगुण्यपरिमाणा	..

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
वारिप्रयोगः	२३२	प्रसृतलक्षणम्	२३२
मानविशेषानुक्तौ साम्यविधिः	"	अल्लल्लक्षणम्	"
कोल्लक्षणम्	"	मानिकालक्षणम्	"
कोल्लपर्यायाः	"	आढकपर्यायौ	"
कर्पलक्षणम्	"	द्रोणपर्यायाः	"
कर्षपर्यायाः	"	तुलालक्षणम्	"
शुक्तिलक्षणम्	"	मारलक्षणम्	"
शुक्तिपर्यायः	"	औषधस्य सौम्यामेयत्वम्	"
पल्लक्षणम्	"	वसुन्धरायां शैलव्याप्तिः	"
पल्लपर्यायाः	"	सौम्यौषधम्	"
		आमेयौषधम्	"

x

x

x

॥ नस्यविध्यध्यायस्त्रिंशः ॥

नस्यविषयाः	२३३	मर्शस्य प्रमाणमेदाः	२३४
तदुपपत्तिप्रदर्शनम्	"	बिन्दुलक्षणम्	"
विरेचननस्यार्हाः	"	मर्शस्योत्तममात्रा	"
बृंहणनस्यार्हाः	"	मर्शस्य मध्यममात्रा	"
शमननस्यार्हाः	"	मर्शस्याधममात्रा	"
शोषननस्यद्रव्याणि	"	कल्कादेरुत्तममध्यमाधममात्राः	"
बृंहणनस्यद्रव्याणि	"	नस्यानर्हाः	"
शमननस्यद्रव्याणि	"	नस्यकालाः	"
स्नेहनस्यम्	"	श्लेष्मणिनस्य कालः	"
अवपीडनस्यम्	२३४	पित्ते नस्यकालः	"
चूर्णनस्यम्	"	वाते नस्यकालः	"
चूर्णनस्यप्रयोगविधिः	"	स्वस्थवृत्तेन स्यकालः	२३५
चूर्णनस्यगुणाः	"	शरद्वसन्तयोर्नस्यकालः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
हेमन्तशिशिरयोर्नस्यकालः	२३५	सम्प्रधिश्चित्तलक्षणम्	२३६
ग्रीष्मे नस्यकालः	"	दुर्वाचलक्षणम्	"
वर्षासु नस्यकालः	"	अनिर्विगच्छितलक्षणम्	"
व्याधिमेदेन नस्याभ्यासकालः	"	प्रतिगर्शाहर्तः	"
प्रतिदिनं नस्याहर्तः व्याधयः	"	प्रतिगर्शानिर्हर्तः	"
एकाद्यान्तरितनस्याहर्तः	"	प्रतिमर्शकालः	"
नस्यदिनानां परमं मानम्	"	उक्तकालेषु प्रतिमर्शं फलम्	"
नस्यप्रयोगक्रमः	"	नस्याहर्तव्योर्निर्णयः	"
पूर्वं जत्रूर्ध्वस्वेदनम्	"	धृमाहर्तव्योर्निर्णयः	"
नस्यावचारणम्	"	कत्रल्यहर्तव्योर्निर्णयः	"
प्रयुक्तमात्रे कर्तव्यम्	"	शोधनार्हव्योर्निर्णयः	"
आवस्थिकमूर्च्छायासुपचारः	"	प्रतिमर्शवस्त्योः सर्ववयोऽहर्त्वम्	२३७
शोधननस्यान्ते स्नेहनस्यम्	"	प्रतिमर्शप्रशंसा	"
नस्यपश्चात्कर्म	"	स्वस्थस्य तैलनम्यविधिः	"
सम्यक्स्निग्धलक्षणम्	"	अणुतैलम्	"
अयोगस्निग्धलक्षणम्	"	नस्यप्रयोजनानि	"
अतिस्निग्धलक्षणम्	२३६		

x

x

x

धूमविध्यध्याय एकत्रिंशः ॥

धूमस्य विषयाः	२३८	शोधनधूमयोग्यकालाः	२३९
धूमस्य त्रैविध्यम्	"	धूमनेत्रकल्पना	"
धृमानर्हाः	"	तीक्ष्णधूमनेत्रप्रमाणम्	"
अकालातिपीतधूमजन्यापदः	"	स्नेहनधूमनेत्रप्रमाणम्	"
धूमव्यापच्चिकित्सासंग्रहः	"	मध्यमधूमनेत्रप्रमाणम्	"
दुष्पृष्ठमयोग्यकालाः	"	धूमपानविधिः	"
मध्यमधूमयोग्यकालः	"	प्राणशिरोगदोषे धूमपानविशेषः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
कण्ठोदोषे घूमपानविशेषः	२३९	मृदुघूमस्य द्रव्याणि	२३९
घूमोद्धमे नियमः	"	मध्यमघूमस्य द्रव्याणि	२४०
आक्षेपमोक्षसंख्याव्यवस्था	"	तीक्ष्णघूमस्य द्रव्याणि	"
स्निग्धघूमस्यावृत्तौ व्यवस्था	"	घूमवर्तिकल्पनम्	"
मध्यमघूमस्यावृत्तौ व्यवस्था	"	कासिनो घूमपाने विशेषः	"
शोघनघूमस्यावृत्तौ व्यवस्था	"	घूमपानप्रयोजनम्	२४१

x

x

x

॥ गण्डूषविध्यध्यायो द्वात्रिंशः ॥

गण्डूषमेदाः	२४२	प्रतिसारणम्	२४४
गण्डूषमेदानां प्रत्येकं विषयाः	"	प्रतिसारणमेदाः	"
स्निग्धगण्डूषस्य द्रव्याणि	"	प्रतिसारणविषया रोगाः	"
शमनगण्डूषस्य द्रव्याणि	"	प्रतिसारणौषधानि	"
शोघनगण्डूषस्य द्रव्याणि	"	मुसालेपनवर्गः	"
रोपणस्य द्रव्याणि	"	मुसालेपस्य त्रैविध्यम्	"
साधारणतो गण्डूषद्रव्याणि	"	उष्णमुसालेपस्य विषयः	"
तिलकस्कोदकगुणाः	"	शीतमुसालेपस्य विषयाः	"
नित्यौषधिकगण्डूषः	२४३	प्रमाणत्रैविध्यम्	"
ऊषादाहादौ गण्डूषः	"	शुष्कघारणप्रतिषेधः	"
मधुगण्डूषगुणाः	"	शुष्कस्यापनयनमभ्यङ्गश्च	"
घान्याम्लगण्डूषगुणाः	"	मुसालेपिर्निर्वर्ज्याः	"
क्षारोदकगण्डूषगुणाः	"	मुसालेपानर्हाः	"
उष्णोदकगण्डूषगुणाः	"	मुसालेपस्य फलम्	"
गण्डूषविधिः	"	ऋतुभेदेन मुसालेपद्रव्याणि	२४५
गण्डूषघारणाविधिः	"	हेमन्ते मुसालेपद्रव्याणि	"
गण्डूषकबल्योर्मिभ्यो भेदः	"	शिशिरे मुसालेपद्रव्याणि	"
कबल्यहसाध्या रोगाः	"	वसन्ते मुसालेपद्रव्याणि	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
ग्रीष्मो मुखालेपद्रव्याणि	२४५	शिरोवस्तिविधिः	२४६
वर्षासु मुखालेपद्रव्याणि	"	शिरोवस्तिधारणकालः	"
शरदि मुखालेपद्रव्याणि	"	पश्चान्कर्म	"
मुखालेपगुणाः	"	शिरोवस्त्याप्तौ व्यवस्था	"
मूर्धतैलवर्गः	"	कर्णपूरणविधिः	"
मूर्धतैलभेदाः	"	व्याधौ कर्णपूरणधारणकालः	"
अभ्यङ्गस्य विषयाः	"	अनङ्गो कर्णपूरणधारणकालः	"
परिपेकस्य विषयाः	"	भावाया लक्षणम्	"
पिचोर्विषयाः	"	मूर्धतैलगुणाः	२४७
शिरोवस्तेर्विषयाः	"		

x

x

x

॥ आश्वोतनाञ्जनविध्यध्यायस्त्रयस्त्रिंशः ॥

आश्वोतनवर्गः	२४८	अञ्जनवर्गः	२४९
आश्वोतनविषयाः	"	अञ्जनस्य विषयाः	"
आश्वोतनगुणाः	"	अञ्जनस्य फलकृतं त्रैविध्यम्	"
वाते आश्वोतनम्	"	लेम्नान्नस्य द्रव्याणि	"
कफे आश्वोतनम्	"	रोषणाञ्जनस्य द्रव्याणि	"
रक्तपित्तयोराश्वोतनम्	"	प्रसादनाञ्जनस्य द्रव्याणि	"
आश्वोतनविधिः	"	प्रत्यञ्जनम्बुरुपम्	"
पश्चान्कर्म	"	लेम्नान्ननशलाका	"
अत्युष्णतीक्ष्णजा व्यापदः	"	रोषणाञ्जनशलाका	"
अतिशीतजा व्यापदः	"	प्रसादनाञ्जनशलाका	"
अतिमात्रजा व्यापदः	"	अञ्जनस्य स्वरूपतस्त्रैविध्यम्	२५०
अत्यल्पजदोषः	"	पिण्डाञ्जनस्य विषयः	"
अपरिश्रुतजदोषः	"	रसक्रियाया विषयः	"
आश्वोतनगुणाः	२४९	चूर्णाञ्जनस्य विषयः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पिण्डाञ्जनस्य मात्रा	२५०	रात्र्यञ्जनेऽपि कचिदनुपपत्तिः	२५१
रसक्रियामात्रा	"	अञ्जनानर्हाः	"
चूर्णाञ्जनमात्रा	"	अञ्जनदोषाः	"
अञ्जनानर्हौ कालौ	"	अञ्जितमात्रे कर्तव्यम्	"
अकालाञ्जने दोषाः	"	अञ्जितमात्रे परिहार्याणि	"
अञ्जनकालौ	"	क्षालनविधिः	"
मत्तान्तरेण दिवाञ्जननिषेधः	"	शोधनक्रमः	२५२
तन्मतेन रात्र्यञ्जनोपपत्तिः	"	अशोधने दोषाः	"
स्वमतप्रतिपादनम्	"	कण्डूजाढ्ये प्रतिक्रिया	"
स्वमतस्योपपत्तिप्रदर्शनम्	"	तीक्ष्णाञ्जनजव्यापत्प्रतिक्रिया	"

॥ तर्पणपुटपाकविध्यध्यायश्चतुस्त्रिंशः ॥

तर्पणवर्गः	२५३	वाते धारणकालः	२५३
तर्पणस्य विषयाः	"	पित्ते स्वस्थे च धारणकालः	"
तर्पणकालः	"	कफे धारणकालः	"
तर्पणविधिः	"	तर्पणपञ्चात्कर्म	२५४
वसतर्पणीयाः	"	स्नेहनिगालनविधिः	"
तर्पणौषधमात्रा	"	धूमविधिः	"
तर्पणधारणकालः	"	आचारिकादेशः	"
वर्त्मव्याधौ धारणकालः	"	तर्पणाष्टुत्तिक्रमः	"
सन्धिब्याधौ धारणकालः	"	तर्पणसम्यग्योगलक्षणम्	"
सितब्याधौ धारणकालः	"	अयोगलक्षणम्	"
कृष्णब्याधौ धारणकालः	"	अतियोगलक्षणम्	"
द्वष्टिरोगे धारणकालः	"	पुटपाकवर्गः	"
अधिमन्ये धारणकालः	"	पुटपाकस्य प्रयोजनम्	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पुटपाकभेदानां विषयाः	२५४	स्नेहने धारणकालः	२५५
स्नेहनपुटपाकविषयः	"	माषे धारणकालः	"
लेखनपुटपाकविषयः	"	कोष्ठापुटपाकविषयः	"
प्रसादनपुटपाकविषयः	"	शान्तपुटपाकविषयः	"
स्नेहनपुटपाकद्रव्याणि	"	पश्चात्कर्म	"
लेखनपुटपाकद्रव्याणि	"	योगादिलक्षणातिदेशः	"
प्रसादनपुटपाकद्रव्याणि	२५५	तर्पणपुटपाकानर्थाः	"
पुटपाककल्पना	"	परिमाणकालः	"
पुटपाकप्रयोगः	"	उपचारः	"
रूक्षे धारणकालः	"		

॥ यन्त्रविध्यध्यायः पञ्चत्रिंशः ॥

यन्त्रलक्षणम्	२५६	नाडीयन्त्रप्रमाणम्	२५७
यन्त्रभेदानामानन्त्यम्	"	दशाङ्गुलनाडीयन्त्रमुपयोगश्च	"
स्वस्तिकयन्त्राणि	"	वारुणसंभ्रहणनाडी	"
स्वस्तिकयन्त्रप्रयोजनम्	"	नाडीयन्त्रकल्पनिर्देशः	"
षोडशाङ्गुलौ संदंशौ	"	शल्यनिर्घातननाडी	२५८
तयोरुपयोगः	२५७	अर्शोयन्त्रम्	"
षडङ्गुलसंदंशः	"	दर्शनकर्मणोर्यन्त्रच्छिद्रे विशेषः	"
तस्योपयोगः	"	कर्णिकाविधिः	"
मञ्चुटीसंदंशः	"	शमीयन्त्रमुपयोगश्च	"
तस्योपयोगः	"	भगन्दरयन्त्रम्	"
तालयन्त्रे	"	घ्राणशोथयन्त्रम्	"
तयोरुपयोगः	"	अङ्गुलित्राणमुपयोगश्च	"
नाडीयन्त्राणि	"	योनित्रणोक्षणयन्त्रम्	"
तेषामुपयोगः	"	त्रणवस्तियन्त्रे	२५९

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
वस्तियन्त्राद्विशिष्टलक्षणानि	२५९	दन्तपातनयन्त्रम्	२६०
जलोदरयन्त्रम्	"	परिमार्जनशलाकाः	"
धूमादियन्त्रानुवादः	"	तासां विषयाः	"
शृङ्गयन्त्रमुपयोगश्च	"	कर्णशोधनयन्त्रम्	"
अलाबुयन्त्रमुपयोगश्च	"	क्षाराग्निशलाकाः	"
घटीयन्त्रमुपयोगश्च	"	क्षाराग्निजाम्बवौष्ठानि	"
शलाकायन्त्राणि	"	अन्त्रवृद्धिशलाका	२६१
एषगशलाके	"	नासाशोदाहशलाका	"
स्रोतःशल्याहरणशलाके	"	दर्वीशलाकाः	"
शङ्खयन्त्राणि	२६०	मेढूशुद्ध्यादियन्त्रानुवादः	"
न्यूहनशङ्ख	"	अनुयन्त्राणि	"
चालनशङ्ख	"	अनुयन्त्रकर्मणामभ्यनुज्ञा	"
आहरणशङ्ख	"	यन्त्रकर्माणि	"
गर्भशङ्खः	"	कङ्कमुस्तयन्त्रस्य प्राधान्यम्	२६२
अस्मर्याहरणयन्त्रम्	"		

॥ शस्त्रविध्यध्यायः षट्तिंशः ॥

शस्त्रसंख्या	२६३	सर्पवक्त्रशस्त्रमुपयोगश्च	२६४
शस्त्रस्वरूपम्	"	एषणीस्वरूपमुपयोगश्च	"
मण्डलाग्रलक्षणम्	"	मेदनैषणी	"
मण्डलग्रस्त्योपयोगः	"	वेतसशस्त्रमुपयोगश्च	"
वृद्धिपत्रस्वरूपम्	"	शरारीमुखमुपयोगश्च	"
वृद्धिपत्रन्योपयोगः	"	त्रिकूर्चकमुपयोगश्च	"
शोफविशेषे शस्त्रस्वरूपविशेषः	"	कुशपत्रमुपयोगश्च	"
उत्पलशस्त्रमुपयोगश्च	"	आटामुस्तमुपयोगश्च	"
अव्यर्ध्वधारमुपयोगश्च	"	अन्तर्मुखमुपयोगश्च	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
घ्रीह्रिवक्त्रमुपयोगश्च	२६४	घ्रीह्रिमुखग्रहणविधिः	२६७
कुठारीशस्त्रमुपयोगश्च	"	आटप्याणां ग्रहणविधिः	"
शलाकाशस्त्रमुपयोगश्च	"	अन्यः यथासौकर्यं ग्रहणाभ्यनुज्ञा	"
अङ्गुलिशस्त्रस्वरूपम्	"	शस्त्रकोशः	"
अङ्गुलिशस्त्रोपयोगः	२६५	जलौकावनाराणप्रकरणम्	"
बडिशस्त्रदुपयोगश्च	"	जलौकसां विषयाः	"
करपत्रमुपयोगश्च	"	निर्विण्जलौकोलक्षणम्	"
कर्तरी तदुपयोगश्च	"	निर्विण्जलौकोलक्षणम्	"
नखशस्त्रमुपयोगश्च	"	जलौकसामवचारणविधिः	"
दन्तलेखनशस्त्रमुपयोगश्च	"	पानकाले तासामुपचारः	२६८
सूच्यः	"	जलौकसां दुष्टाशपानस्वभावः	"
सूचीमेदानां प्रत्येकं विषयाः	"	जलौकसां भोक्षणकालः	"
कूर्चशस्त्रं	२६६	भोक्षितानां वमनविधिः	"
तदुपयोगः	"	मूयः सप्ताहमवचारणनिषेधः	"
खजशस्त्रम्	"	सम्यग्वान्तलक्षणम्	"
तदुपयोगक्रमः	"	अतिवान्तलक्षणम्	"
कर्णव्यधिशस्त्रम्	"	दुर्वान्तलक्षणम्	"
आराशस्त्रम्	"	जलौकसां पालनविधिः	"
तदुपयोगः	"	अशुद्धदंशभावणविधिः	"
बहुलायां कर्णपाल्यां सूचीविधिः	"	भावितशणोपचारः	२६९
अनुशस्त्राणि	"	भावस्य प्रयोजनम्	"
अनुशस्त्रादिकल्पाभ्यनुज्ञा	"	पुनः भावविधिः	"
शस्त्रकर्माणि	"	अलाब्धादिप्रकरणम्	"
छेदनादौ शस्त्रग्रहणविधिः	"	अलाब्धघटयोरविषयः	"
छेद्यमेद्यलेख्येषु शस्त्रग्रहणम्	"	अलाब्धघटयोर्विषयः	"
विस्त्रावणशस्त्रग्रहणविधिः	२६७	कफदुष्टे शृङ्गप्रतिषेधः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
वातपित्तदुष्टे शृङ्गविधिः	२६९	प्रकाशान्तरेण पुनर्विषयभेदाः	२७०
प्रच्छानविधिः	"	पिण्डिते प्रच्छानविधिः	"
प्रच्छानादीनां विषयभेदाः	२७०	अवगाढे जलौकोविधिः	"
एकदेशस्थे प्रच्छानविधिः	"	त्वग्मातेऽलम्बादिविधिः	"
प्रथिते जलौकोविधिः	"	व्यापिनि पुनः सिराविधिः	"
सुप्ते शृङ्गविधिः	"	दोषभेदेन शृङ्गादिविधिः	"
व्यापिनि सिराविधिः	"	शीतोपचारजन्यापचिकित्सा	"

॥ सिराविध्यध्यायः सप्तत्रिंशः ॥

शुद्धरक्तलक्षणम्	२७१	प्रवाहिकायां सिरा	२७२
रक्तदुष्टिकारणानि	"	शुक्लमेढ्ररोगे सिरा	"
दुष्टरक्तजा विकाराः	"	गल्लण्डगण्डमालयोः सिरा	"
तत्र सिराव्यधविधिः	"	गृध्रस्यां सिरा	"
सिराव्यधानर्हाः	"	अयच्यां सिरा	"
शिरोनेत्ररोगेषु सिराविधिः	२७२	सक्थिरोगे सिरा	"
कर्णरोगे सिरा	"	क्रोष्टुशीर्षे सिरा	"
नासारोगे सिरा	"	पाददाहादौ सिरा	२७३
पीनसे सिरा	"	क्विधाच्यां सिरा	"
मुखरोगे सिरा	"	निर्दिष्टसिरानुपलम्भे कर्तव्यम्	"
अर्ध्वग्रन्थिषु सिरा	"	सिराव्यधयन्त्रणविधिः	"
उन्मादे सिरा	"	सिरोत्पातनविधिः	"
अपस्पृतौ सिरा	"	सिरामोक्षविधिः	"
विद्रधिपार्श्वशूलयोः सिराः	"	उपनासिकाव्यधविधिः	२७४
तृतीयके सिरा	"	बिह्वसिराव्यधविधिः	"
चतुर्थके सिरा	"	ग्रीवासिराव्यधविधिः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
मुजसिरान्यधविधिः	२७४	पित्तदुष्टरक्तलक्षणम्	२७६
हृत्सिरान्यधविधिः	"	कफदुष्टरक्तलक्षणम्	"
पार्श्वसिरान्यधविधिः	"	मंसर्गादुष्टलक्षणम्	"
मेहनसिरान्यधविधिः	"	सन्निपातदुष्टलक्षणम्	"
जङ्घासिरान्यधविधिः	"	प्रस्थाभिप्रायव्यतिरेकः	"
पादसिरान्यधविधिः	"	अतिभूतौ दोषाः	"
अनुक्तेषु क्रमनिर्देशः	२७५	रक्तातिभूतौ उपक्रमः	"
स्थानभेदेन शब्दविधिः	"	रक्तभावस्य पश्चात्कर्म	"
मांसले देशे श्रीक्षयेन विधिः	"	अशुद्धस्य पुनः भावकालः	"
अस्त्राभ्युपरि कुटारा व्याधः	"	शुद्धदृष्टस्य पश्चात् भावविधिः	"
सम्बन्धव्यधिलक्षणम्	"	अतिभूतिप्रतिषेधः	२७७
अल्पविद्वलक्षणम्	"	शिष्टस्य श्रृङ्गादिविधिः	"
दुर्विद्वलक्षणम्	"	प्रसादनविधिः	"
अतिविद्वलक्षणम्	"	अनुद्रिक्तदुष्टरक्तेऽपिदेशः	"
रक्ताप्रवृत्तिकारणानि	"	अतिश्रावे स्तम्भनविधिः	"
असम्यक् स्रावे स्रावणौषधानि	"	लोघ्रादिचूर्णनविधिः	"
सम्यक्प्रवृत्ते प्रदेहविधिः	"	पद्मकादिशीतकषायनिर्देशः	"
सम्यक्स्रावे दुष्टशुद्धाभयोः स्वभावः	"	भूयस्तत्सिरान्यधविधिः	"
शुद्धस्यानाहरणविधिः	"	सिरादाहविधिः	"
आवस्थिकमूर्छायां कर्तव्यम्	२७६	परिहारकालः	"
पुनः पुनर्मूर्छायां कर्तव्यम्	"	अक्षपानविधिः	"
वातदुष्टरक्तलक्षणम्	"	शुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम्	२७८

॥ शल्याहरणविध्यध्यायोऽष्टात्रिंशः ॥

शल्यगतयः	२७९	त्वक्स्थशल्यलक्षणम्	२७९
सशल्यव्रणलक्षणम्	"	मांसस्थशल्यलक्षणम्	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
पेशीस्थशल्यलक्षणम्	५७९	अनाहारीशल्यानि	२८२
स्नायुस्थशल्यलक्षणम्	"	करप्राप्तस्य हरणविधिः	"
सिराश्रितशल्यलक्षणम्	"	इतरस्य सिंहास्याद्याहरणविधिः	"
स्रोतःस्थशल्यलक्षणम्	"	अदृश्यस्य कङ्कमुखादिविधिः	"
घमनीस्थशल्यलक्षणम्	"	संदंशादिमिराहरणविधिः	"
अस्थिसन्निधस्थशल्यलक्षणम्	२८०	त्वगादिस्थस्य यन्त्रम्	"
अस्थिस्थे विशिष्टलक्षणम्	"	सुषिरस्य यन्त्रम्	"
सन्निधस्थे विशिष्टलक्षणम्	"	सुषिरस्थस्य यन्त्रम्	"
कोष्ठस्थशल्यलक्षणम्	"	शेषाणां यथायथमाहरणनिर्देशः	"
मर्मस्थशल्यलक्षणम्	"	शस्त्रविधिः	"
परिखावतो लक्षणनिर्देशः	"	सिरास्नायुलम्बाहरणविधिः	"
अन्तःशल्यस्यापि रोहणं	"	हृदयलम्बाशल्याहरणविधिः	"
दोषकोपादिभिर्मूयो बाधा	"	दुराकर्षेण्येवप्यतिदेशः	"
खड्गनष्टशल्यविज्ञानम्	"	मेघशृङ्गमूललेपः	२८३
मांसप्रणष्टशल्यविज्ञानम्	"	उत्तरीमीमूललेपः	"
पेश्यस्थिसन्निधकोष्ठनष्टशल्यविज्ञानम्	"	अस्थिदष्टशल्यहरणविधिः	"
अस्थिनष्टशल्यविज्ञानम्	२८१	दुर्बलनारङ्गादिशस्त्राहरणविधिः	"
सन्निधनष्टशल्यविज्ञानम्	"	उत्तुण्डिताहरणविधिः	"
स्नाय्वादिनष्टशल्यविज्ञानम्	"	अमार्गोत्तुण्डिताहरणविधिः	"
मर्मनष्टस्यानुक्तौ युक्तिः	"	सर्कर्णशल्याहरणविधिः	"
नष्टशल्यस्य सामान्यतो विज्ञानम्	"	निष्कर्णशल्याहरणविधिः	"
व्रणाकृत्या शल्यविज्ञानम्	"	पक्षाशयाशल्याहरणविधिः	"
शल्यहरणोपायौ	"	दुष्टवाताद्याहरणोपायः	२८४
उपायद्वयस्य विषयः	"	कण्ठगतशल्यहरणविधिः	"
तिर्यग्गतस्य हरणविधिः	"	तत्र विससूत्रयोः प्रयोगः	"
अनिर्वात्यानि शल्यानि	"	जातुषस्याहरणोपायः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
अजातुपस्याहरणोपायः	२८४	कर्णाभ्युर्निर्हरणोपायः	२८४
कण्टकाहरणे केशोन्दुकप्रयोगः	"	कर्णस्रोतोगतो क्रीटे प्रतिक्रिया	२८५
केशोन्दुकाहरणे कण्टकप्रयोगः	"	गृते क्लेशहरविध्यतिदेशः	"
अशक्यस्याघः प्रवेशनम्	"	जातुपाणां कालेन विलीनता	"
ग्रासशल्याहरणविधिः	"	भृशदीनां अविलीनता	"
सूक्ष्मशल्याहरणविधिः	"	अविदग्धस्य विदाहोपायः	"
उदकशल्यनिर्हरणविधिः	"	पाटनादिभिराहरणविधिः	"
जलमग्नस्यौषधम्	"	अनुक्तेषु कर्तव्यम्	"

॥ शस्त्रविध्यध्याय एकोनचत्वारिंशः ॥

शरीरव्रणोपचारवर्गः	२८६	भोजनमद्यपानयोरुपपत्तिः	२८७
व्रणशोथे पाकरक्षणविधिः	"	तत्रापवादः	"
सामशोफलक्षणम्	"	शस्त्रावधारणविधिः	"
पच्यमानशोफलक्षणम्	"	पाटनप्रमाणम्	२८८
पक्वशोफलक्षणम्	"	पाटनस्थानानि	"
पाके दोषाणां कर्म	"	शस्त्रकर्मणि शस्त्रानि	"
अतिपक्वशोफलक्षणम्	"	तिर्यक्छेदनीयस्थानानि	"
अन्तःपाकलक्षणम्	२८७	अन्यत्र तिर्यक्छेदे दोषः	"
दारणविषयाः	"	पश्चात्कर्म	"
पाटनविषयः	"	घूपनविधिः	"
आमच्छेदे दोषाः	"	वर्तिप्रयोगः	२८९
पक्वस्योपेक्षायां दोषाः	"	बन्धनविधिः	"
आमच्छेदपक्वोपेक्षयोर्निन्दा	"	हितपट्टादिलक्षणम्	"
शस्त्रकर्मणः पूर्वकर्म	"	रक्षाविधिः	"
तत्र भोजनविधिः	"	बलिहरणविधिः	"
मद्यपस्य तीक्ष्णमद्यविधिः	"	ओषधिधारणविधिः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
स्नेहाचारातिदेशः	२८९	शीतलबन्धनीयम्	२९२
दिवास्वप्नदोषः	"	शीतोष्णबन्धनीयम्	२९३
स्त्रीपरिहारविधिः	२९०	भेदःकफाधिके बन्धनविधिः	"
भोजनविधिः	"	फलकादिविधिः	"
हितान्यन्नानि	"	बन्धप्रकाराः	"
हितानि शाकानि	"	बन्धविषयाः	"
मात्राशनविधिः	"	गाढबन्धनीयस्थानानि	"
अजीर्णजा व्यापदः	"	समबन्धनीयस्थानानि	"
नवघ्नान्यादिप्रतिषेधः	"	सूथबन्धनीयस्थानानि	"
विशिष्य मद्यप्रतिषेधः	"	वातश्लेष्मजे बन्धगुणभेदाः	"
व्रणोपचारविधिः	"	तयोर्मोक्षणेऽपि विशेषः	"
पुनः प्रक्षालनादिकालः	२९१	पित्तरक्तजे बन्धगुणभेदाः	"
द्वितीयदिनक्षालनादिनिषेधः	"	तयोर्मोक्षणेऽपि विशेषः	२९४
द्वितीयदिनक्षालनादिजो दोषः	"	अबन्धे दोषाः	"
विकेशिकाफलकयोर्दोषाः	"	बन्धजा गुणाः	"
तद्दोषजन्यापदः	"	पत्राच्छादनविधिः	"
विकेशिकाप्रयोजनम्	"	अबन्धनीया व्रणाः	"
आमच्छेदे चिकित्सा	"	व्रणे क्रिमिपीडा	"
सद्योव्रणोपचारवर्गः	२९२	क्रिमिप्रतिक्रिया	२९५
सीक्नार्हाः	"	सुरसादिविधिः	"
सीक्नानर्हाः	"	सप्तपर्णादिलेपः	"
सीक्नविधिः	"	क्षारान्बुपरिषेकविधिः	"
सीक्नपञ्चात्मर्म्	"	मांसपेशीप्रच्छादनविधिः	"
पूर्वोक्तबन्धाद्यतिदेशः	"	सदोषस्य रोपणे दोषः	"
शोणितेनार्द्धाङ्गुली सीक्नम्	"	रूढेऽप्यजीर्णादिपरिहारविधिः	"
बन्धनविधिः	"	परिहारकालः	"
उष्णबन्धनीयानि	"	अनुक्तेषु कर्तव्यम्	"

॥ क्षारान्निकर्मविध्यध्यायशतवारिंशः ॥

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
॥ क्षारकर्मवर्गः ॥		अजीर्णे भान्नाभ्यादिर्लेपाविधिः	२००
क्षारप्रशंसा	२०६	निःकल्कप्रयोगविधिः	३००
पानीयक्षारविषयाः	"	सन्ध्यदग्धलक्षणम्	"
प्रतिसारणीयक्षारविषयाः	"	दुर्दग्धलक्षणम्	"
क्षारानर्हाः	"	तत्र कर्तव्यम्	"
मध्यमक्षारार्थं द्राहविधिः	२०७	अनिदग्धजन्यापदः	"
गालनविधिः	"	नासायावान्दहः कस्यापदः	"
पाकविधिः	"	श्रोत्रादिषु व्यापदोत्प्रेक्षः	"
भृदुक्षारकल्पनविधिः	२०८	तत्र भेदविधिः	"
तीक्ष्णक्षारकल्पनविधिः	"	मध्यादिर्लेपाविधिः	"
तीक्ष्णक्षारस्य विषयाः	"	शिथिलिग्यानिदेशः	"
मध्यमक्षारस्य विषयाः	"	क्षारदग्धनामर्जनवापणे युक्तिः	"
भृदुक्षारस्य विषयाः	"	॥ अथाग्निकर्मवर्गः ॥	
क्षीणपानीये बलाधानम्	"	अग्निप्रशंसा	३००
क्षारस्य दश गुणाः	"	अग्निकर्मानर्हावस्थाः	३०१
प्रयुक्तमात्रे क्षारस्य कर्म	"	त्वग्दाहस्य विषयाः	"
क्षारपातनविधिः	२०९	त्वग्दाहस्य द्रव्याणि	"
अर्शसि क्षारपातने विशेषः	"	मांसदाहस्य विषयाः	"
वर्त्मरोगे क्षारपातने विशेषः	"	मांसदाहस्य द्रव्याणि	"
घ्राणार्बुदे क्षारपातने विशेषः	"	सिरादिदाहस्य विषयाः	"
कण्ठिबुदे क्षारपातनातिदेशः	"	सिरादिदाहस्य द्रव्याणि	"
पश्चात्कर्म	"	अग्निकर्मानर्हाः	"
निर्वापणविधिः	"	मुदग्धे कर्तव्यम्	"
प्रदेहविधिः	"	मुदग्धस्य लक्षणम्	"
क्लेदनभोज्यविधिः	"	दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणातिदेशः	"

विषयः	पृष्ठसंख्या	विषयः	पृष्ठसंख्या
प्रमाददग्धस्य भेदाः	३०१	धूमोपहतचिकित्सा	३०४
तुल्यदग्धलक्षणम्	"	तत्र वमनप्रयोगः	"
दुर्दग्धलक्षणम्	३०२	वमनप्रयोजनम्	"
अतिदग्धलक्षणम्	"	कबल्यग्रहविधिः	"
तुल्यदग्धे प्रतिक्रिया	"	कबल्यग्रहप्रयोजनम्	"
दुर्दग्धे प्रतिक्रिया	"	शिरोविरेचनविधिः	"
सम्यग्दग्धे कर्तव्यम्	"	शिरोविरेचनप्रयोजनम्	"
अतिदग्धे प्रतिक्रिया	"	आहारविधिः	"
स्नेहदग्धस्यौषधम्	"	उष्णवातातपदग्धे प्रतिक्रिया	"
अग्नित्रणेषु सिद्धौषधानि	"	शीतादिहते प्रतिक्रिया	३०५
त्रिफलाक्षारप्रयोगः	"	इन्द्रवज्राग्निदग्धे प्रतिक्रिया	"
कार्पासादिघृतम्	३०३	मज्जिष्ठादिघृतम्	"
मत्स्याक्षीघृतम्	"	चन्दनादियमकस्नेहः	"
वैद्युतदग्धप्रतीकारः	"	सूत्रस्थानोपसंहारः	"
अतिदग्धस्योपचारः	"	॥ भेषजपरिशिष्टम् ॥	
कफप्रायेषूपचारः	"	राजमृगाङ्गरसः	३०७
अमितापेषूपचारः	३०४	महाराजमृगाङ्गरसः	"
घान्यगृहोष्णव्यापत्प्रतिक्रिया	"	वसन्तकुसुमाकररसः	३०८
धूमोपहतलक्षणम्	"	वासवेक्षुगणः	"

चिकित्सातिलकसूत्रस्थाने मातृकायां त्रिचमानानां

भाषानाम्नां मूर्ची

संख्या	भाषानाम	प्रकरणम्	पृष्ठसंख्या
१.	शुण्डैकपर्णम्	कर्पूरगुणाः	६४
२.	पञ्चैकपर्णम्	अमरकर्पूरगुणाः	६४
३.	चीनि	चीनकर्पूरगुणाः	६४
४.	पत्नीरगुणम्	पुष्पद्रवगुणाः	६४
५.	चन्दनगुण्ड	चन्दनगुणाः	६५
६.	अकिल्	अमरगुणाः	६६
७.	चान्दु	अमरगुणाः	६६
८.	कुङ्कुमप	कुङ्कुम द्रुमगुणाः	६७
९.	पञ्चपुनुगु	गन्धमार्जारवर्षगुणाः	६८
१०.	तट्टपुनुकु	गन्धमार्जारवर्षगुणाः	६८
११.	जन्वादु	भृगुमदगुणाः	६८
१२.	संपंगि	चम्पकगुणाः	६९
१३.	पुन्नपु	पुन्नागकुसुमगुणाः	६९
१४.	मोक्षपू	यूथिकाकुसुमगुणाः	७०
१५.	मलिकै	मलिकाकुसुमगुणाः	७०
१६.	कोण्डुमलि	कुटजमथिकाकुसुमगुणाः	७०
१७.	यिरुवाक्षि	वासन्तीकुसुमगुणाः	७०
१८.	जवन्ति	शतपत्रिकाकुसुमगुणाः	७०
१९.	अलरि	करवीरकुसुमगुणाः	७१
२०.	चंगल्वपू	सौगन्धिककुसुमगुणाः	७१
२१.	कल्वपू	इन्दीवरकुसुमगुणाः	७१
२२.	तामरपू	पद्मगुणाः	७१
२३.	वट्टिवेरु	हीवेरगुणाः	७२

संख्या	भाषानाम	प्रकरणम्	पृष्ठसंख्या
२४.	मरु	मरुवक्त्रगुणाः	७२
२५.	वेष्टपिड्वै	श्वेतवस्त्रधारणगुणाः	७४
२६.	काविचीर	काषायवस्त्रधारणगुणाः	७४
२७.	पसुपुचीर	हारिद्रवस्त्रधारणगुणाः	७४
२८.	येसचीर	अरुणवस्त्रधारणगुणाः	७४
२९.	चन्द्रकाविचीर	भास्त्रिष्ठवस्त्रधारणगुणाः	७४
३०.	तेजुषट्टमुदलैविशृण्म	क्षौमादिवस्त्रधारणगुणाः	७४
३१.	चोक्कायी	कूर्पासादिधारणगुणाः	७४
३२.	जौ	वारवाणगुणाः	७५
३३.	तल्लुट्ट	उष्णीषगुणाः	७५
३४.	कंबळी	कम्बळगुणाः	७५
३५.	ऋतुबुल्लुवस्त्रधारणविशेषम्	ऋतुमेदेनवस्त्रविशेषः	७५
३६.	गोड्ड	छत्रगुणाः	७६
३७.	पादरक्ष	पादुकागुणाः	७६
३८.	पापकोल	पादुकायनम्	७६
३९.	काळात्रि	स्वर्णादिकाळाची	७६
४०.	दन्तधावनं कानिवार	दन्तधावनवज्याः	७७
४१.	नालिकशोधनम्	जिह्वावलेखनगुणाः	७७
४२.	टैकायाकुताट्याकुभोजनम्	नारिकेलपत्रभोजनगुणाः	७८
४३.	तेक्केल	शाकपत्रपात्रभोजनगुणाः	७९
४४.	जिल्लेडाकु	अर्कपत्रपात्रभोजनगुणाः	७९
४५.	आमिदपाकु	एरण्डपत्रपात्रभोजनगुणाः	७९
४६.	पालुगलपत्रम्	क्षीरिवृक्षपत्रभोजनगुणाः	७९
४७.	दामरपाकु	पद्मपत्रभोजनगुणाः	७९
४८.	नाल्युकाळपीठम्	पीठलक्षणम्	८०
४९.	ऋतुविशेषचित् आहारकालम्	पूर्वाह्नादिभोज्या ऋतवः	८०

संख्या	भाषानाम	प्रकरणम्	पृष्ठसंख्या
५०.	गेण्ड	आतपगुणाः	८१
५१.	नाड	छायागुणाः	८१
५२.	चीकिटि	तमानो गुणाः	८१
५३.	वेन्तेल	चान्द्रिकगुणाः	८२
५४.	निष्पु	अग्निगुणाः	८२
५५.	अन्देलु	व्यायामगुणाः	८२
५६.	मेलकट्टु	विनानादगुणाः	८३
५७.	पान्यु	विनानादगुणाः	८३
५८.	चप्परम्	अथमानगुणाः	८३
५९.	पद्मजम्	मातृगुणाः	८३
६०.	मेत्त	तन्त्रगुणाः	८४
६१.	कृत्तुण्डेदि	आम्यागुणाः	८४
६२.	दोव नडिचेदि	अध्वगमगुणाः	८४
६३.	तिरिगेदि	चक्षुःश्रमगुणाः	८४
६४.	पादरक्ष लेक नडिचेदि	अनुपानहमने दोषाः	८५
६५.	उय्याल	शिविकागुणाः	८५
६६.	पाङ्की डोला	शिविकागुणाः	८५
६७.	आन्दलम्	आन्दोलिकागुणाः	८५
६८.	आलवट्टम्	पट्टांशुकतालवृन्तगुणाः	८६
६९.	विशिरि	वैणव्यजनगुणाः	८६
७०.	हेमन्तादिऋतुबुल आचारम्	ऋतुचर्यासंग्रहः	८७

॥ श्रीः ॥

॥ चिकित्सातिलकम् ॥

सूत्रस्थाने प्रथमोऽध्यायः

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

श्रीधन्वन्तरवे नमः

विश्वं विष्णुर्यः ससर्ज यस्तु धन्वन्तरिः स्वयम् ।
दत्तात्रेयात्मको यस्तु 'सौश्रुतानग्निवेशकान् ॥ १
सर्वलोकोपकारार्थमायुर्वेदमभिप्रहत् ।
पण्डितश्रीनिवासीयचिकित्सातिलके तु सः ॥ २
नित्यं सन्निहितो भूत्वा कल्याणानि करोतु वः ।

॥ ग्रन्थकर्तुर्वशानुवर्णनं प्रतिज्ञा च ॥

दत्तात्रेयमहं नत्वा रघुनार्थ्यनन्दनः ॥ ३
पण्डितश्रीनिवासाख्यः श्रीमत्कौशिकगोत्रजः ।
ऐज^१नागार्थसत्पौत्रश्चावेल्कुलसंभवः ॥ ४
अध्येता पद्मनार्येभ्यश्चायुर्वेदकलानिधिम् ।
चिकित्सातिलकं वक्ष्ये पूर्वोक्ताखिलसङ्ग्रहम् ॥ ५
लक्ष्यलक्षणसंयुक्तं स्थानपञ्चकसंयुतम् ।
कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशूल्यदंष्ट्राजरा^२वृषैः ॥ ६
अष्टाद्वैश्च समायुक्तं वैशद्याय स्वचेतसः ।
तस्मादत्राश्रिता सर्वचिकित्सा चरणैर्युता ॥ ७

॥ निरालम्बान्तरक्षणम् ॥

चतुर्णां शिपयादीनां शिपयानां शिपयैक्ये ।

प्रवृत्तिर्धातुमाग्याथो निरालम्बे याग्यानि ॥

८

चतुर्भिस्तु शिपयादृशपरिचारायैर्गोशिराः ।

॥ शिपयन्तरक्षणम् ॥

दक्षस्तीर्थीतिशान्ताथो दृष्ट्यागो अर्धशिराः ॥

९

॥ औषधन्तरक्षणम् ॥

बहुकर्म्यं बहुशुणं शिपयो शिपयौ शिपयः ।

॥ परिचारकन्तरक्षणम् ॥

अनुरक्तः अर्धदक्षो युक्तान्तरपरिचारकः ॥

१०

॥ रोगितक्षणम् ॥

आढ्यो रोगी शिपयदयो शिपयः शिपयानपि ।

॥ मुखमाध्यव्याधितक्षणम् ॥

सर्वोपधक्षमे देहे युनः पुंगो त्रिनागिनः ॥

११

अमर्भगोऽप्यहेत्यग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः ।

अनुव्यदृष्यदेशुप्रकृतिः पादसम्पदि ॥

१२

अहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः मुखः ।

॥ कृच्छ्रमाध्यव्याधितक्षणम् ॥

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्घर्षः च ततो गदः ॥

१३

॥ याप्यव्याधितक्षणम् ॥

शेषत्वादायुषो याप्यः पय्याभ्यामाद्विपर्यये ।

॥ अनुपक्रमव्याघिलक्षणम् ॥

अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ॥ १४
औत्सुक्यमोहारति^१ कृद् दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ।

॥ त्याज्यरोगिनिरूपणम् ॥

त्यजेदार्तं भिषग भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ॥ १५
हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ।
चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् । १६
एतानुपचरन्वैद्यो बहून्दोषानवामुयात् ।
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या^२ नरस्सर्वैरुपक्रमैः ॥ १७

॥ चिकित्सितनिष्क्रयस्यावश्यकत्वम् ॥

चिकित्सितशरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
स यत्करोति सुकृतं तत्फलं मिषगश्नुते ॥ १८

॥ चिकित्सासाफल्यनिरूपणम् ॥

कचिद्धर्मः कचिन्मैत्री कचिदर्थः कचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १९
नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
यदि विक्रयते वैद्यः स तुपे रत्नविक्रयी ॥ २०
ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ।

॥ मिषजः कर्तव्यं ॥

विसृजत्यात्मनात्मानं न चैनं परिलङ्घते ॥ २१
तस्मात्पुत्रवदेवैनं पालयेदातुरं मिषक ।

॥ आयुर्वेदलक्षणम् ॥

आयुर्हिताहितं व्याधेर्निदानं शमनं तथा ॥ २२
विद्यते यत्र वीमद्विः स आयुर्वेद उच्यते ।

॥ आरोग्यदानप्रशंसा ॥

आयुशाय यथा नान्तः गौरव्युपलभ्यते ॥ २३
तद्गदारोग्यदानस्य नान्तः गन्विष्यते गदाम् ।

॥ सुसूक्तोरुगवामवड्यन्वस ॥

१पीडितं सर्वरोगार्थैरपि भन्वन्नरिः भयम् ॥ २४
२स्वस्थं कर्तुं न शक्नोति ३काले प्राप्तं हि देहिनाम् ।
नौपथं न तपो दानं न मित्रं न च ४धान्वयाः ॥ २५
न शस्त्रास्तं परिश्रापं नरं कालेन पीडितम् ।

॥ ग्रन्थान्तर्गता अध्यायाः ॥

चिकित्सानिलकस्यास्य वक्ष्यतेऽध्यायसङ्ग्रहः ॥ २६

॥ सूत्रस्थानाध्यायाः ॥

वैद्यदोषादितद्देवद्विप्रकृतिलक्षणम् ।
सप्तधातुरसद्रव्यरोगविज्ञानसंज्ञिकाः ॥ २७
द्विविधोपक्रमश्चैव दोषोपक्रमणीयकम् ।
दिनर्तुचर्यारोगानुत्पादनीयद्रवाग्नकाः ॥ २८
अन्नसंरक्षणो गात्रा गुद्गन्गादिस्नेहनामकाः ।
(स्वेदोरेको रेककल्प्य तद्गन्गापत्निद्विवर्तिकाः ॥) २९
स्वेदरेकौ १छर्दिरेककल्पतत्सिद्धिवर्तिकाः ।
तत्कल्प २सिद्धिकद्रव्यकल्पना ३नस्यकल्पना ॥ ३०
धूमगण्डूषट्वसेकतृप्तिन्यत्रकज्ञानकम् ।
सिराविधिः शल्यविधिः द्वाभक्षाराग्निकर्मको ॥ ३१
चत्वारिंशदिमेऽध्यायाः सूत्रस्थानमुदाहृतम् ।

1. पण्डिते	2. वस्यो
3. कालं प्राप्तं	4. दानवचम्
5. वसन	6. तद्यावत्
	7. समकीर्तिताः

॥ शारीरस्थानाध्यायाः ॥

संभोगसाधनं गर्भाक्कान्तिस्तन्निपीडनम् ॥	३२
वन्ध्याविज्ञानतद्व्यागचिकित्साङ्गविभागिकम् ।	
मर्मविज्ञानविकृतिस्वप्नदृता दश क्रमात् ॥	३३
स्थानं शारीरमाख्यातं	

॥ निदानस्थानाध्यायाः ॥

निदानं सार्वरोगिकम् ।	
ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोऽतिसारिणाम् ॥	३४
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रव्याद्युदरस्य च ।	
पाण्डुकुष्ठानिलतर्तानां वातास्त्रस्य षडुत्तरम् ॥	३५
दशाध्यायं स्थानमिदं	

॥ चिकित्सास्थानाध्यायाः ॥

रूढनिवृत्तिस्ततः परम् ।	
पथ्यक्रमे ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ॥	३६
वमौ मदात्ययोऽर्शस्सु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ।	
विद्रुवीगुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ॥	३७
कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातासेषु चिकित्सितम् ॥	
चतुर्विंशतिरध्यायाः स्थानं स्याद्रुहनिवर्तनम् ।	
(विंशध्याययुतं स्थानं स्याद्रुग्मीनिवर्तनम् ॥)	३८
एतावत्पूर्वमाख्यातं	

॥ उत्तरस्थानाध्यायाः ॥

उच्यते त्वत् उत्तरम् ।	
बालादिवृषपर्यन्तं पथ्यानुक्रमणीयके ॥	३९
बालोपचारे तद्वशाद्यौ 'तद्ग्रहे द्वौ च मूतगौ ।	
उन्मादे च स्मृतिग्रशे द्वौ द्वौ वर्त्तसु सन्निषु ॥	४०

चिकित्सानिलके सूत्रस्थाने

दृक्कमोल्ङ्गनाशेषु त्रयो द्वौ द्वौ च सर्वगौ ।	
कर्णनारागुमधिरोगे योऽङ्गः 'भगन्दरं' ॥	४१
अन्त्यार्द्रो क्षुद्ररोगे च भुजगेन पृष्ठा द्रुपः ।	
विषे भुजङ्गे कटि च गुणिके च रसायने ॥	४२
नत्वारिशोऽङ्गः 'नपत्यानामेकोऽध्यायो नृपतः' ॥	

॥ उपसंहारः ॥

इत्यध्यायशतं त्रिंशदुक्तं ग्वानैस्त्र पञ्चभिः ।	४३
पुरा येनैव यत्प्रोक्तं तत्संगृह्य मयाऽङ्गना ।	
प्रोक्तं शास्त्रगतं तस्यै विष्णवे सन्निवेदये ॥	४४
यथा मुधांशोरगुतमर्पयन्ति गनीणिणः ।	

इति पण्डितराजश्रीः श्रीजिज्ञासुविरचिते चिकित्सानिलके
सूत्रस्थाने धैर्याधिकारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथातो दोषविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ दोषपर्यायनिरुक्तिः ॥

रसादिदूषणादोषा मलिनीकरणान्मलाः ।

वातपित्तकफाश्चैते धातवो देहधारणात् ।

१

॥ दोषाणां प्रशवः ॥

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषास्समासतः ।

विकृताविकृता देहं ऋन्ति ते वर्तयन्ति च ॥

२

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य

॥ अविकृतघातोः कर्माणि ॥

तच्चलः ।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ।

३

सम्यमात्या च घातूनामक्षाणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यविकृतः

॥ अविकृतपित्तस्य कर्माणि ॥

पित्तं ^१पक्त्यूष्मदर्शनैः ।

४

क्षुत्तृड्गुरुचिप्रभामेघाधीशैर्यतनुमर्दिवैः ।

॥ अविकृतस्य श्लेष्मणः कर्माणि ॥

श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्निवन्धक्षमादिभिः ।

५

॥ कुपितस्य दंष्ट्राणः कर्माणि ॥

आहारैरतिर्वायुः क्षीणः कृच्छ्रः प्रभवः ।

वाग्दृष्टिर्वाग्दोषाश्चक्षुःक्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणः ॥ ६

अलनिर्दिष्टः क्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणः ।

॥ कुपितस्य विद्वत्स्य कर्माणि ॥

पीतविषमृगवेत्तव्यकृतं प्रदोषनित्यं ॥ ७

पितं

॥ कुपितस्य दंष्ट्राणः कर्माणि ॥

क्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणः ।

क्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणः ॥ ८

॥ क्षीणस्य दंष्ट्राणः कर्माणि ॥

लिङ्गं क्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणः ।

संज्ञामोहस्तथा क्षीणोऽप्यक्षीणोऽप्यक्षीणः ॥ ९

॥ क्षीणस्य पित्तस्य लक्षणं ॥

पितं मन्दोऽनलदधीति प्रमादानीः

॥ क्षीणस्य श्लेष्मणो लक्षणं ॥

कफे श्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्भ्रवः श्लेष्मान्धता ॥ १०

॥ दोषदूष्याणामाश्रयाश्रयिभावचर्चनं ॥

तत्राश्रयि स्थितो वायुः पितं तु स्वेदरक्तयोः ।

श्लेष्मा शोषे

॥ आश्रयाश्रयिभाषणस्य फलम् ॥

तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिश्रः ॥ ११
यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधम् ।

॥ अस्यापवादस्तत्समर्थनं च ॥

अस्थिमारुतयोर्नैवं प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ १२
श्लेष्मणानुगता तस्मात् संक्षयस्तद्विपर्ययात् ।
वायुनानुगतः

॥ वृद्धिक्षयचिकित्सासूत्रम् ॥

अस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ १३
विकारान्साधयेच्छीघ्रं क्रमालङ्घनवृंहणैः ।
वायोरन्यत्र ; तज्जास्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ १४
वृंहणं यद् बृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ।

॥ क्रतुविभागेन दोषाणां चयकोपशमघर्षणम् ॥

^१चयप्रकोपप्रशमा वायोऽग्नीप्मादिषु त्रिषु ॥ १५
वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्मणश्चिशिरादिषु ।

॥ उक्तस्यार्थस्य समर्थनम् ॥

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति संचयम् । १६
शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ।
शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याः^२चयं पित्तस्य कुर्वते ॥ १७
उष्णेन कोपं मन्दाद्याः शमं शीतोप^३संहिताः ।
शीतेन युक्तास्निग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मणश्चयम् ॥ १८
उष्णेन कोपं तेनैव गुणा रूक्षान्दयश्शमम् ।

॥ अथलक्षणम् ॥

चयो वृद्धिः स्वयाम्येव ग्रहयो वृद्धिहेतुषु ॥ १०
विपरीतगुणेच्छा च

॥ क्षोषलक्षणम् ॥

कोपस्तृन्मार्गगामिता ।
लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ॥ २०

॥ प्रथमलक्षणम् ॥

स्वस्थानस्थस्य समता विकारासंभवश्चमः ।

॥ रसोपलक्षितदोषस्वरूपम् ॥

कट्वन्म्लवर्णं पित्तं स्वादुन्म्लवर्णः कफः ॥ २१

कषायतिक्तकटुको बल्युर्दृष्टोऽनुमानतः ॥ २२

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितश्चिरचित्चिकित्सानिलके सूत्रस्थाने
दोषविज्ञानीयं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथातो दोषमेदीयमध्यायं व्याख्यायामः ॥

इति ढ स्नादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ स'मान्यतो दोषस्थानानि ॥

ते व्यापिनोऽपि हृत्प्राग्भ्योर्धोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।

॥ आयोः स्थानानि ॥

¹ पकाशयकटीसविधश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ॥

१

भ्यानं वातस्य तत्रापि पकाधानं विशेषतः ।

॥ पित्तस्य स्थानानि ॥

नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ॥

२

दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य नाभित्र विशेषतः ।

॥ श्लेष्मणः स्थानानि ॥

उरःकण्ठशिरःकुलोम^२पर्वाण्यामाशयो रसः ॥

३

मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ।

॥ वायोः पञ्चविधत्वम् ॥

प्राणादिमेदात्पञ्चात्मा वायुः

४

॥ प्राणस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

प्राणोऽत्र मूर्धगः ॥

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृत् ।

ष्ठीवनक्षवयूद्गारनिश्वासान्नप्रवेशकृत् ।

५

॥ उदानस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

उरः स्थानमुदानस्य नासानामिगळांश्चरेत् ।

वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ॥

६

॥ व्यानस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ।

गत्यवक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिप्राः ॥

७

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।

॥ समानस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

¹समानोऽनिसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ॥

८

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ।

॥ अपानस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

अपानोऽपानागः श्रोणिवस्तिमेदोरुगोचरः ॥

९

शुक्लार्तवशक्नुमूत्रगर्भनिष्क्रामणक्रियः ।

॥ पित्तस्य पञ्चविधत्वम् ॥

पित्तं पञ्चात्मकं

॥ पाचकपित्तस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

तत्र पक्वमाशयमध्यगम् ॥

१०

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ।

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥

११

पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक्तया ।

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥

१२

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ।

॥ रक्तापित्तस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

आमाशयाश्रयं पित्तं रक्तकं रसरज्जनात् ॥

१३

॥ साधकपित्तस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

बुद्धिमेधाभिमानाद्यै ^२रभिप्रेतार्थसाधनात् ।

^३साधकं हृद्गतं पित्तं

॥ आलोचकपित्तस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

रूपालोचनतः स्मृतम् ॥

१४

दृक्स्थमा^१लोचकं

॥ आजकपित्तस्य स्थानानि कर्माणि च ॥

त्वक्स्थं आजकं आजनात्त्वचः ।

॥ श्लेष्मणः पञ्चविधत्वम् ॥

श्लेष्मा तु पञ्चधा

॥ अवलम्बकश्लेष्मणः स्थानानि कर्माणि च ॥

उरस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ॥

१५

हृदयस्यान्नवीर्याच्च तस्य एवाम्बु^२कर्मणा ।

कफधान्तां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ॥

१६

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

॥ क्लेदनश्लेष्मणः स्थानानि कर्माणि च ॥

यस्त्वामाशय^३संश्रितः ।

क्लेदनः सोऽन्नसंघातक्लेदनाद्

॥ बोधकश्लेष्मणः स्थानानि कर्माणि च ॥

रसबोधनात् ॥

१७

बोधको रसनास्थायी

॥ तर्पकश्लेष्मणः स्थानानि कर्माणि च ॥

शिरः संस्थो^४ऽक्षतर्पणात् ।

तर्पकः

॥ श्लेषकश्लेषणः स्थानानि कर्माणि च ॥

सन्धिसंश्लेषाच्छ्लेषकः सन्धिषु स्थितः ॥

१८

॥ उपसंहारः ॥

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक् ॥

वयोऽहो'रात्रिमुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥

१९

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
दोषमेदीयो नाम तृतांशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽग्निविभागाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति द्वे स्यादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ अग्नेश्चातुर्विध्यम् ॥

तैर्मवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ।

॥ समानवातगुणापेक्षतया तन्निरूपणम् ॥

समः समानस्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ॥

१

पित्ताभिमूर्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽग्निः कफपीडिते ।

॥ समस्य लक्षणम् ॥

यः पचेत्सम्यगेवात्रं भुक्तं सम्यक् समस्तथा ॥

२

॥ विषमस्य लक्षणम् ॥

विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यक् चापि चिरात्पचेत् ।

॥ तीक्ष्णस्य लक्षणम् ॥

तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ।

॥ मन्दस्य लक्षणम् ॥

मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात्पचेत् ।

कृत्वास्यशोषाटोपान्नकूजनाध्मानगौरवम् ॥

३

॥ जाठरस्य संस्थानं प्रभावश्च ॥

जाठरोऽग्निर्नामेवामपार्श्वे १ गृह्ण्यस्यायां पित्तधरायां कलायामवस्थितः ।

सवितृवत्, एकदेशस्थोऽपि सर्वानुग्रहतया,

सर्वांशये २ विक्षिप्तः, तावदाहारं पचति

पुष्टिं करोति ^१तत् पाचकाख्यं पित्तम् ॥ ४

॥ अत्रार्थे आत्रेयस्य प्रतम् ॥

दोषधातुमलादीनामृप्मेत्यात्रेयशासनम् ।

॥ ग्रहणीस्थानस्य घन्वन्तरिमते संज्ञा ॥

सैव घन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५

॥ अग्नेस्त्रयोवश भेदाः ॥

केचन, पञ्च भूतान्नयः; धात्वन्नयः सप्त; जाठरान्निरेकः^२ ते च
पाचकाख्यपित्तांशभूता अन्नयः एवं त्रयोदशेत्याहुः ॥

॥ पाचकस्वरूपम् ॥

नामेरुर्ध्वं वामभागे द्व्यङ्गुले यवमात्रकः ।

तिष्ठत्यग्निः पाचकाख्यः प्राणिनां कायसंस्थितः ॥ ६

॥ कोष्ठनिरूपणम् ॥

बह्वेरधिष्ठानतया कोष्ठः संप्रति कथ्यते ।

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैस्समैरपि ॥ ७

परस्परविरुद्धत्वाच्च पित्तमस्तोद्वियोः ।

कार्यैक्यं, कफकार्यः स्यादविरोधे च मध्यमः ॥ ८

अधिकश्लेष्मणा मध्यो वमने व्यक्तिमेष्यति ।

समदोषस्तु यो मध्यो विरेके स सुखो भवेत् । ९

॥ कोष्ठसम्भवप्रकारः ॥

बीजद्वये संमिलिते तस्य यत्कोष्ठतां व्रजेत् ।

अङ्गं तत्राधिकैर्दोषैर्बीजगैः कोष्ठसंभवः ॥ १०

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
अग्निविभागो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ प्रकृतिलक्षणम् ॥

॥ अथातः प्रकृतिलक्षणं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

शुक्लार्तवस्थैर्जन्मादौ विपेणेव विपक्रिमिः ।
सर्वप्राणभृतो हन्ति यथा कायगतं विषम् ॥ १
तस्मिन्नेव समुत्पन्ना दृश्यन्ते क्रिमयो यथा ।
तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ॥ २
शाकादौ हिङ्गुमरिचिलवणादेश्च दृश्यते ।
समत्वमधिकत्वं च तथा बीजस्य दोषतः ॥ ३

(ग) यथा विषभावितावयवानां सर्वलतादीनां जन्म तथा
दूषणस्वभावानां दोषाणामाधिक्ये प्रकृतिर्भवेदेव ॥

शुक्लासृग्मर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।
यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिस्सप्तोदिता ॥ ४
समघातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ।

॥ वातप्रकृतिलक्षणम् ॥

विभुत्वादाशुकारित्वाद्भ्रूल्लिवादन्धकोपनात् ।
स्वातन्त्र्याद् बहुरोगत्वाद्वोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ५
प्रायोऽत एव पवनाघ्युषिता मनुष्या
दोषात्मकाः स्फुटितघूसरकेशगात्राः ।
शीतद्विषश्चलभृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टा-
सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलपाः ॥ ६
अल्पपित्तकफजीवितनिद्राः
सन्नसक्तजडजर्जरवानः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा गीतहासमृगयाकलिलोलः ॥	७
मधुराम्लपटूप्यासात्म्यकाङ्क्षाः कृशदीर्घाकृतयः सशब्दयाताः । न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्या न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥	८
नेत्राणि चैषां स्वरघूसराणि वृत्तान्यचारुणि मृतोपमानि । उन्मीलितानीव भवन्ति ^१ सुप्ते शैलद्रुमान्ये गगनं च यान्ति ॥	९
अधन्या मत्सराध्मानाः स्तेनाः प्रोहृद्धपिण्डकाः । श्वसृगालोष्ट्रगृध्राखु ^२ काकानूकाश्च वारिकाः ॥	१०
॥ पित्तप्रकृतिलक्षणम् ॥	
पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मात् पित्तोद्विक्तस्तीव्रतृष्णाबुभुक्षः । गौरोष्णाङ्गस्ताग्रहस्ताङ्घ्रिचक्रः शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥	११
दयितमाप्यविलेपनमण्डनः सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः । विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति मीषु गतिर्द्विषतामपि ॥	१२
मेघावी प्रशिथिलसन्धिवन्धमांसो नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्लकामः । आवासः पलिततरङ्गनीलिकानां सुङ्क्षेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशीतम् ॥	१३

'धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-

भूर्युच्चारः शीतपानाशनेच्छः ।

सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान्

"दिग्दाहोल्काविद्युदर्कानलांश्च ॥

१४

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां

तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ।

क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा

रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥

१५

मध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ।

व्याघ्रर्क्षकपिमाजरीरयक्षानुकाश्च पैत्तिकाः ॥

१६

॥ श्लेष्मप्रकृतिलक्षणम् ॥

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो

गूढश्लिष्टस्निग्धसन्ध्यस्थिमांसः ।

क्षुत्तृडदुःखस्वेदघर्भैरतप्तो

बुद्ध्या युक्तः सात्त्विकः सत्यसन्धः ॥

१७

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्र-

गोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा

महाललाटो घननीलकेशः ॥

१८

मृद्वङ्गः समसुविभक्तचारुवेषो

बह्वोजोरतिरसपुत्रशुक्लमृत्युः ।

धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु

प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥

१९

समदद्विरदेन्द्रतुल्ययानो

जलदाम्भोधिमृदङ्गतुल्यघोषः ।

स्मृतिमानभियोगवान्विनीतो

न च ^१बाल्येऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥

२०

तिक्तं कषायं ^२कटुकोष्णरूक्ष-

मल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथापि ।

रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घ-

सुवृत्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्षः ॥

२१

अल्प^३व्याहारकोषपानाशनेर्ष्यः

प्राज्यायुर्वीरो दीर्घसूत्री वदान्यः ।

श्राद्धो गम्भीरः स्थूललक्षः क्षमावा-

नार्यो निद्रालुर्दीर्घदर्शी कृतज्ञः ॥

२२

ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सलज्जो

भक्तो गुरूणां दृढसौहृदय्यः ।

स्वप्ने सपद्मान् सविहङ्गमालां-

स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥

२३

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः ।

श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहक्षगोवृषैः ॥

२४

॥ संसृष्टादिप्रकृतयः ॥

^४प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वन्द्वसर्वगुणोदयैः ।

शौचास्तिक्यादिमिश्रैवं गुणैर्गुणभर्यां वदेत् ॥

२५

॥ विंशतिगुणसंख्यानम् ॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।

गुणास्तसूक्ष्मविशदा विंशतिस्सविपर्ययाः ॥

२६

॥ वायोः स्वरूपम् ॥

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।

१. बाल्ये वा प्रति

२. कटुकांक्षरूक्षं

३. व्यापामाहारः शीत

४. प्रकृतिद्वयसर्वोत्थान्

॥ पित्तस्वरूपम् ॥

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं ¹द्रवम् ॥

२७

॥ श्लेष्मस्वरूपम् ॥

स्निग्धशीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।

॥ संसर्गसन्निपातौ ॥

संसर्गः सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः ॥

२८

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितराजविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने प्रकृतिलक्षणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ सप्तधातुविज्ञानम् ॥

॥ अथातस्सप्तधातुविज्ञानमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ सप्त धातवः ॥

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।

॥ धातूनां कर्म ॥

^१प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपुरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्सृजतम् ॥

१

॥ रसवृद्धिजा विकाराः ॥

^२रसोऽपि श्लेष्मवत्

॥ रक्तवृद्धिजा विकाराः ॥

रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन् ॥

२

कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुश^३कामिलाः ।

व्यङ्गाग्निसादसंमोहरक्तविष्मूत्रनेत्रताः ॥

३

॥ मांसवृद्धिजा विकाराः ॥

मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरुदरवृद्धताः ।

^४कण्ठादिष्वधिमांसं च

॥ मेदोवृद्धिजा विकाराः ॥

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ।

४

१. प्रीणनं

२. (अत्र प्रकरणे “कुष्ठे” इत्यप्याहर्षम्)

३. कामिलाः

४. कम्पा

अल्पेऽपि चेष्टिते ¹श्वासं स्फिक्स्तनोदरं ²लम्बनम् ।

॥ अस्थिवृद्धिजा विकाराः ॥

अस्थ्यच्यस्थ्यधिदन्तांश्च

॥ मज्जवृद्धिजा विकाराः ॥

मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ॥

५

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूपं च ।

॥ शुक्रवृद्धिजा विकाराः ॥

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्लास्मरीमपि ॥

६

॥ रक्तक्षयजा विकाराः ॥

³रसे रौक्ष्यं भ्रमः शोषो म्लानिश्शब्दासहिष्णुता ।

॥ रक्तक्षयजा विकाराः ॥

रक्तेऽम्लशिशिरे प्रीतिः सिराशैथिल्यरूक्षते ॥

७

॥ मांसक्षयजा विकाराः ॥

मांसेऽक्षम्लानिगण्ड⁴स्फिक्शुष्कता सन्निवेदना ।

॥ मेदःक्षयजा विकाराः ॥

मेदसि स्वपनं कट्याः प्लीहो वृद्धिः कृशाङ्गता ॥

८

॥ अस्थिक्षयजा विकाराः ॥

अस्थ्यस्थितोदः शतनं ⁵दन्तकेशनखादिपु ।

1. श्वासः स्फिक्

2. लम्बता

3. (अत्र प्रकरणे 'क्षीणे किञ्च' इत्यन्वाहार्ये ।)

4. स्थिक्

5. हस्त

॥ मज्जक्षयजा विकाराः ॥

अम्नां मज्जनि सौष्यं अमस्तिमिरदर्शनम् ॥

०

॥ शुक्लक्षयजा विकाराः ॥

शुक्ले चिरात्प्रसिच्येत शुक्लं शोणितमेव वा ॥

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढं धूमायतीव च ॥

१०

॥ दूष्यमलसंख्यानं ॥

सप्त दूष्या मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ।

॥ अविच्छिन्नमलानां कर्माणि ॥

अवष्टम्भः पुरीषस्य मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ॥

११

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

॥ पुरीषवृद्धिजा विकाराः ॥

विकारान् कुरुते बहून् ।

कुक्षावाघ्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ॥

१२

॥ मूत्रवृद्धिजा विकाराः ॥

मूत्रं तु वस्तेर्निस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ।

॥ स्वेदवृद्धिजा विकाराः ॥

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यं कण्डूम्

॥ दूषिकादिषु वृद्धिलक्षणातिदेशः ॥

एवं च लक्षयेत् ॥

१३

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुस्तादिभिः ।

॥ पुरीषक्षयजा विकाराः ॥

^१पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दं वेष्टयन्निव ॥

१४

कुक्षिं भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वं पीडयन् मृशम् ।

॥ मूत्रक्षयजा विकाराः ॥

मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत्कुच्छाद् विवर्णं सान्द्रमेव वा ॥

१५

॥ स्वेदक्षयजा विकाराः ॥

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोभता स्फुटनं त्वचः ।

॥ वृद्धिक्षयहेतुनिरूपणम् ॥

वृद्धिस्तमानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ॥

१६

इति श्रीश्रीनिवासगण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
सप्तधातुविज्ञानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथानो रसमेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरत्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ षड् रसास्तेषां पूर्वपर्वस्य बलावहत्वं च ॥

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ।

षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलवहाः ॥

१

॥ रसानां दोषघ्नत्वं ॥

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ।

कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥

२

॥ रसारम्भकभूतानि ॥

क्षाम्भोऽग्निक्षाम्बुतेजःखवाय्वम्यनिलोऽनिलैः ।

द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥

३

॥ मधुररसस्य गुणाः ॥

आजन्मसात्प्यान्मधुरो घातूनां कुरुते ^१बलम् ।

बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशोन्द्रियौजसाम् ॥

४

प्रशस्तो ^२बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्तानकृद् गुरुः ।

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥

५

॥ मधुरात्युपयोगे दोषाः ॥

कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान् ।

स्थौल्याग्निसादसंन्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ॥

६

॥ अम्लस्य गुणाः ॥

अम्लोऽग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ॥
करोति कफपित्तसं मूढवातानुलोमनः ।

७

॥ अम्लात्युपयोगे दोषाः ॥

सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥
कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोट^१तृड्ज्वरान् ।

८

॥ लवणस्य गुणाः ॥

लवणः स्तम्भसङ्घातबन्ध^१विध्मापनोऽग्निवृत् ॥
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदमेदकृत् ।

९

॥ लवणात्युपयोगे दोषाः ॥

सोऽतियुक्तोऽक्षपक्वं खलति पल्लितं वलिम् ॥
तृट्कुष्ठविषवीसर्पांश्च जनयेत्क्षप्येद्वलम् ।

१०

॥ तिक्तस्य गुणाः ॥

तिक्तस्त्वयमरोचिष्णुररुचिक्रिमितृड्विषान् ॥
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोक्लेशदाहपित्तकफाजयेत् ।
स्वेदमेदोवसामज्जशङ्कुन्मूत्रोपशोषणः ॥
लघुर्मैघ्यो हिमो रूक्षः स्तन्यः कण्ठविशोषनः ।

११

१२

॥ तिक्तात्युपयोगे दोषाः ॥

धातुक्षयं चलव्याधीनतियोगात्करोति सः ॥

१३

॥ कटुकस्य गुणाः ॥

कटुर्गलामयोददकुष्ठालसकशोफजित् ।
त्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ॥

१४

दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽज्ञस्य रूक्षणः ।

मिनन्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥

१५

॥ कटुकात्युपयोगे दोषाः ॥

कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्लबलक्षयम् ।

मूर्च्छाभाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥

१६

॥ कषायस्य गुणाः ॥

कषायः पित्तकफहा लघुः स्रोतोविशोधनः ।

पीडनो रोपणः शीतः मेदःकृदोपशोधनः ॥

१७

आमसंस्तम्भनो ग्राही ^१रूक्षोऽति ^२त्वक्प्रसादनः ।

॥ कषायात्युपयोगे दोषाः ॥

करोति शैलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्गुजः ॥

१८

तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोबन्धमलग्रहान् ।

॥ मधुरस्कन्धः ॥

घृतहेमगुढाक्षौलमोचतालपरूषकम् ॥

१९

अमीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ।

^३भेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्तीजीवकर्षभम् ॥

२०

मधूकं मधुकं विम्बी विदारी श्रावणीयुगम् ।

क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यः काश्मरी ^४सहे ॥

२१

क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्राक्षादिर्मधुरो गणः ।

1. “बध्नाति वर्धोऽतिरूक्षः” इति संग्रहे स्मरणादतिशब्दोऽत्र रूक्षेणान्वेति,
“ तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा ” इति यथोचरं रूक्षत्वोत्कर्षस्यानुपदं
वक्ष्यमाणत्वाच्च । अष्टाङ्गहृदयसूत्रस्थानगमाख्यायामरुणद्वयेमात्रिभ्यां तु अतिशब्दस्य
परेणान्वयो निर्दिष्टः ॥

२. तृट्

३. मेघा

४. क्षिफे

॥ अम्लस्कन्धः ॥

अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाम्लवेतसम् ॥	२२
दाडिमं रजतं तक्रं शुक्तं ^१ पालेकं दधि ।	
आम्रमात्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥	२३

॥ लवणस्कन्धः ॥

^२ वरं सौवर्चलं कृष्णं विडं सामुद्रमौद्गिदम् ।	
रोमकं पांसुजं सीसं क्षारश्च लवणो गणः ॥	२४

॥ तिक्तस्कन्धः ॥

तिक्तः पटोली त्रायन्ती ^३ वालकोशीरचन्दनम् ।	
भूनिम्बनिम्बकटुकतगरागरुवत्सकम् ॥	२५
नक्तमालद्विरजनीमुस्तामूर्वाऽऽट्खण्डकम् ।	
पाठापामार्गकांस्याथो ^४ गुल्लचीधन्वयासकम् ॥	२६
पञ्चमूलं महद्वाप्री विशालतिविषावचाः ।	

॥ कटुकस्कन्धः ॥

कटुको हिल्गुमरिचकिमितिपञ्चकोलकम् ॥	२७
कुटेराधा हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्कम् ।	

॥ कषायस्कन्धः ॥

वर्गः कषायः पथ्याऽक्षः शिरीषः खदिरो मधु ॥	२८
कदम्बोदुम्बरं मुस्ता प्रवालाजनगैरिकम् ।	
बालं कपित्थं खर्जूरं विसं पद्मोत्पलादि च ॥	२९

॥ रसानामुत्सर्गगुणाः सापवादाः ॥

॥ तत्र मधुररसः ॥

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णी^५च्छालियवाहते ।

१. पारावतं	२. वरं सैन्धवं	३. वालुको
४. गुल्लचीधन्वयासकम्	५. क्षारीयवाहते ।	

मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्^१सिताया जाङ्गलमिषात् ॥ ३०

॥ अम्लरसः ॥

प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकादते ।

॥ लवणरसः ॥

अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥ ३१

॥ तिक्तकटुकौ ॥

तिक्तं कटु च मूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ॥ ३२

॥ कषायरसः ॥

कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चामयां विना ।

॥ उष्णा रसाः ॥

रसाः कटुम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ॥ ३३

॥ शीता रसाः ॥

तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलः ।

॥ रूक्षा रसाः ॥

तिक्तः कटुः कषायश्च^२रूक्षा बद्धमलास्तथा ॥ ३४

॥ स्निग्धा रसाः ॥

पटुम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्मूत्रमारुताः ।

॥ गुरवो रसाः ॥

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥ ३५

॥ लघवो रसाः ॥

लघुरम्लः कटुस्तस्मात् तस्मादपि च तिक्तकः ।

इति श्रीधीनिवासपण्डितधिरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
रसमेदीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

॥ द्रव्यविज्ञानम् ॥

॥ अथातो द्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो मर्ह्ययः ॥

॥ द्रव्यस्य त्रैविध्यम् ॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ।

वक्ष्यते शमनादीनां द्विविधोपक्रमेऽङ्गकम् ॥

१

॥ द्रव्यस्योत्कर्षः ॥

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

॥ द्रव्यनिवृत्तिक्रमः ॥

पञ्चभूतात्मकं तत्तु क्षमामधिष्ठाय जायते ॥

अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

२

॥ पार्थिवद्रव्यस्य स्वरूपं कर्माणि च ॥

तत्र द्रव्यं गुरु स्थूलं स्थिरगन्धगुणोल्बणम् ॥

पार्थिवं गौरवस्थैर्यसंघातोपचयावहम् ।

३

॥ आप्यस्वरूपं कर्माणि च ॥

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्रसोल्बणम् ॥

आप्यं स्नेहनविप्यन्दक्रेदप्रह्लादबन्धकृत् ।

४

॥ आग्नेयस्वरूपं कर्माणि च ॥

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥

आग्नेयं दाहमावर्णप्रकाशपचनात्मकम् ।

५

॥ वायव्यस्वरूपं कर्माणि च ॥

वायव्यं रूक्षविशदलघुस्पर्शगुणोत्त्वणम् ॥ ६
रौक्ष्यलाघववैशद्य^१विचारग्लानिकारकम् ।

॥ नाभसस्वरूप गुणाः ॥

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्द^२गुणोत्त्वणम् ॥ ७
सौषिर्यलाघवकरं

॥ द्रव्यमात्रस्यौषधत्वसमर्थनम् ॥

जगत्प्रेमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं क्शान्नानार्थयोगयोः ॥ ८

॥ ऊर्ध्वगामिद्रव्यनिर्देशः ॥

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।

॥ अधोगामिद्रव्यनिर्देशः ॥

अधोगामि च मूयिष्ठं मूमितोयगुणाधिकम् ॥ ९

॥ वीर्यद्वैविध्यम् ॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

॥ उष्णस्य गुणाः ॥

तत्रोष्णं भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहशुपाकिताः ॥ १०
शमं च वातकफयोः करोति

॥ शिशिरस्य गुणाः ॥

शिशिरं पुनः ।

ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ ११

॥ उष्णशीतगुणस्य सर्वद्रव्यव्यापित्वप्रतिपादनं ॥

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ।

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित् ॥

१२

रसादीनां पृथक् प्रयोजकत्वम् ॥

किञ्चिद्रसेन कुरुते^१ कर्म पाकेन चापस्म ।

शुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ॥

१३

॥ रसादीनां बलबलविचारः ॥

यद्यद् द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ।

अभिमूयेतरांस्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ॥

१४

विरुद्धगुणयोगेन भूयसाऽल्पं हि जीयते ।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्वयोहति ॥

१५

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

॥ प्रभावनिरूपणम् ॥

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ॥

१६

दन्ती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ।

मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥

१७

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां

॥ विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्ये विशेषः ॥

पुनश्च तत् ।

विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यमेदेन मिद्यते ॥

१८

स्वादुर्गुरुश्च गोघ्नो वातजिह्वातकृद्यवः ।

उष्णा मत्स्याः पयश्शीतं कटुस्सिंहो न सूकरः ॥

१९

१. कुरुते

२. बलपाकेन

३. जीर्यते

४. विचित्रस्य

॥ विपाकनिरूपणम् ॥

जाठरेणाम्निना योगाद् यदुदेति रसान्तरम् ।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥ २०

॥ वर्णां रसानां त्रिधा विपाकाः ॥

त्रिधा^१ विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वृश्चकटुकात्मकः ।
स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ॥ २१
तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

॥ गुणनिरूपणम् ॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धरुक्षणासान्द्रमृदुस्थिराः ॥ २२
गुणास्ससूक्ष्मविशदा विंशतिस्सविपर्ययाः ।

॥ रसेषु गुणनिर्देशस्योपपत्तिकल्पनं ॥

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ।
रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥ २३

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने द्रव्यविज्ञानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

-
1. विवेको
 2. "स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो त्रीद्विः; कषाया मधुरा पाके; स्निग्धा वृष्णा रसे कटुः । स्वादुपाका" इत्यादिदर्शनात् प्रायश इत्युक्तम् ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

। रोगविज्ञानम् ॥

॥ अथातो रोगविज्ञानमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ रोगारोग्यकारणम् ॥

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।

सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥

१

॥ रोगारोग्यस्वरूपम् ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

॥ द्विविधरोमनिरूपणम् ॥

निजागन्तुविभागेन रोगास्तु द्विविधा मताः ॥

२

आगन्तवोऽभिघातोत्थाः सहजाः क्षुत्तृढादयः ।

॥ रोगाधिष्ठानम् ॥

तेषां कायमन्त्रेभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ॥

३

॥ मनोदोषौ ॥

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषाबुदाहृतौ ।

॥ रोगिरोगपरीक्षोपायाः ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ॥

४

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयातिभिः ।

॥ देशभेदनिरूपणम् ॥

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिति द्विधा ॥

५

जाङ्गलं वातभूयिष्ठमानृपन्तु कफोल्बणम् ।	
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ॥	६
देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलस्त्वल्परोगदः ।	
आनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ॥	७

॥ कालभेदद्वयम् ॥

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो मेषजयोगकृत् ।

॥ औषधद्वैविध्यम् ॥

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ॥ ८

॥ शारीरदोषाणां परमौषधम् ॥

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ।
वस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ॥ ९

॥ मनोदोषपरमौषधम् ॥

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ।

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितराजविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने रोगविज्ञानं नाम नवमोऽध्यायः ॥

॥ अथ दुरासोऽध्यायः ॥

॥ द्विविधोपक्रमणीम् ॥

॥ अथातो द्विविधोपक्रमणीं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ उपक्रमद्वैविध्यम् ॥

उपक्रमस्य हि द्वित्वाद् द्विविधोपक्रमो मतः ।

एकस्तन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥

१

बृंहणं लङ्घनं चेति तत्पर्यायादुदाहृतौ ।

बृंहणं यद् बृहत्त्वाय लङ्घनं लघवाय च ॥

२

॥ लङ्घनमेदी ॥

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ।

॥ शोधनलक्षणं ॥

यदीरयेद्बहिर्दोषान्पञ्चधा शोधनं च तत् ॥

३

निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविक्षुत्तिः ।

॥ शमनलक्षणे मेदाश्च ॥

न शोधयति यद्दोषान् समान् नोदीरयत्यपि ॥

४

समीकरोति विषमाङ्गलमनं तच्च सप्तधा ।

पाचनं दीपनं क्षुत्तृड् व्यायामातपमारुताः ॥

५

॥ शमनोपक्रमे विशेषः ॥

बृंहणं शमनं त्वैव वायोः पित्तानिलस्य च ।

॥ वृद्धनीयाः ॥

वृहयेद्याधिभेषजमद्यक्षीशोवातार्शिरान् ॥ ६
 भाराध्वोरक्षतक्षीगलक्षदुर्बलवत्तरान् ।
 गर्भिणीसूतिकाबालवृत्तान् ग्रीष्मे ज्वरान् ॥ ७

॥ वृद्धणौपघादीनां ॥

मांसक्षीरसुरासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ।
 स्वमश्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिवृत्तिहर्षजैः ॥ ८

॥ लङ्घनीयाः ॥

मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुतम्भकुण्डिनः ।
 विसर्पविद्रधीप्लीहशिरः कृष्णक्षिरोगिणः ॥ ९
 स्थूलाश्च लङ्घयेचित्यं शिशिरे त्वपरानपि ।

॥ शोघनलङ्घनीयाः ॥

तत्र संशोघनैः स्थौल्यबलपित्तफाधिकान् ॥ १०
 आमदोषज्वरच्छर्दिरतिसारहृदाभयैः ।
^१विवन्धगौरवोद्गारहृत्लासादिभिरातुरान् ॥ ११

॥ शमनलङ्घनीयाः ॥

मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं दीपनपाचनैः ।
 एषिरेवामयैर्बान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ॥ १२
 क्षुतृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वातान्मध्यबलैर्दृढान् ।
 समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान् ॥ १३

॥ वृद्धणलङ्घनयोर्विशेषः ॥

न वृहयेलङ्घनीयान् वृद्धांस्तु मृदु लङ्घयेत् ।
 युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ॥ १४

बृंहणस्यग्योगलक्षणम् ॥

बृंहिते स्याद्वलं पुष्टित्वाध्यामयसंक्षयः ।

॥ लङ्घनस्यग्योगलक्षणम् ॥

विमलेन्द्रियता सर्गां जलानां लाघवं रुचिः ॥

१५

क्षुत्तृप्त^१सहोदयस्निग्धहृदयोद्गार^२कण्ठता ।

न्याधिमार्दवंमुत्साहसान्द्रनाशस्तु लङ्घिते ॥

१६

॥ उन्नयोःरतियोने दोषाः ॥

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतश्च ते ।

अतिस्थौल्यातिकाश्यादीन् वक्ष्यन्ते ते च सौपधाः ॥

१७

रूपं तैरेव विज्ञेयमतिबृंहितलङ्घिते ।

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरमगन्दरान् ॥

१८

काससंन्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान् ।

॥ अतिबृंहिते उपक्रमः ॥

तत्र मेदोऽनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ॥

१९

कुलुत्थजूर्णश्यामाकयवमुद्गमघूदकम् ।

मस्तु^३दण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ॥

२०

मधुना त्रिफलां लिङ्ग्याद् गुलचीममयां घनम् ।

व्योषाम्निमन्यत्रिफलाविलङ्घैर्गुगुलुं सेमां ॥

२१

स्वादोत्सर्वाक्षयेद्यावीन् मेदःश्लेष्मोद्भवानपि ।

अतिस्थूलशरीराणां तिलतैलं प्रगे पिबेत् ॥

२२

पिबेदसनसारस्य ^४काथं वा मधुना युतम् ।

॥ अतिलङ्घनोत्था रोगाः ॥

अनिकार्श्यं अमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ॥ २३

स्नेहान्निद्रादृक्श्रोत्रगुक्रौञ्चःक्षुत्स्वरक्षयः ।

वस्तिहन्मूर्धजङ्घोरुत्रिकपाश्वरुजो ज्वरः ॥ २४

प्रलापोर्ध्वानिलस्त्रानिच्छर्दिषर्वास्थिभेदनम् ।

वचेःमृत्रप्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविरङ्घनात् ॥ २५

॥ कार्श्यस्य सुखसाध्यत्वम् ॥

कार्श्यमेव वरं स्थौल्याच्च हि स्थूलस्य भेषजम् ।

वृंहणं लङ्घनं वालमतिभेदोऽग्निवातजित् ॥

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च ॥ २६

स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुप्यति ।

न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहवृहत्त्वकृत् ॥ २७

॥ स्थूलकृशयोर्भेषजानि ॥

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।

यवगोधूममुमयोस्तद्योग्याहितकरूपनम् ॥ २८

मासद्वयं प्रमाते दशमरिचोपेतमेक्ताम्बूलम् ।

स्वात्वा सुशीतमम्भः पिबन् कृशः स्यादतिस्थूलः ॥ २९

मुक्तोत्तरं पिबति यो मनुजः कृशाङ्गः

शाल्यादिसिद्धघनशीततरां यवागूम् ।

कूष्माण्डमांसदधिदुग्धघृतैः किमुक्तैः

सुस्निग्धमांसलहृदाङ्गमरो भवेत्सः ॥ ३०

॥ कूष्माण्डकघृतम् ॥

कूष्माण्डफलसारस्य भाजने गोघृतस्य च ।

प्रस्थं निक्षिप्य विपचेत्सक्षीरं मन्दवह्निना ॥ ३१

त्रिकटुत्रिफलाजजीचातुर्जातकषान्यदम् ।	
द्राक्षास्वर्जूरमधुकनश्चगन्धां शतवरीम् ।	३२
चन्दनं बालयुष्मं च त्वक्क्षीरीं कृष्णजीरकम् ।	
पृथक्कषैः प्रयोक्तव्यमेपां कल्कं तथादिवि ॥	३३
सम्यक्पाकेऽवतार्याश्च घृतार्थं शर्करां क्षिपेत् ।	
तदर्धमावपेत्क्षौद्रं पिप्पल्याश्च ^१ पलायकम् ॥	३४
चूर्णं दत्वा ^२ पिबेत्प्रातः कृशो वृंहणहेतवे ।	
वातपित्तादिरोगान्नं घृतं कूष्माण्डनामकम् ॥	३५

॥ अश्वगन्धादिघृतानि ॥

एवमेव विपक्तव्यमश्वगन्धां तथा वरीम् ।	
विदारीं कदलीकन्दमैलेयं नारिकेलकम् ॥	३६
घात्रीं चैक्षुरसं सम्यक् पृथक्वा मिलितं तु वा ॥	
रक्तपित्तहरं वृष्यं बलवर्णविवर्धनम् ॥	३७

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
द्विविधोपक्रमणीयं नाम दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो दोषोपक्रमणाय अध्ययं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ वातचिकित्सा ॥

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदस्तंशोधनं मृदु ।	
स्वाद्वस्त्रलघुणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् ॥	१
वेष्टनं त्रासनं सेको मधं पैष्टिकगौडिकम् ।	
स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनिद्रासुखशीलता ॥	२
दीपनैः पाचनैर्युक्ताः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।	
विशेषा ^१ न्मेघपिशितरसतैलानुवासनम् ॥	३

॥ पित्तचिकित्सा ॥

पित्तस्य सर्पिपः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।	
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥	४
सुगन्धिशीतहृद्यानां गन्धानां ^२ मुप [सेच] सेवनम्	
सौम्या भावाः पयस्सर्पिर्विरकश्च विशेषतः ॥	५
अस्तुचर्योक्तपित्तप्रक्रिया सर्वा प्रशस्यते ।	

॥ श्लेष्मचिकित्सा ॥

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ॥	६
अन्नं रुक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ।	
दीर्घकालस्थितं मधं रतिभ्रांतिः प्रजागरः ॥	७
अनेकरूपव्यायामश्चिन्ता रुक्षं विमर्दनम् ।	
विशेषाद्वमनं मूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ॥	८

धूमोपवासगण्डूपः निम्सुखत्वं सुखाय च ।

॥ संसर्गसन्निपत्तेः निदेशः ॥

उपक्रमः पृथग्दोषान्योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ॥

९

संसर्गसन्निपातेषु तं यथान्वं विकल्पयेत् ।

॥ संसर्गे शुद्धोपक्रमनिदेशः ॥

ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कृष्णारुते ॥

१०

मरुतो योगवाहित्वात्कफपित्ते तु शारदः ।

॥ दोषोपक्रमबालः ॥

चय एव जयेद्दोषान्कुपितं चाविरोधयन् ॥

११

सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधनः ।

॥ शुद्धाशुद्धोपक्रमलक्षणम् ॥

प्रयोगश्शमयेद्यापि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ॥

१२

नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ।

॥ दोषाणां शाखाव्यतिक्रमः ॥

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ॥

१३

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ।

दोषा यान्ति

॥ शाखाभ्यः कोष्ठनिवृत्तिक्रमः ॥

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ॥

१४

वृद्ध्यामिष्यन्दनात्पाकात् कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ।

तत्रस्थाश्च विलम्बेन् मूयो हेतुयतीक्ष्णः ॥

१५

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याशयेष्वपि ।

॥ अन्यस्थानगदोषचिकित्सा ॥

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ॥ १६
 कुर्याच्चिकित्सां स्वामेव बलेनान्याभिमाविषु ।
 आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा ॥ १७

॥ निर्यग्गतदोषोपक्रमविधिः ॥

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
 कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलवित् क्रियाम् ॥ १८
 शमयेत्तान्प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
 ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ॥ १९

॥ सामनिराममलक्षणम् ॥

स्रोतरोधबलअंशगौरवानिलमूढताः ।
 आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्लृप्ताः ॥ २०
 लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः ।

॥ आमलक्षणम् ॥

रुष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ॥ २१
 *दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ।

॥ मतान्तरेण आमलक्षणम् ॥

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ॥ २२
 कोद्वेभ्यो विषत्येव वदन्त्यामस्य संभवम् ।

॥ सामा दोषा दृष्याश्च ॥

आमेन तेन संपृक्ता दोषा दृष्याश्च दृषिताः ॥ २३
 सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ।

*इदमारभ्य प्रकृतमातृकायामविद्यमानं मातृकान्तरे विद्यमानं च अनुस्यूतं
 च लिख्यते योऽप्यसित्यन्तम् ।

॥ सामदोषचिकित्सायुक्तिः ॥

सर्वदेहप्रविस्तृतान् सामान्दोषान्न निर्हरेत् ॥	२४
लीनान्वातुप्पनुक्लिष्टान् फलदामाद्रसानिव ।	
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्नतः ॥	२५
पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वदैश्च परिष्कृतान् ।	
शोधयेच्छोधनैः काले यथासञ्ज्ञं यथावलम् ॥	२६

॥ उन्मूलकमार्गः ॥

हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ।	
प्राणेन चोर्ध्वजत्रूथान् पक्वाधानाद्गुदेन तु ॥	२७

॥ अविचार्या दोषाः ॥

उत्क्लिष्टानघ ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयम् ।	
धारयेदौषधैर्दोषान् मिथृतास्ते हि रोगदाः ॥	२८

॥ तत्रोपक्रमविधिः ॥

प्रवृत्तान्मागतो दोषानुपेक्षेत हिताशनः ।	
विबद्धान्पाचनैस्तैस्तैः पात्रयेन्निर्हरेत्तथा ॥	२९

॥ स्वस्थस्य दोषानिर्हरणकालनिरूपणम् ॥

श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ।	
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांश्च निर्हरेत् ॥	३०
अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।	
सम्बधौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विनिर्हरेत् ॥	
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य	

॥ व्याधौ व्याधिवशेन निर्हरणविधिः ॥

व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥	३१
------------------------	----

कृत्वा शीतोष्णदृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।

प्रयोज्येत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥

३५

॥ दशौपञ्चतयाः ॥

युञ्ज्यादनन्तमन्तदौ मध्येऽन्ते कञ्चनन्तरे ।

ग्रासे ग्रासे मुहुस्सात्रं सामुद्रं निशि चौषधम् ॥

३६

॥ गेषां विषयाः ॥

कफोद्रेके गदेऽनन्तं बलिनो रोगरोगिणोः ।

अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्यं हृष्यते ।

३७

व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य नृत्तरे ।

ग्रासग्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातस्थिनि ॥

३८

नुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृच्छ्वासकासिपु ।

योज्यं समोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ॥

३९

कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं 'लघु' भोजिनाम् ।

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥

४०

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
दोषोपक्रमणीयं नामैकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ दिनचर्या ॥

॥ अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय ध्यायेद्देवमधोक्षजम् ।

कृतशौचादिकर्माऽथ दन्तधवनमाचरेत् ॥

१

॥ दन्तधावनविधिः ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुमादिकैः ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्नैः कपायकटुतिक्तकैः ॥

२

कनीन्यग्रसमस्थूलैः प्रगुणैर्द्वादशाङ्गुलैः ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्नैः कपायकटुतिक्तकैः ॥

३

भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ।

जिह्वानिर्लेखनं कुर्यात् ततस्सन्ध्यादिसंक्रियाः ॥

४

॥ दन्तधवनविधिः ॥

नाद्यादजीर्णी वमथुश्वासकासज्वरार्दिती ।

तृष्णाऽऽस्यपाकहृत्क्षेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥

५

॥ सौवीराञ्जनगुणाः ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ।

लोचने तेन भवतः सुस्निग्धघनपक्ष्मणी ॥

६

व्यक्तत्रिवर्णे विमले मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ।

॥ रसाञ्जनविधिः ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ॥

७

योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मान् स्नावणार्थं रसाञ्जनम् ।

॥ नस्यादिविधिः ॥

ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाभवेत् ॥ ८

॥ ताम्बूलान्ध्याः ॥

ताम्बूलं क्षतपित्तभ्रूक्षो^१त्तु^२फि^३वृक्ष^४भा^५ ।
विपमूच्छीमदातानमपथ्यं शोषिणभा^६पि ॥ ९

॥ अभ्यङ्गविधिः ॥

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जरा^१श्रमवातहा ।
दृष्टिप्रसादपुष्ट^२चायुःस्वप्न^३सुख^४क्त्वदाढ्यकृत् ॥ १०
शिरस्श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ।

॥ अभ्यङ्गवर्ज्याः ॥

वर्ज्या^१ऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णभिः ॥ ११

॥ व्यायामविधिः ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तो^१ऽग्निर्मेदसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ १२

॥ व्यायामवर्ज्याः ॥

वातपित्तामयी बालो वृद्धो^१ऽजीर्णी च तं त्यजेत् ।

॥ व्यायामनियमाः ॥

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु वलिभिस्तिग्धभोजिभिः ॥ १३
शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततो^१ऽन्यदा ।
तं कृत्वा सुसुखं देहं मर्दयेत् समन्ततः ॥ १४

॥ अतिव्यायामदोषः ॥

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं अमः क्लमः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ १५

॥ उद्वर्तनगुणाः ॥

उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम् ।
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १६

॥ स्नानगुणाः ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जावल्यदम् ।
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्ढाहपाप्मजित् ॥ १७

॥ उष्णाम्बुपरिपेकविधिः ॥

उष्णाम्बुनाथः कायस्य परिषेको बलावहः ।
तेनैव तूतमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १८

॥ स्नानानर्हाः ॥

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।
आध्मानपीनसाजीर्णमुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ १९

॥ भोजनादिविधिः ॥

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या निषेवितैः ।
शरीरं धार्यते नित्यमगारमिव धारणैः ॥ २०
जीर्णे हितमितं मुक्ता यावदन्नं प्रतिष्ठितम् ।
ततः शतपदं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ॥ २१
तेन द्वात्रिंशतं मात्रा दक्षिणे पञ्चविंशतिम् ।
शयीत द्वादशाधस्तान्न दिवोत्तरमोजिनः ॥ २२
न वेगितोऽन्यकारी स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ।

॥ रात्रिजागरादिगुणाः ॥

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ २३

अरूक्षमनभिष्यन्दि चासीनप्रचलायितम् ।

॥ ग्रीष्मे दिवास्वप्नविधिः ॥

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ २४

दिवास्वप्नो हितः

॥ दिवास्वप्नदोषस्तदपचादश्च ॥

अन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ।

मुक्त्वातिभाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ २५

क्रोधशोकमयैः क्लृप्तान् श्वासहिध्मानिसारिणः ।

वृद्धबालाबलक्षीणक्षतवृट्शूलमीडितान् ॥ २६

अजीर्णाभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ।

धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुप्यति ॥ २७

॥ ग्रीष्मेऽपि दिवास्वप्नानर्हाः ॥

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ।

॥ रात्रिनिद्रयापि वर्ज्याः ॥

विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ २८

॥ अकालशयनदोषाः ॥

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।

शिरोरूक्कासहृल्लासस्रोतोरोगाग्निमन्दताः ॥ २९

॥ अकालातिनिद्राचिकित्सा ॥

तत्रोपवासवमनस्त्रेदनावनमौषधम् ।

योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ॥ ३०

नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यबायं शोकभीक्रुधः ।

॥ निद्रानाशनयोगः ॥

मधुयष्टी तथा मुस्ता सैन्धवं बृहतीफलम् ॥ ३१
निद्रां निहन्ति नस्येन महतीमतिवेगतः ।
मरिचं लाल्याभ्यज्य मधुना हन्ति लेपतः ॥ ३२
पृभिरिव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंक्षयात् ।

॥ निद्रानाशजा विकाराः ॥

निद्रानाशादङ्गमर्दगौरवालस्यजृम्भिताः ॥ ३३
जङ्घं म्लानिर्भ्रमोऽपत्तिस्तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ।

॥ रात्रौ निद्राविधिः ॥

यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ॥ ३४

॥ रात्रिजागरे दिवास्वापनियमः ॥

असात्म्यजागरादर्धं प्रातः स्वप्यादमुक्तवान् ।

॥ मन्दनिद्राचिकित्सा ॥

शील्येन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमिक्षुरसं दधि ॥ ३५
अम्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ।

॥ मधूकपुष्पादिप्रयोगः ॥

मधूकपुष्पं मधुकं कुशाः क्षीरी सशर्करा ॥ ३६
लिङ्गात्पयोऽनुपानं स्याद् गाढं निद्रा प्रवर्तते ।

॥ पिप्पलमूलप्रयोगः ॥

गुढे पिप्पलमूलस्य चूर्णानालोढ्य तल्लिहन् ॥ ३७
चिरादपि च तां नष्टां निद्रामामोति मानवः ।

॥ मस्तुमर्दनम् ॥

मस्तुना पादतल्लकौ मर्दयेच्चिद्रयार्चिनाम् । ३८

॥ सिंहादियोगः ॥

सिंही व्याधी सिंहमुखी काकमाची पुनर्णवा ।
वार्ताकार्जुनमूलानां ^१योगो निद्राकरो नृणाम् ॥ ३९

॥ काकजङ्घादिकाथः ॥

काकजङ्घा त्वपामार्गकोकिलाक्षसुवर्णकाः ।
काथो निद्राकरः ^२शीघ्रमूलं ^३वा व्यधयेत्तिसराम् ॥ ४०

॥ अञ्जनयोगौ ॥

कृष्णाष्टमीनिशायां पङ्कजमूलात्तमृत्तिकाकन्दम् ।
तमसि सुसूक्ष्मं पिष्टं निद्रां करोति नेत्राञ्जनतया ॥ ४१
क्तकफलं द्राक्षरुते तमसि सुपिष्टाञ्जितं निद्राम् ।

॥ उपोदकाशिखाधारणं ॥

उपोदका शिखाबद्धा निद्रां संजनयेद्भृशम् ।

॥ निद्राकरविद्वाराद्वारौ ॥

कान्ताबाहुल्यश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ॥ ४२
मनोऽनुकूल विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ।
शर्करामाक्षिकघृतक्षीरैः स्यान्निशि भोजनम् ॥ ४३

॥ रात्रौ क्षीरपानविधिः ॥

विदाहीन्यन्नपानानि यतो मुह्यते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षीरं प्रशस्यते । ४४

॥ क्षीरमुक्ते ताम्बूलनिषेधः ॥

ताम्बूलं नैव सेवेत क्षीरमुक्तो हि मानवः ॥
^१थावता जीर्यति क्षीरं तावदेव विनिर्णयः ॥ ४५

॥ रात्रेर्निद्राकरत्वे युक्तयः ॥

संसर्गाद्वा प्रभावाद्वा तमोनूला तमोमयी ।
बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥

४६

॥ मैथुनवज्याः ॥

अत्याशितोऽधुनिः क्षुद्रान् दुस्थिताङ्गः पिपासितः ।
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्गस्यजेद्वेगी च मैथुनम् ॥

४७

॥ ऋतुभेदेन मैथुनव्यवस्था ॥

सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृता हिमे ।
व्याहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः ॥

४८

॥ मैथुनमिथ्यायोगदोषाः ॥

श्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलवात्विन्द्रियक्षयः ।
अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥

४९

॥ चिह्नितमैथुने गुणाः ॥

स्मृतिमेषायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।
अधिका मन्द^१जरसो भवन्ति स्त्रीषु संयुताः ॥

५०

॥ मैथुनावसाने सेव्याः ॥

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्य-
शीताम्बुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानुशयनं विरतौ रतस्य
तस्यैवमाशु वपुषो वय एति घात्रा ॥

५१

॥ धर्मपरत्वविधिः ॥

सुखार्थास्सर्वभूतानां मतास्सर्वाः प्रवृत्तयः ।
सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥

५२

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने

॥ दिनचर्या नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ ऋतुसंख्यानम् ॥

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड् ऋतवः स्मृताः ।

॥ उत्तरायणदक्षिणायने तत्र रसप्रभावश्च ॥

शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ॥ १

तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

वर्षादिकैस्तु ऋतुभिस्त्रिभिस्स्यादक्षिणायनम् ॥ २

स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ।

॥ ऋतुषु बलस्थितिः ॥

शीतेऽग्र्यं वृष्टिधर्मेऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः ॥ ३

हेमन्तचर्या ॥

बलिनश्शीतसरोषाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ।

भवत्यल्पेन्धनो धानून् स पचेद्वायुनेरितः ॥ ४

अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्वम्ललवणात्रसान् ।

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ॥ ५

अवश्यकार्यं संपाद्य यथोक्तं शीलयेदनु ।

वातघ्नतैलैर्भ्यङ्गं मूर्धतैलं विमर्दनम् ॥ ६

नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः

कषायापहतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि ।

कुङ्कुमेन सदपेणं प्रदिग्बोऽगरवृषितः ॥ ७

गोधूमपिष्टमापेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः ।

नवमन्त्रं वसां तैलं शौचकार्यं मुखोदकम् ॥

८

प्रावाराद्यैश्च शयनमुष्णैरावृतवान् भजेत् ।

पीवरोरुस्तनश्रोण्यः प्रमदाः समदाः प्रियाः ॥

९

हरन्ति शीतमुष्णाङ्गघ्नो धूपकुङ्कुमयैव नैः ।

अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः ॥

१०

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ।

॥ शिशिरे हेमन्तचर्यातिदेशो विशेषतः ॥

अयमेव विधिः कार्यः शिशिरे च विशेषतः ॥

११

उत्तरायणजं रौक्ष्यं तदा ह्यधिकशीतकम् ।

॥ वसन्तचर्या ॥

कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ॥

१२

हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ।

तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुसूक्ष्मैश्च भोजनैः ॥

१३

व्यायामोद्धर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ।

स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागरकुङ्कुमैः ॥

१४

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूलस्यसुक् ।

दक्षिणानिलशीतेषु परितो बल्लाहिषु ॥

१५

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।

गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥

१६

॥ वसन्ते वज्यानि ॥

गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरं त्यजेत् ।

॥ त्रींशच्चर्या ॥

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुग्रीप्मे संक्षिपतीव यत् ॥	१७
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ।	
अतोऽस्मिन्पटुकट्फल्लयायामार्ककरांस्त्यजेत् ॥	१८
भजेन्मधुरमेवात्रं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् ।	
सुशीततोयसित्ताङ्गो लिङ्घात्सक्तन्तर्शरान् ।	
कुन्देन्दुधवलं शालिमन्नीयाज्जाङ्गलैः ^१ पलैः ॥	१९
पानकं ^२ पञ्चसारं वा रसाकां रागषाढबौ ।	
पिबेत्कर्पूरसंयुक्तौ पाटलादिसुवासितौ ॥	२०
^३ शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन्पिबेत् ।	
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥	२१
कदलीदलकल्हारमृणालकमलोत्पलैः ।	
कोमलैः कल्पिते तरुणे हस्तकुसुमपल्लवे ॥	२२
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्तः स्वप्याद्वाराऽवृहेऽथ वा ।	

॥ वर्षर्तुचर्या ॥

अयने चोत्तरे म्लानपुंसामग्निर्हि सीदति ॥	२३
वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति तेऽम्बुलुब्धाम्बुदेऽम्बरे ।	
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ॥	२४
भूवाष्पेणाम्ल्याकेन मलिनेन च वारिणा ।	

१. फलः

२. द्राक्षाामधुकखर्जूरकाश्मरैः सपरुषकैः । तुल्यांशैः कल्पितं पूनं शीतं कर्पूरवासितम् । पानकं पञ्चसाराख्यं दाहवृणानिवर्तकम् ॥ इति “स्वजेन मञ्जितां पादशर्करां दधिसेयुताम् । शुण्ठीजीरकसिन्धुलै रसाकां मञ्जितां विदुः ॥” इति । द्राक्षाकाथः शालिसक्त्तूपपत्रः क्षौद्रप्रायः शर्करावांशिभिश्च । गौळांशाख्यः सत्रिजातः सघान्यो रागो जेषः बाढवो दाडिमामरुः” इति च पञ्चसारपानक रसाका रागषाढव लक्षणानि यथाऽत्रैवाश्वत्थरूपविज्ञानीये वक्ष्यमाणलक्षणानि ॥

३. प्रक्षिप्य शर्करां क्षीरे पक्वेऽतिघनतां गते । निर्वर्तिता ये भक्ष्यास्ते शशपङ्ककिरणा मताः ॥

वह्निनैव च मन्देन तेप्वित्यन्योन्यदूषिषु ॥	२५
मजेत्साधारणं सर्वमूपमगन्तेजनं च यत् ।	
आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ॥	२६
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।	
दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥	२७
व्यक्ताम्लखणस्नेहं संगुष्कं क्षौद्रवल्लुषु ।	
हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ॥	२८

॥ वर्षासु वर्ज्याः ॥

नदीजलोदमन्याहःस्वभायासातपांस्त्यजेत् ।

॥ शरच्चर्या ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ॥	२९
तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ।	
तज्जयाय वृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम् ॥	३०
तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत्तु ॥	
^१ शालिमुद्गसिताधारीपटोलमधुजाङ्गलम् ॥	३१
तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ।	
समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ॥	३२
शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ।	
चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तासम्बसनोज्ज्वलः ॥	३३

॥ शरदि वर्ज्याः ॥

तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसाऽऽतपान् ।	
तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवातान् परित्यजेत् ॥	३४

॥ ऋतुचर्यायां रससङ्ग्रहः ॥

शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेऽन्त्यान् रसान् भजेत् ।	
स्वदुग्निदाघे शरदि स्वादुतिक्तकषायकान् ॥	३५

॥ तत्रैव रूक्षादिगुणः स्रग्दृढः ॥

शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं वर्षघनान्तयोः ।

अन्नपानं समासेन विपरीतमतोऽन्यदा ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥

३६

॥ ऋतुसन्धिस्तत्र चर्या च ॥

ऋतुोरन्तादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः ।

तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥

३७

असात्म्यजा हि रोगास्त्युः सहसा त्यागशीलनात् ।

*॥ अथ परिशिष्टप्रकरणम् ॥

॥ ताम्बूलवर्गः ॥

॥ पूगगुणाः ॥

कषायमीषन्मधुरं रूक्षं रुच्यं सरं लवु ।

वातलं पाकि तीक्ष्णोष्णं वक्त्रहृदाप्रथापहम् ।

१

सौगन्ध्यकारकं हृद्यं दीपनं क्रसुकीफलम् ।

कषायं वातलं रूक्षं स्वादु पूगं विरेचनम् ॥

२

कफपित्तविकारघ्नं मुखसौभाग्यकारकम् ।

॥ अश्वस्थोऽऽदिभेदेन पूगगुणाः ॥

स्त्विन्नं पूगं त्रिदोषघ्नमपक्वं दोषलं स्मृतम् ॥

३

तरुणं मेघचक्षुष्यं मदपाण्ड्वामयप्रदम् ।

मूर्छाम्लनिहरं रुच्यं वृष्यं ^१वृद्धमतोऽन्यथा ॥

॥

४

नातिबालं नातिवृद्धं स्त्विन्नं योग्यं तु सर्वदा ।

न भजेद्वत्सरातीति नैव दग्धमशोधितम् ॥

५

*अस्मिन् परिशिष्टप्रकरणे ताम्बूलादयो निर्विहचरा अपि भूयो गुणा विशेष-
प्रतिपादनाय प्रस्तूयन्ते ॥

पूगशोधनकल्पनविधिः ॥

तरुणानि सवल्लानि पक्वपृणीफलानि तु ।	
कृत्वा त्वचा वियुक्तानि छायायां शोषितानि च ॥	६
नवानि तानि मधुरप्रायाण्यःकृत्य खण्डयेत् ।	
भङ्गे तु पटलान् खण्डान् धनानुष्णान्शोषितान् ॥	७
आतपे शोषितान्सम्यग् धर्षितांश्च प्रकल्पयेत् ।	
खण्डितं धर्षितं लिप्तं शशिकान्तूरिकादिभिः ॥	८
वासितं विविधैः पुष्पैः पूगं शोषितमुत्तमम् ।	

॥ पूगभेदाः ॥

गिरिजं वनजं चैवमानूपञ्जाङ्गलं तथा ॥	९
पूगं चतुर्विधं ज्ञेयं नाङ्गलं चोत्तमं विदुः ।	
दीपनं रोचनं वल्यं तद्धि स्वादु, कषायकम् ॥	१०
तृष्णादाहहरं वृष्यं चिकणं क्रमुकीफलम् ।	

॥ नागवल्लीदलगुणाः ॥

सतिक्तं कटुकं रुक्षं स्वादूष्णं रुचिकारकम् ॥	११
कफवातहरं वृष्यं नागवल्लीदलं शिवम् ।	
सक्षारं कटु दीपनं रुचिकरं सौमन्यसम्पत्करं	
वर्ण्यं भूतिविवर्धनं विषहरं वक्त्रामयध्वंसनम् ।	
कामोदीपनकृत्सुगन्धि विशदं कर्पूरवल्लीदलं	
पथ्यं वातकफापहं सुकृतिभिर्मूषैस्सदा सेव्यते ॥	१२

॥ चूर्णसामान्यगुणाः ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं रुक्षं सूक्ष्मं वर्णकरं सरम् ।	
चूर्णं शङ्खाश्मशम्बुकशुक्तिमौक्तिकजं स्मृतम् ॥	१३

॥ अश्मचूर्णगुणाः ॥

अत्यन्ततीक्ष्णं कटुकं चूर्णमश्मभवं लघु ।
पित्तप्रकोपनं रूक्षं विशेषाच्छ्लेष्मनाशनम् ॥ १४

॥ शम्बूकचूर्णगुणाः ॥

चूर्णं शम्बूकजं मेदि रूक्षोष्णं श्लेष्मनाशनम् ।

मुक्ताचूर्णगुणाः ॥

मुक्ताफलोद्भवं चूर्णं वातलं पित्तशूलजित् ॥ १५
विशेषात्पित्तभूयिष्ठान् जयेत्कुत्सिगतान् गदान् ॥

ताम्बूललक्षणम् ॥

ताम्बूलवल्लीछदनानि सम्य-
ग्विशोधितानि क्रमुकीफलानि ।
चूर्णं च शुद्धं मिलितं प्रशस्तं
ताम्बूलमित्येतदुदाहरन्ति ॥ १६

॥ ताम्बूलगुणाः ॥

ताम्बूलं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं
वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं कायाग्निसन्दीपनम् ।
स्त्रीसम्भाषणभूषणं रतिकारं ^१शोकस्य विच्छेदनं
ताम्बूले विहितास्त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽप्यमी दुर्लभाः ॥ १७
कामं प्रदीपयति रूपमभिन्यनक्ति
सौभाग्यमावहति वक्त्रसुगन्धितां च ।
ऊर्जो करोति कफजांश्च निहन्ति रोगां-
स्ताम्बूलमेवमपरांश्च गुणान् करोति ॥ १८

॥ ताम्बूलप्रमाणम् ॥

पूगस्यार्धपलं चूर्णं सार्धनिष्कं ¹पलत्रयम् ।

नागवल्लीदलानां च प्रमाणमिदमुत्तमम् ॥

१९.

॥ प्रमाणातिक्रमे दोषादि ॥

पाण्डुता वक्त्रशोषश्च स्यात् पूगस्य फलेऽधिके ।

चूर्णाधिक्ये तु दौर्गन्ध्यं पत्राधिक्ये सुगन्धिता ॥

२०

॥ ताम्बूलभक्षणक्रमः ॥

चर्विते चर्विते पत्रे चूर्णस्य गुलिकां क्षिपेत् ।

॥ भोजनान्ते ताम्बूलप्रशंसा ॥

प्राग्जीवं भोजनादद्याच्छेप्सुकाले विशिष्यते ॥

२१

आदौ विषोपमं पीतं ^२मध्ये मेदि सुदुर्जरम् ।

पश्चात्सुषोपमं विद्याद्रसं ताम्बूलचर्वणे ॥

२२

अग्रादिवर्जनविधिः ॥

अग्रतश्चर्यशो मूले मध्ये विष्णुः प्रतिष्ठितः ।

तस्मादग्रं च मूलं च मध्यं च परिवर्जयेत् ॥

२३

गर्णाग्रं पर्णापृष्ठं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम् ।

दन्तधावनपर्णं च शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥

२४

पर्णमूले भवेद्याधिः पर्णाग्रि पापसम्भवः ।

चूर्णपर्णं हरत्यायुः सिरा बुद्धिविनाशिनी ॥

२५

॥ कालभेदेन प्रमाणव्यवस्था ॥

पूगाधिकं तु पूर्वाह्ने मध्याह्ने चूर्णसंयुतम् ।

रात्रौ तु पत्रबहुलं ताम्बूलं भक्षयेद् बुधः ॥

२६

ताम्बूलं प्रातरासेव्यं प्राम्मक्तं सप्तशः क्रमात् ।
भोजनानन्तरं सेव्यं पञ्चशो द्वित्रिशो निशि ॥ २७

॥ ताम्बूलातियोगदोषाः ॥

पाण्डुत्वमन्तर्दौर्बल्यमक्षिरोगं बलक्षयम् ।
जायन्ते मुखरोगाश्च ताम्बूलस्यातिसेवनात् ॥ २८

॥ ताम्बूलकालाः ॥

प्रातस्सुप्तोत्थिते ३याते स्नाते भुक्ते रतोद्यते ।
पथ्यं विशेषात्ताम्बूलं सभामध्यगतेऽपि च ॥ २९

॥ ताम्बूलवर्ज्याः ॥

ताम्बूलं नैव सेवेत सुविरिक्तो वुमुक्षितः ।
रक्तपित्तक्षतक्षीणो रूक्षोत्कुपितलोचनः ॥ ३०
ज्वरी पिपासी ३रूक्षश्च मत्तोऽध्वश्रमपीडितः ।
विषमूर्च्छोपवासार्तो मेही पाण्ड्वामयी क्षयी ॥ ३१
हिध्मावान् मूत्रकृच्छ्री च हृद्रोगी श्वासकासवान् ।
अतीसार^१ग्रहण्यार्तो मूतापस्मारदूषितः ॥ ३२

॥ क्षीरं पीत्वा ताम्बूलसेवाप्रतिषेधः ॥

ताम्बूलं नैव सेवेत क्षीरं पीत्वा हि मानवः ।
यावदास्वाद्यते क्षीरं तावदेवेति निर्णयः ॥ ३३

॥ तत्र दोषाः ॥

क्षीरं पीत्वा मुहूर्ते हि ताम्बूलं यदि चर्वते ।
प्रमेही मूत्रकृच्छ्री वा त्वन्दोषी वा भवेन्नरः ॥ ३४

१. करोति मुखरोगांश्च

२. वाते

३. श्वा नीच

४. ग्रहण्यार्तो

॥ रुक्मप्रतेपेयः ॥

तत्कल्कसेवनं रुक्मरुच्यं वह्निनाशनम् ।

अवृष्यं पीनसन्ध्यासपःप्लुक्कृच्छ्रनेहकृत् ॥

३५

॥ ताम्बूलदानप्रशंसा ॥

प्रयोऽप्यत्र ^१सुराधीशा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

ताम्बूलदानात्तुप्यन्ति तस्मात्तदानमुत्तमम् ॥

३६

॥ खदिरसारगुणाः ॥

खदिरतरुजसारं सेवितं सर्वदोष-

क्रिमिजठररुजामृक्कुष्ठगुल्मोदरघ्नम् ।

हरति दशनजातान् वक्त्रजांश्चापि रोगा-

नरुचिमनलमान्द्यं स्थूलमेदोगदांश्च ॥

३७

॥ खादिरादिगुलिका ॥

खादिरकाथचूर्णं तु कस्तूरीक्षोदमिश्रितम् ।

श्रीगन्धकल्कसंयुक्तं कर्पूरजसान्वितम् ॥

३८

मेळयित्वा समैर्भागैर्गुलिका कल्पिता शुभा ।

त्रिदोषशमनी वृष्या दन्तानां च बलावहा ॥

३९

॥ कर्पूरगुणाः ॥

कर्पूरं कटु तिक्तकं समधुरं शीतं सरं छेदनं

चक्षुष्यं विशदं कफासविषजितृड्दाहकृच्छ्रप्रणुत् ।

कण्डूतिक्रिमिहृत्क्षतक्षयहरं कान्तिप्रदं श्रीकरं

जिह्वास्तम्भगळग्रहांस्यजडतापैच्छिल्यदौर्गन्ध्यजित् ॥

४०

¹दग्धं तथोष्णं कटु तिक्तमुष्णं

वातापहं श्लेष्महरं ²लघिष्ठम् ।

हेमन्तकाले हितमग्निकारि

कर्पूरमिष्टं नवपीनसेषु ॥

४१

॥ अमरकर्पूरगुणाः ॥

³हिमस्तिक्तः प्रायः कटुकमधुरः पीनसहर-

स्तृषादाहध्वंसी नयनजनितव्याधिशमनः ।

हितोऽसौ पित्तासे शरदि च निदाघे न तु हिमे

वरश्छेदी ⁴भोगं विरतति रुजाश्चामरशशी ॥

४२

॥ चीनकर्पूरगुणाः ॥

⁵उष्णः कष्टतरो मदभ्रमकरः श्वेतोऽस्यपित्तापहो

जन्तृत्योदरशूलजित्पवनहृच्छीनीति नाम्ना शशी ।

॥ कर्पूरगुणाः ॥

कर्पूरं कटु तिक्तकं च मधुरं शीतं सरं छेदनं

चक्षुष्यं विशदं कफासविषजितृड्दाहकृच्छ्रप्रणुत् ।

कण्डूतिक्रिमिहृत्क्षतक्षयहरं कान्तिप्रदं श्रीकरं

जिह्वास्तम्भगलग्रहास्यजडतापैच्छिद्यदौर्गन्ध्यजित् ॥

४३

॥ पुष्पद्रवगुणाः ॥

⁶पुष्पद्रवं सुरभि शीतकषायगौरं

दाहश्रमार्तिविमोहमुखामहभ्रम् ।

कासार्तिपित्तकफदोषहरं सरं च

सन्तर्पणं च तदरोचकहारकं च ॥

४४

1. शुण्ठैकपूरम् भा०

2. लघिष्ठम्

3. पक्षैकपूरम् भा०

4. भोगे

5. चीनि भा०

6. पत्नीरगुणम् भा०

॥ धीगन्धगुणाः ॥

श्रीगन्ध^१पिष्टमिह पित्तविदाहतृष्णा-
दाहज्वरप्रशमनं लघु शीतवीर्यम् ।
सुस्वादुतिक्तकटुकं त्रणशुक्लघाति
वृष्यं विसर्पकमदभ्रमनुद्विरूक्षम् ॥

४५

॥ चन्दनलक्षणम् ॥

छेदेऽरुणं पिष्टपीतं ^२स्वादे तिक्तं सुगन्धिता ।
आलेपने च धेतं स्यादेतच्चन्दनलक्षणम् ॥

४६

॥ चन्दनगुणाः ॥

^३कान्तं तिक्तरसं कषायकटुकं स्वाद्वन्वितं चन्दनं
वृष्यं कण्ठ्यमसृक्प्रसादनकरं चक्षुष्यमीषद्गुरु ।
तृष्णूच्छाप्रदरभ्रमङ्गममदासृक्पित्तदाहज्वरा-
द्युन्मादद्विविधाङ्गमर्दपिडकाकण्डूविसर्पापहम् ॥

४७

॥ चन्दनलेपनव्युत्क्रमे दोषाः ॥

चन्दनेन विहितं विलेपनं
रूक्षणशुष्क^४घनमाशु दाहकृत् ।

॥ अगुरुलेपेऽपि गुणवैपरीत्यम् ॥

^५तद्वदच्छविरल्पलेपनं
जायते क्षारुणा विदाहनुत् ॥

४८

* “कर्पूरेत्यादि श्लोकत्रयं मातृकायां प्रकरणान्तरस्य न पञ्च नित्योपयोगि-
प्रस्तावाद् ग्रथितम् ॥”

I. मिश्रविष.

2. स्वादे

3. चन्दनगुण भा०

4. क्षार

5. तप्ततण्डु

॥ अगुरुगुणाः ॥

^१सुगन्धमगरु स्वेदमेदोदौर्गन्ध्यनाशनम् ।

कटु तिक्तं गुरु स्निग्धमुष्णं वातकफापहम् ॥ ४९

॥ अगुरुस्नेहगुणाः ॥

^२सुगन्धिरगस्नेहस्तीक्ष्णोष्णः कटुतिक्तकः ।

रूक्षः पित्तकरो मेदःश्लेष्मानिलविषापहः ॥ ५०

॥ कस्तूरीलक्षणम् ॥

या गन्धैः केतकीनां बहति परिमलं वर्णतः पिङ्गल्लभा

स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरपि तुलने मर्दने ^३चिक्कणा च ।

दग्धा नो भस्म यायच्चिमिचिमिकुरुते चर्मगन्धा दृढाम्नौ

सा कस्तूरी विशुद्धा नृपतिसमुचिता कथ्यते गन्धविद्धिः ॥ ५१

॥ देशभेदेन गुणभेदाः ॥

कामरूपे कृष्णवर्णा नेपाळे लोहितप्रभा ।

काश्मीरि कपिलच्छाया कस्तूरी परिकीर्तिता ॥ ५२

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपालोत्था च मध्यमा ।

काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी त्वधमा ^४मता ॥ ५३

॥ पुनः कस्तूरीगुणाः ॥

कस्तूरी सकषायतिक्तकटुकक्षारा^५तथोष्णा लघुः

स्निग्धा बद्धमला त्रिदोषशमनी बल्या मृदुर्बृहणी ।

वातासृक्क्रिमिशोफशोषवमथुत्वन्दोषवीसर्पजित्

कण्डूकर्कशकार्श्यकोठपिटकाक्षीणेन्द्रियत्वापहा ॥ ५४

मतान्तरं

^६वर्णा घातुविवर्धनी रतिकरी वक्ष्या ^७सुगन्धिः शुभा

स्वेदक्रेदमदश्रमकृमहरी सौभाग्यसम्पत्करी ।

१. अकिङ्क भा०

२. चान्दु भा०

३. चिम्माणा

४. धमा

५. लघूष्णा

६. वर्णा

७. सुगन्धी

रुच्या बुद्धिमनःप्रसादजननी शुद्धा यशोवर्धनी
वक्त्रामोदविधायिनी विपहरी मान्या दृशो मोहिनी ॥ ५५

॥ कस्तूरीलेप्यान्यङ्गानि ॥

*कस्तूरी स्मरमन्दिरे विनिहिता पादे गले वक्षसि
स्याद् बाह्वे कुचमण्डलेऽपि निटिलोपान्ते कुरङ्गीदृशाम् ।
तद्वत्क्षकुचाक्षिसन्धिषु पुनस्सौख्यार्थमेवं भजेत्
सौख्यात्सर्वरुजापहा नृपजनैर्नित्यं मुदा सेव्यताम् ॥ ५६

॥ पुनः कस्तूरीगुणाः ॥

कस्तूरी कफवातरक्तशमनी हृद्या सुगन्धिप्रदा
सौभाग्यप्रवरा यशस्करवरा वश्या परा वृंहणी ।
वृष्या कान्तिकरी गुभा सुखकरी लावण्यलक्ष्मीकरी
यक्ष्माशोफतृषापहा श्रमहरी तिक्ता कषाया सरा ॥ ५७

॥ कुङ्कुमगुणाः ॥

पाके स्वादु रसे च तिक्तकटुकं स्निग्धोष्णतीक्ष्णं सरं
वृष्यं हृद्यवमीविषव्रणहरं मेघ्यं त्रिदोषापहम् ।
आयुष्यं मदशोषकृच्छ्रकसनत्वग्द्विच्छरोरोगजित्
कामश्रीरतिवर्णकान्तिवलकृतसौभाग्यदं कुङ्कुमम् ॥ ५८

॥ पुनः कुङ्कुमकुसुमगुणाः ॥

^१कुङ्कुमकुसुमं तिक्तकटूष्णं
कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् ।

* 'कस्तूरी स्मरमन्दिरे' इत्यादि श्लोकत्रयं प्रकरणान्तरे मातृकायामुप-
लब्धमपि कस्तूरीप्रकरणवशादत्र प्रथितम् ॥

1. कुङ्कुमम् या०

मूर्ध्नि शूलविषदोषमोचनं

शोभनं च ¹तनुकान्तिकरं च ॥

५०.

॥ गन्धमार्जारवीर्यगुणाः ॥

²मार्जाररेतस्तु स्निग्धं शीतं पित्तानिलापहम् ।

विषे विसर्पे वातासे शिरोरोगे त्रणे हितम् ॥

६०

सुगन्धिकान्तिहृद्रक्ष्यं क्षीसौभाग्यबलप्रदम् ।

पिटकां यौवनोद्धृतां हन्त्यकालजरापहम् ॥

६१

³स्नेहः स्यान्मृगनाभिजोऽतिसुरभिः केश्यो गुरुर्बृहणो

वातासृक्फकुष्ठदुष्टपिडकाकण्डूतिजन्तुप्रणुत् ।

चेतःकान्तिविवृद्धिकृद्विषहरश्चेतोविकारापहः

श्रीसौभाग्यशक्तरो वितनुते सौख्यं सदा भूभुजाम् ॥

६२

॥ मृगमद (जम्बादु) गुणाः ॥

⁴स्निग्धोष्णो मधुरस्सतिक्तलवणस्सान्द्रो गुरुः पिच्छिल-

स्त्वच्यश्शुक्लविवर्धनो विषहरः केश्यः सुगन्धिश्शुभः ।

कण्डूकुष्ठकफानिलक्रिमिहरः कान्त्या वपुःपुष्टिकृ-

द्रक्ष्यो ⁵वर्णबलप्रदो मृगमदस्सौभाग्यलक्ष्मीकरः ॥

६३

॥ तुरुष्कगुणाः ॥

⁶तुरुष्कः कटुतिक्तोष्णः स्निग्धो वातबलासजित् ।

⁷त्वच्योऽयं कण्डूकुष्ठघ्नः सुरमिर्देवताप्रियः ॥

६४

॥ पुण्ड्रसामान्यगुणाः ॥

लक्ष्मीसौभाग्यपुष्ट्यायुर्धात्विन्द्रियबलप्रदम् ।

-
1. तनु	2. पचैपुलुगु मा०	3. तद्व्युत्पु मा०
4. जम्बादु मा०	5. वर्ण्य	6. निर्वासः
		7. त्वचोदः

स्वेदक्लेदसमुद्धृतमलदैर्गन्ध्यानाशनम् ॥

६५

॥ चम्पकगुणाः ॥

^१चम्पकं विशदं शीतं चक्षुष्यं कटुकं लघु ।

वातश्लेष्महरं वृष्यं वृष्यादःहविषापहम् ॥

६६

॥ केतकीकुसुमगुणाः ॥

श्लेष्मवातहरं तिक्तं सुगन्धि विशदं लघु ।

केतकीकुसुमं सोप्यं पुष्पाणां प्रवरं स्मृतम् ॥

६७

॥ पुन्नागकुसुमगुणाः ॥

^२वर्णप्रसादनं शीतं पुन्नागं कफपित्तजित् ।

चित्तमूर्धनोर्ध्रमं जाड्यं कण्ठं कोठं विषं हरेत् ॥

६८

॥ पाटलीकुसुमगुणाः ॥

पाटली तिक्तमधुरा कषायोष्णानिलास्रजित् ।

गुर्वी तृड्दाहवमथुहिकारोचककासकृत् ॥

६९

॥ बकुलकुसुमगुणाः ॥

कषायं स्वादु बकुलं कटुपाकं हिमं गुरु ।

शिरोरोगहरं ^३केश्यं ग्राहि सौभाग्यवर्धनम् ॥

७०

॥ नारङ्गकुसुमगुणाः ॥

नारङ्गपुष्पं कटुकं सुगन्धि विशदं लघु ।

केश्यं स्नेह्यकरं कण्ठकृमिवातकफापहम् ॥

७१

॥ माधवीकुसुमगुणाः ॥

माधवी तिक्तमधुरा शीतला श्लेष्मनाशिनी ।

शिरोरोगं विषं दाहं निहन्ति श्लेष्मजं त्रणम् ॥ ७२

॥ जाजीकुसुमगुणाः ॥

जाजी सतिक्तकटुका वातपित्तकफास्रजित् ।
केशमार्दवकृत्स्निग्धा गन्धाद्धा कान्तिवर्धिनी ॥ ७३

॥ यूथिकाकुसुमगुणाः ॥

^१यूथिका तिक्तमधुरा श्लेष्मला रक्तपित्तजित् ।
केशवृद्धिकरी हृद्या चक्षुष्या ग्राहिणी गुरुः ॥ ७४

॥ मल्लिकाकुसुमगुणाः ॥

^२मल्लिका तिक्तकटुका मधुरोष्णालपित्तजित् ।
वातश्लेष्मप्रशमनी नेत्रामयनिपूदनी ॥ ७५

॥ कुटजमल्लिकाकुसुमगुणाः ॥

^३सुघन्धं कौटजं पुष्पं दोषघ्नं दाहसिद्धिदम् ।

॥ वासन्तीकुसुमगुणाः ॥

^४वासन्तीकुसुमं हृद्यं वातश्लेष्मविनाशनम् ॥
सुगन्धि कान्तिकृद्रस्यं कृषिकुष्ठतृषापहम् ॥ ७६

॥ शतपत्रिकाकुसुमगुणाः ॥

^५सोष्णं कषायं मधुरं लघु संग्राहि दीपनम् ।
शिरोभ्रमविषच्छर्दिनाशनं शतपत्रिकम् ॥ ७७

1. मोल्लू मा०

2. मल्लिके मा०

13. बोण्डुमल्लि मा०

4. विह्वाक्षि मा०

5. जवन्ति मा०

॥ करवीरकुसुमगुणाः ॥

¹कटूष्णं तिक्तदुःकं करवीरं कफक्षनुत् ।
केश्यं नेत्रहितं शर्षिकुष्ठकण्डूक्षणापहन् ॥

७८

॥ हस्तिकर्णाकुसुमम् ॥

हस्तिकर्ण्यास्तु कुसुममुष्णं कुष्ठरुमिप्रणुत् ।

॥ सौगन्धिकुसुमगुणाः ॥

²सौगन्धिकं हिमं स्वादु तिक्तं नेत्रप्रसादनम् ॥
सुगन्धि श्रीकरं वृष्यं विष्टृड्दाहनाशनम् ।

७९

॥ जपाकुसुमगुणाः ॥

सकषायं रुद्रपुष्पं वातश्लेष्मविपार्तिजित् ॥
तैलसिद्धं निहन्त्यशु वह्निप्लोवभवं व्रणम् ।

८०

॥ इन्दीवरकुसुमगुणाः ॥

³इन्दीवरस्य पुष्पञ्च पित्तघ्नं शीतकृत्परम् ॥

८१

॥ पञ्चगुणाः ॥

⁴कषायमधुरं शीतं पञ्चं पित्तकफक्षजित् ।
सुगन्धि आन्तिसन्तापशान्तिदं तर्पणं परम् ॥

८२

॥ कुहलीकुसुमगुणाः ॥

कषायवुरा हृद्या कान्तिसौभाग्यवर्धनी ।
केश्या यूकादिदोषघ्नी चक्षुष्या कुहली मता ॥

८३

॥ ह्रीवेरगुणाः ॥

¹ह्रीवेरं शीतलं तिक्तं लघु दीपनपाचनम् ।
निर्वापणं ज्वरच्छर्दिर्तृष्णादाहातिसारजित् ॥ ८४

॥ दध्गुणाः ॥

दध्नः स्याद्रसे तिक्तो विषघ्नो भूतदोषनुत् ।
त्रिदोषशमनो हृद्यगन्धः कुष्ठापहस्सृतः ॥ ८५

॥ मरुबकगुणाः ॥

²उष्णवीर्यं मरुबकं समीरणविकारजित् ।
सुगन्धातिशयाद्वन्ति क्षोभं यूकादिसंभवम् ॥ ८६

॥ पुष्पधारणकालनियमः ॥

मुहूर्ते जातिकुसुमं कुटजं³ याममात्रकम् ।
श्रीकर्णं यूथिका तद्धन्माधवी चैकरात्रकम् ॥ ८७

यामद्वयन्तु नेपाळमर्धरात्रन्तु मल्लिका ।
चाम्पेयकमहोरात्रं शतपत्रं द्विरात्रकम् ॥ ८८

घार्यं त्रिरात्रं कल्हारं पञ्चरात्रं तु केतकम् ।
करवीरं कुरवकं वकुलं पाटलं तथा ॥ ८९

यावद्ब्रह्मति सौरभ्यं तावदेव विधारयेत् ।
मलिने मल्लिका घार्या निर्मले जातिकौटजम् ॥ ९०

अभ्यङ्गे केतकी घार्या कल्हारं धारयेत्सदा ।

* ॥ कुसुमद्रुति विधिः ॥

वज्रक्षीरेण संशुष्कशुश्रूषणं च लेपयेत् ।

1. बहिर्वेद भा०

2. मरु भा०

3. कुटजं

* अत्र कुसुमद्रुतिविध्याविर्जलबन्धना चिकित्सायां मातृकायां प्रकरणान्तरोप
लब्धा अत्र संग्रहिताः ।

आतपे शोषितं कुर्यादित्येवं दिनसप्तकम् ॥	९१
जाजिपुष्यं पलैकन्तु निष्कमात्रं तु टंकणम् ।	
क्षौद्रं निष्कत्रयं योज्यं सर्वमेकत्र लोलयेत् ॥	९२
मृत्कांस्यपात्रके धर्मे स्थितं वा काचभाजने ।	
आच्छाद्य पूर्ववक्षेण जलसिक्तेन तत्क्षणात् ।	९३
द्रवन्ति तानि पुष्पाणि युञ्ज्याद्योगेषु तद्द्रवम् ।	
अनेनैव प्रकारेण पुष्पाणां वै पृथक् पृथक् ॥	९४
द्रुतिमन्यां सुगन्धिं तां गन्धराजेषु योजयेत् ।	

॥ कदलीफलद्रुतिः ॥

आर्द्रवंशत्वचा पिष्टं द्रवं स्यात्कादलं फलम् ॥	९५
--	----

॥ मलबन्धजा विकाराः ॥

मलबन्धाद्विदाहश्च मलबन्धोऽग्निनाशनः ।	
मलबन्धाज्ज्वरस्तीव्रो ^१ मलबन्धोऽग्निबाधकः ॥	९६
मलबन्धाच्छोफरोगो मलबन्धादजीर्णकम् ।	
मलबन्धात् ^२ कमिला स्यान्मलबन्धाद्भुजोद्भवः ॥	९७

॥ स्तन्यगुणाः ॥

स्तन्यं बृंहणमग्निदीप्तिजननं दोषत्रयोच्चाटनं	
कासश्वासहरं महाविषहरं कायाम्निसन्दीपनम् ।	
बालेष्वग्निहरं विषक्षयहरं पाण्डुरा ^३ दिरोगाग्रहं	
चक्षुष्यं नयनामयत्रणहरं स्थौल्यप्रदं पुष्टिदम् ॥	९८

॥ वल्लधारणगुणाः ॥

आयुष्यं कान्तिसौभाग्यकरमुत्साहकारणम् ।	
वातपित्तहरं वक्ष्यं यशस्यं वल्लधारणम् ॥	९९

॥ श्वेतवस्त्रधारणगुणाः ॥

¹काम्य यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहर्षणम् ।

श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥

१००

॥ काषायवस्त्रधारणगुणाः ॥

²काषायवसनं शीतं मेघ्यं पित्तानिलापहम् ।

॥ हारिद्रवस्त्रधारणगुणाः ॥

³हारिद्रमंशुकं हृद्यमुष्णं कण्ठकफापहम् ॥

१०१

॥ अरुणवस्त्रधारणगुणाः ॥

⁴अपाप्रसूनसंकाशं वस्त्रं वातकफापहम् ।

॥ मास्त्रिष्टवस्त्रधारणगुणाः ॥

⁵मस्त्रिष्टारुणितं वस्त्रमुष्णवीर्यं रतिप्रदम् ॥

१०२

वातश्लेष्मप्रजननं पित्तलं ⁶त्वक्प्रसादनम् ।

⁷ ॥ क्षौमादिधारणगुणाः ॥

क्षौमादिधारणं स्पर्शशीतं वातश्रमापहम् ॥

१०३

क्रान्तिसौभाग्यजननं मनसः प्रीणनं परम् ॥

॥ कूर्पासादिधारणगुणाः ॥

⁸वातातपरजस्वेदमलघ्नं कीर्तिवर्धनम् ।

वलकर्णकं श्रेष्ठं सुखं कूर्पासधारणम् ॥

१०४

1. वेष्टपिबवै भा०

2. काविधीर भा०

3. पसुपुधीर भा०

4. बेसधीर भा०

5. चन्द्रकाविधीर भा०

6. त्वप्रसादनम् भा०

7. तेलपट्टमोषकनविशुण्ण भा०

8. चोकाधीर भा०

¹वारवाण ²ऋजुर्वर्णतेजोवल ³विवर्धनः ।

॥ उष्णीषगुणाः ॥

⁴चक्षुष्यं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥

१०५

॥ कम्बलगुणाः ॥

⁵वातघ्नं पित्तकृद्धं न्वेदकृल्लघु दाहकृत् ।

श्वासशूलोपशमनं कम्बलं सर्वदा शुचि ॥

१०६

॥ ऋतुसेवेन वस्त्रविशेषः ॥

रक्तपीतं च कौशेयमुष्णं हेमन्तशीतयोः ।

श्वेतं मुसूक्ष्मकाषायं लघु ग्रीष्मवसन्तयोः ॥

१०७

वर्षासु रोमजं सान्द्रं मृदु श्वेतं घनात्यये ।

॥ निषिद्धवस्त्रम् ॥

मलिनं परवस्त्रं च स्त्रीघृतं किमिमक्षितम् ॥

१०८

खण्डितं मूषिकैर्विद्धं दग्धं च वसनं त्यजेत् ।

॥ निषिद्धवस्त्रदोषाः ॥

मलिनं न शिवं तत्तु कण्डूत्वद्दोषकारणम् ।

सुकृतस्य फलं नास्ति परवस्त्रविधारणात् ॥

१०९

शौर्यहानिर्दुर्मगत्वं स्त्रीवस्त्रेण प्रजायते ।

क्रिमिदग्धममङ्गल्यं ⁷पीढा स्यात्खण्डितेन तु ॥

११०

भयदं मूषिकैर्विद्धं दग्धेन च मृतिर्मवेत ।

॥ चामरगुणाः ॥

मङ्गस्य चामरं हृद्यमोजस्य कीर्तिवर्धनम् ।

श्रमश्रमकृमहरं चक्षुष्यं शुचि धारणम् ॥

१११

॥ छत्रगुणाः ॥

^१वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ।

वर्ष्यं नेत्रहितं छत्रं देहसौख्यकरं सदा ॥

११२

॥ पादुकागुणाः ॥

^२पादरोगहरं वृष्यमायुष्यं चक्षुषो हितम् ।

सुखप्रचारमोजस्यं सदा पादुकधारणम् ॥

११३

^३पवित्रं पादुकायानं पादरोगश्रमापहम् ।

॥ स्वर्णादिकाळाची ॥

हृद्या वृष्या दोषहरा स्याद्

^४हैमी मूयो रौप्या रुच्या ।

पित्तजपाण्डुविकारघ्नी स्यात्

कांस्या तित्ता लोचनरम्या ॥

११४

शौल्ब्यात्यन्तं शुद्धा पथ्या-

पस्मृतिहन्त्री किल कालाची ॥

११५

॥ दन्तधावनगुणाः ॥

वटकार्जुनकारञ्ज ^५खदिरार्कासनैः कृतम् ।

श्लेष्मोपदेहदन्तास्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

११६

चक्षुष्यं श्रोत्रनासास्यशोधनं दन्तधावनम् ।

रुच्यं सुगन्धं विशदं ताम्बूल्या दन्तधावनम् ॥

११७

1. गोहृ. भा०

2. पादरक्ष. भा०

3. पापकोल भा०

4. काळाक्षि. भा०

5. हैमिर्मूयो

6. खदिराघैश्चनैः

॥ ¹इन्तघासनत्रय्याः ॥

अहितं कर्णहृत्त्रयीर्षतृष्णा²ऽऽस्यरोगिणाम् ।

³अर्दिताजीर्णवमश्च ⁴नूर्ध्वरुद्धासक्तसिनाम् ॥

११८

॥ ⁵जिह्वाक्षलेजनगुणाः ॥

जिह्वाऽऽस्यमलवैरस्यपृतिगन्धत्रसेकाजित् ।

रुचिवैशद्यजननं हृद्यं जिह्वाक्षलेजनम् ॥

११९

॥ गण्डूषगुणाः ॥

सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

॥ मुखप्रक्षालनप्रणाः ॥

व्यङ्गास्यशोषपित्तासृङ्नीलिमापिटकापहम् ॥

१२०

मुखप्रक्षालनं दृष्टिप्रसादजननं परम् ॥

॥ पादक्षालनगुणाः ॥

पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ॥

१२१

चक्षुःप्रसादनं वृष्यमायुष्यं प्रीतिवर्धनम् ।

स्वर्णरौप्यपात्रमोजनगुणाः ॥

स्थाने स्वर्णकृतेऽशनं हिततरं सौभाग्यपुष्टिप्रदं

वृष्यं दीपनकारि शोफगरजिदोषापहं वृंहणम् ।

शुद्धं रौप्यकृते कषायरसवत्पित्तापहं क्ष्वेत्तजित्

पाण्डुध्वं लघु घातुवर्धनतरं स्निग्धं वयःस्थापनम् ॥

१२२

॥ कांस्यताम्रपात्रमोजनगुणाः ॥

पात्रे ⁶कांस्यकृते त्रिदोषशमनं पथ्यं च पाण्डादिहृत्

तिक्तं नेत्रहितं सरं सुविशदं रूक्षं परं ¹लेखनम् ।
 रुच्यं पापहरं पवित्रमधिकं मूतग्रहापस्मृति-
 व्याध्युन्मादहरं समीरणहरं ²ताम्राकृते भोजनम् ॥ १२३

॥ आयसमार्तिकादिपात्रभोजनगुणाः ॥

कान्तायोरचिते तु ³मुक्तमशनं सिद्धिप्रदं कामिला-
⁴शोफव्याधिसमस्तपाण्डुहरणं वर्ण्यं भृशञ्चोत्तमम् ।
⁵मृदार्वाश्ममयेषु भोजनकृतालक्ष्मीविनाशो रुचि-
⁶मैदःस्थूलशरीरकार्श्यगुणता भूया⁷ तथा क्त्सरात् । १२४

॥ कदलीपत्रभोजनगुणाः ॥

वर्यं विषघ्नं दोषघ्नं वृष्यं रुच्यन्निदीपनम् ।
 शुद्धं लघु हिमं वर्ण्यं कदलीपत्रभोजनम् ॥ १२५

॥ पलाशपत्रभोजनगुणाः ॥

पालाशभोजनं शुद्धं वातश्लेष्महरं परम् ।
 शूलगुल्मोदरहरं सोष्णं दीपनरोचनम् ॥ १२६

॥ पनसपत्रभोजनगुणाः ॥

श्रेष्ठं पनसजे पत्रे भोजनं रुचिकारकम् ।
 वातश्लेष्मप्रशमनं बृंहणं वह्निदीपनम् ॥ १२७

॥ नारिकेलपत्रभोजनगुणाः ॥

नारिकेलस्य पत्रे तु भोजनं किमिनाशनम् ।

-
1 छेचनम्.	2 कृति.	3 पात्र
4 क्षोभ	5 सुहायका	6 मैदः
7 तादा वासरम्	8 टैकाका कृताव्यकुभोजनम् भा०	

॥ तालीवृक्षपात्रभोजनगुणाः ॥

अनेकदोषहरणं रुच्यं तालीदले तथा ॥ १२८

॥ शाकपत्रपात्रभोजनगुणाः ॥

¹शाकपत्रं ²तथा रुच्यं वातलं पित्तनाशनम् ।

॥ अर्कपत्रपात्रभोजनगुणाः ॥

³अर्कपत्रे भृशं रुक्षं क्रिमिघ्नं ⁴शोफनाशनम् ॥ १२९

॥ परण्डपत्रपात्रभोजनगुणाः ॥

⁵वातश्लेष्मघ्नमेरण्डपत्रभोजनमग्निकृत् ।

॥ क्षीरिवृक्षपात्रभोजनगुणाः ॥

⁶पत्रेषु क्षीरवृक्षाणां भोजनं गुरु शीतलम् ।
तृष्णादाहासपित्तघ्नं मेध्यं वातकफप्रदम् ॥ १३०

॥ पद्मपत्रभोजनगुणाः ॥

⁷निन्दितं पद्मिनीपत्रे ⁸भोजनं वातकोपनम् ।
अग्निमान्द्यकरं रुक्षं श्रीसौभाग्यविनाशनम् ॥ १३१

जलपत्रभोजननिषेधः ॥

कुमुदं चोत्पलं चैव तथैवारुणमुत्पलम् ।
सर्वाणि जलपत्राणि भोजनेषु विवर्जयेत् ॥ १३२

॥ पाणिपात्रभोजनगुणाः ॥

पवित्रं पापहरणं पाणिपात्रे तु भोजनम् ।
योगिनां शस्यते नित्यं सर्वक्लेशनिवारणम् ॥ १३३

1 तेकेक भा०	2 तदा	3 जिल्लेकाकु भा०
4 क्षोभ	5 आमिषपाकु भा०	6 पाण्डुराकपत्रम् भा०
7 दामरपाकु भा०	8 तिन्दित	

१। पौष्टलक्षणम् ॥

नात्युन्नतं नातिनतं त्रिपादी भोजने सुखा ।

॥ स्थलशुद्धिविधिः ॥

चतुरश्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ॥ १३४

वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्याद्विरवोक्षणम् ।

निर्विश्यते पिशाचाद्या न हरन्ति न संशयः ॥ १३५

॥ पूर्वाह्नभोज्या क्रतवः ॥

नितरामायताः स्युस्तु क्षपा येषु ऋतुष्वतः ।

तेषु तत्पत्यनीकार्थं भुञ्जीत प्रातरेव तु ॥ १३६

॥ अपराह्नभोज्या क्रतवः ॥

येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ।

तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ॥ १३७

॥ समभोज्या क्रतवः ॥

रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ।

कृत्वा सममहोरात्रं तेषु कुर्वीत भोजनम् ॥ १३८

॥ आहारयोग्यकालः ॥

विसृष्टे विष्मृते हृदि सुविमले दोषे स्वपथो

विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमने वातेऽनुसरति ।

तथाऽभ्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ

प्रयुञ्जीताहारं विधिनियमितं कालस्त हि मतः ॥ १३९

१ नास्त्युक्तालपीठम् ॥ भा०

३. टी वतया.

२. ऋतुविशेषात्तु आहारकालम्. भा०

४. वेत्तु.

॥ भुक्तस्य चतुर्था विनियोगः ॥

किमिभिर्भक्षितः पादः पादोऽग्नेरिन्धनो भवेत् ।

¹पादोऽन्नस्य तु किट्टः स्यात्पादोऽन्यः सारवान् मतः ॥ १४०

॥ कालभोजनान्नरण्योपाः ॥

आहारकाले संप्राप्ते यो न मुञ्क्ते बुभुक्षितः ।

तस्य सीदति कायाग्निर्निरिन्धन इवानलः ॥ १४१

॥ षड्सस्त्रैवाक्रमः ॥

क्षुधया परितप्तस्य क्रुध्यतः पित्तमारुतौ ।

आदौ मधुरमेवाद्यादनयोरुपशान्तये ॥ १४२

मध्ये लवणमम्लं च वह्नेरदीपनं परम् ।

अन्ते तु कटुकं तिक्तं कषायं च ³कफापहम् ॥ १४३

॥ दिविशशेषादाहारफलम् ॥

आयुषे प्राङ्मुखोऽश्नीयाद्यशसे दक्षिणामुखः ।

श्रियै प्रत्यङ्मुखोऽश्नीयान्न कदाचिदुदङ्मुखः ॥ १४४

॥ छायाऽऽतपगुणाः ॥

⁴आतपो अमृतृड्दाहस्वेदमूर्च्छाविवर्णताम् ।

कुर्यात्पित्तासवर्हिं च ⁵छाया त्वेतान्यपोहति ॥ १४५

॥ तमसो गुणाः ॥

⁶तमो मोहावहं नित्यं पित्तघ्नं जाड्यकारणम् ।

1. पादोन्यस्य

2. इवाचिह्नः

3. कफापहम्

4. वेण्ड आ०

5. नीडा आ०

6. चीकिटि आ०

॥ चन्द्रिकागुणाः ॥

¹मोहमूर्च्छाभ्रमहरी चेतोदृष्टिप्रसादिनी ।
तृड्दाहपित्तशमनी चन्द्रिकात्यन्तशीतल ॥

१४६

॥ दीपगुणाः ॥

प्रदीपः कान्तिजननो हृद्यो लक्ष्मीविवर्धनः ।

॥ अग्निगुणाः ॥

²अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ।
आमाभिष्यन्दजननो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥

१४७

॥ विरग्नेदेन वायुगुणाः ॥

³पुरश्चामोद्रेकं प्रबलमपि शूलं च जडता-
मभिष्यन्दी रूक्षः श्वसनकसनार्शोविपरुजम् ।
तथा मृत्युं दोषं जनयति च कुष्ठं किमिगणं
स तीक्ष्णः पाश्चात्यः कफगरळतृड्दाहशमनः ॥

१४८

⁴तथा याम्यादोजोज्वररुधिरपित्ताक्षिसुखदः
कटुः शीतः स्निग्धो मधुरवहुदोषोपशमनः ।
*कषायः कौबेरादनलबलमेवाशु कुरुते

१४९

॥ व्यायामगुणाः ॥

⁶शरीरायामजन⁷नं कर्म व्यायाम उच्यते ।
कान्तिः शरीरोपचयो गात्राणां सुविभक्तता ॥
दीप्तान्तिवमनालस्यं स्थिरत्वमपि लाघवम् ।
श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥

१५०

१५१

1 वेन्तेक मा०

2. निष्पु मा०

3. परञ्चा

4. गत्वला

5. अन्वेदु मा०

6. शरीरायास

7. शाल्कर्म

* अत्य तुरीयः पादो नोपलभ्यते.

लाघवं कर्मसामर्थ्यं व्यायामादुपजायते ।

॥ देवपूजागुणाः ॥

यशस्यं स्वर्गमायुष्यं धनधान्यविवर्धनम् ॥

१५२

देवतापितृविप्राणां पूजनं गोत्रवृद्धिदम् ।

॥ आदर्शगुणाः ॥

प्रत्यक्षगुणदर्शित्वमुत्तमाङ्गन्य हर्षणम् ॥

१५३

आगन्तुदोष^१हरणं श्रीमदादर्शदर्शनम् ॥

॥ रत्नाभरणधारण गुणाः ॥

धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्वसनसूदनम् ॥

१५४

हर्षणं काम्यमायुष्यं रत्नाभरणधारणम् ॥

॥ वितानादिगुणाः ॥

^२वितानं निर्मलं पुण्यं वृष्यमाद्वादनं परम् ॥

१५५

^३यथर्तुविहितं दूष्यभ्रमृतृदाहमोहजित् ।

वर्णकान्तिकरं बल्यं यथास्वं दोषनाशनम् ॥

१५६

॥ कायमानगुणाः ॥

^४श्रम^५क्लमहरं बल्यं कायमानं मनोहरम् ।

वृष्यं सौभाग्यजननं पितृदाहनिवर्हणम् ॥

१५७

॥ खट्वागुणाः ॥

अश्रुथाऽनिलपित्तघ्नी सर्वेन्द्रियबलप्रदा ।

^७मृद्वी कक्ष्यावती खट्वा दोषत्रयनिवर्हणी ।

1. निवृत्ति

2. मेल्कट्टु भा०

3. वायु भा०

4. वृष्य

5. चण्डरम् भा०

6. सम

7. पट्टेमञ्जम् भा०

। तत्त्वगुणाः ॥

¹ तत्त्वं लक्ष्मीकरं चैव भेदोऽयं त्वक्प्रसादनम् ॥ १५८

श्रमानिलहरं हृद्यं पुष्टिनिद्रावृत्तिप्रदम् ।

सुखशय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ १५९

॥ स्त्रीसंगगुणाः ॥

धातुश्रयत्वं लघुतां शान्तिमग्नेश्च दीपनम् ।

युक्त्या कृता रतिः कुर्याच्चित्तसो निर्द्वितीं पराम् ॥ १६०

॥ अनिसंज्ञादोषाः ॥

अतिसङ्गात्कृशं रूक्षमङ्गं दाहः शिरोभ्रमः ।

निद्रा जात्यमचक्षुष्यं क्षयशूलकृमि^३भ्रमाः ॥ १६१

अङ्गदाहश्च तत्सप्तधातुपीडाकरं भवेत् ।

॥ निद्रागुणाः ॥

पुष्टिं वर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमन्द्रितां ॥ १६२

करोति धातु^४साम्यं च निद्रा^५काले निषेविता ।

॥ आस्थागुणाः ॥

आस्था वर्णकरी स्थौल्यसौकुमार्यकरी सुप्ता ॥ १६३

॥ अश्वगमनगुणाः ॥

अश्वार्थ वर्णहरः स्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः ।

॥ चङ्क्रमणगुणाः ॥

यत्तु चङ्क्रमणं नाति देहपीडाकरं भवेत् ॥ १६४

तदायुर्बलमेघान्निप्रदमिन्द्रियवर्धनम् ।

-
1. सेच भा०	2. गुणा	3. भ्रमम्
4. सौम्यं भा०	5. काळो	6. कृतुष्वेदि भा०
7. होबबन्धिषेदि भा०	8. तिरिगेदि भा०	

१॥ अङ्गुलीयकस्यैः ॥

अनारोप्यनङ्गुलीयं चक्रुः श्लेषाद्भक्तः ॥ १६५

पादाभ्यामनुपादय्यां चक्रुः चङ्क्रमणं नृणाम् ।

२॥ शैव्यनित्यम् ॥

व्यायामं जपनाग्राय वाङ्मनाय मर्दन् ॥ १६६

स्नानं चित्तवित्तानां चन्द्रास्तित्यमाचरेत् ।

३॥ शिवि गुण्याः ॥

अशोऽनित्यं शम्भोऽप्युः पुष्टिर्वर्धनी ॥ १६७

श्रमकृमहरी इत्यां शिविकाः सज्जिताः ।

४॥ अङ्गुलीयकागुणाः ॥

आन्दोलिका अन्तरी नायुष्या वीर्यवर्धनी ॥ १६८

॥ अङ्गारोहणगुणाः ॥

माङ्गल्यतेजोवत्कीर्तिसंप-

दायुष्करं देहदत्तकारि ।

मेदःकफव्धं लघु दीपनं स्या-

दारोहणं भद्रमतङ्गस्य ॥ १६९

॥ अश्वारोहणगुणाः ॥

अश्वारोहणमग्निदीर्घजननं वर्यं वयःस्थापनं

मेदोव्धं कफकोपशोषणकरं स्वेदोद्गमोत्पादकम् ।

1. पाठः अङ्गुलीयकस्यैः २।०

2. मनुपादाभ्यां

3. चक्रुः श्लेषाद्भक्तः

4. पल्लवी बोद्धा भा०

5. आन्दोलम्

तेजःकान्तिविवर्धनं रतिकरं कीर्तिप्रदं श्रीकरं
नो शस्तं श्रमिणां भगन्दरदतां पित्तासृगशोवताम् ॥ १७०

॥ रथारोहणगुणाः ॥

हेलयै हृदयाद्वादि स्वेदनं दीपनं मुखम् ।
वातपित्तकरं रूक्षं स्यन्दनारोहणं स्मृतम् ॥ १७१

॥ पट्टांशुकतालवृन्तगुणाः ॥

^१पट्टांशुकेन रचितं वर्तुलं तालवृन्तकम् ।
तृड्द्राहमदनूच्छायश्रमक्लमहरं परम् ॥ १७२

॥ वैणव्यजनगुणाः ॥

वैणव्यजनं तद्वत्किञ्चित्तापहरं परम् ।

॥ क्षौरगुणाः ॥

पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शुचिरूपविवर्धनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ॥ १७३

॥ अभ्यङ्गगुणाः ॥

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा ।
दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्^१दाढर्यकृत् ॥ १७४

॥ विशेषशीलनविधिः ॥

शिरश्श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ।

मूर्ध्नोऽभ्यङ्गं ; कर्णयोश्शस्तमाहुः

कर्णाभ्यङ्गं ; पादरोगं निहन्यात् ।

पादाभ्यङ्गं ; नेत्ररोगं निहन्या-

न्नेत्राभ्यङ्गं हन्ति दन्ताल्लिरोगान् ॥ १७५

॥ ऋतुभेदेनाभ्यङ्गकालाः ॥

हेमन्ते नाडिकायुग्मं शिशिरे नाडिकात्रयम् ।
वसन्ते नाडिकाः पञ्च ग्रीष्मे षण्णाडिकास्तथा ॥ १७६
वर्षाकाले शरत्काले सद्यन्मानं सनाचरेत् ।

॥ अभ्यङ्गवर्गः ॥

वर्षाऽभ्यङ्गः कफघ्नस्तैः कृतसंशुद्धयजीर्णिभिः ॥ १७७

॥ पादाघ-सन्निवेशगुणाः ॥

त्वग्दाढ्यं धातुपुष्टिं बलमपि च तनोः कान्तिमायुःप्रकर्षं
स्रोतश्शुद्धिं जरायाः परिणव^१मनलपानिष्टुद्धिं विधत्ते ।
जित्वा वातानशेषान् वक्त्रपि मङ्गलं मेदसश्च प्रवृद्धिं
पादाघातश्च युक्त्या निलम्बवसहितं मर्दनं तद्वदेव ॥ १७८

॥ घृताभ्यङ्गगुणाः ॥

घृताभ्यङ्गः परं वर्ष्यः कान्तिसौभाग्यपुष्टिदः ।
आयुरारोग्यजनको देहसिद्धिरसायनः ॥ १७९

॥ स्नानगुणाः ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ।
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रावृद्धाहपाप्मजित् ॥ १८०

॥ ऋतुचर्यासङ्ग्रहस्तत्र हेमन्तशिशिरचर्या ॥

^२हेमन्ते शिशिरे च वातशमनैस्तैलैश्शिरोवस्त्य-
स्तेकाभ्यङ्गनमर्दनानि विधिना स्नानं लघूष्णाम्बुना ।

1. मनसो

2. हेमन्तादि ऋतुषु ल आचारस्य भा०

चर्चा कुङ्कुमदर्पयोरनुगुणो दूःखं मेदुरं
गोष्मेदुरसत्वा दुःखं शीतं गोष्मोष्णद्वयः ॥ १८१

॥ चर्चासम्बन्धः ॥

तीक्ष्णच्छर्दननावनाविद्विजितश्लेष्मन्तोऽप्यतदा
स्नातश्चन्दनकुङ्कुमागल्लुतालेपः दुःखं यप्य ।
गोधूमं मधु जाङ्गलानि च भजेन्मर्द्धं तपश्चात्सवे-
र्मध्याह्नं गमयेद्भस्मन्तसमये गोठीभिरुत्तसितः ॥ १८२

॥ ग्रीष्मचर्चा ॥

ग्रीष्मे जाङ्गलशालिमुद्रकदलीद्रक्षाः सत्या रसः
स्वच्छं *षाढवपनकं हि बहिर्दीर्घं सितं सक्तवः ।
पाने पाटलवासितं युगिनिर्गन्धं शीतं सञ्चिका
हाराश्चन्दनचन्द्रिका हिमशृङ्गे निद्रा च मध्वन्दिने ॥ १८३

॥ शीतोष्णचर्चा ॥

शुद्धेरास्थापनं स्यादनु घनममये जङ्गलं मध्वरिष्टं
जीर्णं धान्यं च यूपं दविरसमुच्चितं त्रिजिका पञ्चकोल्म ।
पानीयं दिव्यकौषं^१ कथितमपि भजेद् दुर्दिने तु प्रभाते
व्यक्तान्मस्नेहमर्षं स्फुटपटुं च लघु शौद्रवद्विद्रवं च ॥ १८४

॥ शरत्चर्चा ॥

तिक्तं नाम घृतं विरेचनमत्तुङ्गमोक्षशरत्संगमे
सक्षीरं घृतशर्कराज्यमशनं मुद्गः पटोलं मधु ।
घात्री जाङ्गल*रागषाढवरसः हंसोदकं चन्दनं
कर्पूरं कुसुमानि गीतहसितामोदाङ्गनालिङ्गनम् ॥ १८५

1. अह्रा

2. क्षामचन्द

४. भवे

4. पादः

5. त्वकचित्तमपि

* रागषाढवादिकक्षणं पृ.-56

॥ धूळिनिषेधः ॥

अजस्वरमहिषोष्टपादपांसु-

स्तुषकणिका परिमार्जनीरजश्च ।

परमुखपरवन्त्रशूर्पजातो

मरुदपि देहभृतां करोत्यलक्ष्मीम् ॥

१८६

॥ वमनविरेचनयोः पूर्वोपचारः ॥

पूर्वेधुरभ्यञ्जनमङ्गमर्दनं

^१निशोपवासो घृतदुग्धपानम् ।

निवातशय्यारतिसङ्ग^२वर्जनं

विरेचने कर्मणि वान्तिवर्त्मणि ।

१८७

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितराजविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने ऋतुचर्या नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ अविचार्या वेगाः ॥

वेगान्न धारयेद्वातविष्मूत्रक्षवतृक्षुधाम् ।

निद्राकासश्रमश्वास^१जृम्भाश्चुच्छिदिरेतसाम् ॥

१

॥ अधोवातरोधजा विकाराः ॥

अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्कमाः ।

वातमूत्रशकृत्सङ्गदृष्ट्यन्निवधहृद्गदः ॥

२

॥ शकृन्निरोधजा विकाराः ॥

शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।

मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः ॥

३

॥ मूत्ररोधजा विकाराः ॥

अङ्गमङ्गाश्मरीवस्तिमेद्वक्क्ष्णवेदनाः ।

मूत्रस्य रोधात्पूर्वे च प्रायो रोगाः

॥ तन्निरोधजविकारचिकित्साः ॥

तदौषधम् ॥

४

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ।

अक्षपानं च विड्मेदि विड्रोघोत्थेषु यक्ष्मसु ॥

५

मूत्रजेषु तु पाने च प्राम्भक्तं शस्यते घृतम् ।

जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ॥

६

अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

॥ उद्गारनिरोधजरोगास्तच्चिकित्सा च ॥

धारणात्युनः ।

उद्गारग्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ॥

७

आध्मानकासहिष्माश्च हिष्मावत्तत्र भेषजम् ।

॥ क्षुतिनिरोधजविकारास्तच्चिकित्सा च ॥

शिरोऽर्तीन्द्रियदैर्बल्यमन्यास्तम्भार्दितं क्षुतेः ॥

८

तीक्ष्णधूमाञ्जनाप्राणनावनार्कविलोकनैः ।

प्रवर्तयेत् क्षुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥

९

॥ तृष्णानिरोधजरोगास्तच्चिकित्सा च ॥

शोषाङ्गमादबाधिर्यसंमोहम्रमहृद्गदाः ।

तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतस्सर्वो विधिर्हितः ॥

१०

॥ क्षुब्धनिरोधजविकारास्तच्चिकित्सा च ॥

अङ्गमङ्गारुचिस्लानिकादर्यदूलाभ्रमाः क्षुधः ।

तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ॥

११

॥ निद्रानिरोधजविकारास्तच्चिकित्सा च ॥

निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवाल्स्यजृम्भिताः ।

अङ्गमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥

१२

॥ कासनिरोधजरोगास्तच्चिकित्सा च ॥

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ।

शोषो हिष्मा च कार्योऽत्र कासहा सुतरां विधिः ॥

१३

॥ श्रमश्वासनिरोधजविकारास्तच्चिकित्सा च ॥

गुल्महृद्दोग'संमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ।

हितं ^१विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ॥ १४

॥ जृम्भानिरोधज्विकारास्तच्चिकित्सा च ॥
जृम्भायाः ^२क्षवद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ।

॥ बाष्पनिरोधज्विकारास्तच्चिकित्सा च ॥
पीनसाक्षिशिरोहृद्गुडमन्यास्तम्भारुचिभ्रमाः ॥ १५
सगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ।

॥ छर्दिनिग्रहज्विकारास्तच्चिकित्सा च ॥
विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ॥ १६
सकासश्वासहृत्तासज्वङ्गश्चयथवो वमेः ।
गण्डूषधूमानाहारं रुक्षं मुक्त्वा तदुद्वमः ॥ १७
व्यायामः सुतिरसम्य शस्ते चात्र विरेचनम् ।
सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ॥ १८

॥ शुक्लनिरोधज्विकारास्तच्चिकित्सा च ॥
शुक्लात्तत्सवणं गुह्यवेदना श्वयथुर्ज्वरः ।
हृद्यथा मूत्रसङ्गाद्भ्रमङ्गवृद्धचक्षुषण्डताः ॥ १९
ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यम्यङ्गावगाहनम् ।
वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत् क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ॥ २०

॥ वेगरोधे असाध्यलक्षणम् ॥
तृट्शूलार्तं त्यजेत्क्षीणं विद्वमं वेगरोधिनम् ।
॥ वेगरोधजेषु सामान्यविधिः ॥
रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ २१
निर्दिष्टं साधनं तत्र मूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ।

ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत् प्रकुप्यति ॥ २२

अन्नपानौषधं नस्य युञ्जीतातोऽनुलोमनम् ।

॥ शोधनविधिः ॥

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ॥ २३

अत्यर्थं मञ्जितान्ने ऋतुक्रुद्धाः म्युर्जीवितच्छिदः ।

॥ शोधनप्रशंसः ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ॥ २४

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ।

॥ मेषजक्षीणे वृद्धणविधिः ॥

मेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरुद्दृहणं क्रमात् ॥ २५

शालिषष्टिकगोघृममुद्रमांसघृणादिभिः ।

हृद्यदीपनमैषज्यसंयोगः द्रुचिपक्तिदैः ॥ २६

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नाननिरुहस्नेहवस्तिभिः ।

तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ॥ २७

धीवर्णेन्द्रियैर्नर्मल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ।

॥ आगन्तुरोगलक्षणम् ॥

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसंमवाः ॥ २८

रागद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ।

॥ आगन्तुप्रतिषेधोपायः ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः । २९

देशकालात्मविज्ञानं सद्रुतस्यानुवर्तनम् ।

अनुत्पत्तयै समासेन विधिरेप प्रदर्शितः ॥ ३०

निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ।

॥ दोषशोधनकालः ॥

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते

विशोषयन् ग्रीष्मजमग्नकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगानृतुजात्र जातु ॥

३१

॥ इति श्रीभीमनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
रोगानुत्पादनीयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ तत्रादौ तोयवर्गः ॥

॥ वर्षणस्वरूपम् ॥

महानिलोद्धतचलज्जलेभ्यो

रत्नाकरेभ्यस्तु गमस्तयस्ते ।

आदाय तोयानि च वर्षयन्ति

ग्रीष्मावसाने जगतो हिताय ॥

१

॥ गङ्गाम्बुलक्षणम् ॥

जीवनं तर्पणं हृद्यं द्वादि बुद्धिप्रबोधनम् ।

तन्वव्यत्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोष्णम् ॥

२

गङ्गाम्बु नमसो अष्टं स्पृष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः ।

हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥

३

शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।

प्रकृत्या ^१दिव्यमुदकं विशेषादमृतोष्णम् ॥

४

॥ शरज्जलप्रशंसा ॥

शारदे पश्चिमे मासि गाङ्गं शक्रः प्रवर्षति ।

शरदि ग्रहणं तस्मादान्तरिक्षस्य पूजितम् ॥

५

गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वासवः ।

सामुद्रिकं वा विमलं पथ्यं तत्र तपज्जलम् ॥

६

॥ भूमिमेवेन जलगुणाः ॥

धेते कषायं तत्त्वाद् कृष्णे ^२तिक्तं च पाण्डुरे ।

नीले कषायमधुरं देशे लवणमूपरे ॥

७

सक्षारं कपिले

॥ भूतगुणोद्गुणजललक्षणानि ॥

मूतं निष्टमम्बुगुणाधिकं ।

मधुरं लवणाम्लं तु भवेद्भूतगुणाधिकं ॥

८

तैजोऽधिकं तिक्तकटु कषायं पवनाधिकं ।

दिव्यानुकारि त्वव्यक्तरसत्वात् स्वगुणाधिकं ॥

९

॥ वर्ज्यजललक्षणम् ॥

न पिबेत् पङ्कशैवालतृण^१पर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टघनं गुरु ॥

१०

॥ वार्षिकोदकस्य द्वैविध्यम् ॥

वार्षिकं तदहे वृष्टं मृषिष्ठमहितं जलम् ।

वृष्टं त्रिरात्रं यच्चैव प्रसन्नममृतोपमम् ॥

११

॥ पथ्यापथ्यनदीलक्षणानि ॥

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवाहिन्यश्चामलोदकाः ।

पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्ततोऽन्यथा ॥

१२

॥ हिमवदादिजानां गुणागुणाः ॥

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ।

हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च ^२स्थिराः ॥

१३

किमिश्लीपद^३हृत्कण्ठशिरोरोगान् ^४प्रकुर्वते ।

त्रिदोषकृत्सागराम्भो दोषघ्नः पारियात्रजाः ॥

१४

॥ पथ्यनदीलक्षणम् ॥

तीव्रवेगाः शुद्धजलाः पापाणस्वलनाकुलः ।

नद्यः पथ्या इति ज्ञेयाः सर्वपर्वतसंभवाः ॥

१५

॥ कौपादिजललक्षणानि ॥

^१विद्यात् कूपतटाकादीन् जःङ्गलानृपशैलनः ।

कौपं स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु पथ्यं तु सर्वदा ॥

१६

सक्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ।

तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायं मधुरं लघु ॥

१७

कषायकटुतिक्तं च ताटाकं गुरु वातलम् ।

चौण्डं तु पित्तलं दोषहरं प्रासवणोदकम् ॥

१८

औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु वापीजलं लघु ।

नादेयं वातलं रूक्षं कटुकं वारि निर्दिशेत् ॥

१९

तोयं तु कर्कोद्भूतं गुरु स्थैर्यकरं हिमम् ।

तस्मात्त्रिगुणसंघातकफवातकरं मतम् ॥

२०

॥ अम्बुपानव्यवस्था ॥

नाम्बु पेयमशक्त्यां वा स्वल्पमल्पान्निगुल्मिभिः ।

पाण्डूदरातिसाराशोऽग्रहणीदोषशोषिभिः ॥

२१

ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्^२ स्वस्थोऽपि चाल्पशः ।

काममप्यल्पमुदकं पेयं स्वौषधसंस्कृतम् ॥

२२

पाषाणरूप्यमृद्धेमजतुतापार्कतापितम् ।

॥ पानीयगुणविशेषाः ॥

पानीयं शीतमुष्णं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित् ॥

२३

पञ्चकोलादिभिः सिद्धमल्पाम्नीनां हितं जलम् ।

समस्थूल^१कृशा भक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ॥

२४

॥ शीतोदकगुणाः ॥

शीतं मदात्ययम्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ।

तृष्णोष्णदाहपित्तासृग्बिषाण्यम्बु नियच्छति ॥

२५

॥ आमोदकवर्ज्याः ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिहीणबलस्य च ।

नाल्पमप्याममुदकं हितं तद्वि त्रिदोषकृत् ॥

२६

॥ उष्णोदकगुणाः ॥

दीपनं पाचनं ^२कण्ठघ्नं लघूप्णं वस्तिशोधनम् ।

हिष्माध्मानानिलदलेष्मसद्यश्शुद्धे नवज्वरे ॥

२७

कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च ^३शम्यते ।

॥ शृतोदकविशेषाणां गुणाः ॥

त्रिभागहीनं पित्तघ्नं हीनमघैर्न वातनुत् ॥

२८

कफघ्नं पादशेषं च पानीयं लघु दीपनम् ।

मरीचैर्जलदोषघ्नं शुण्ठ्या सिद्धं तृड्भर्तिजित् ॥

२९

मिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ।

अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥

३०

॥ कथितशीतलज्जलगुणाः ॥

अनमिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।

पित्तयुक्ते हितं दोषे^४व्यूषितं तत्त्रिदोषकृत् ॥

३१

॥ विद्राहे शीतपानविधिः ॥

तृषितस्तु विद्राहेन यः पिवेद्वारि शीतलम् ।

विद्राहः प्रशमं याति शेषमन्नं च जीर्यते ॥

३२

पुनरुष्णीकरणप्रतिषेधः ॥

पक्वा च शीतो निर्ग्रहः पुनस्तप्तो भवेद्यदि ।

पानीयं वा पुनस्तप्तं विषवद्वन्ति मानवम् ॥

३३

॥ पानीयविशेषाणां पानव्यवस्था ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।

अजीर्णे कथितं चामे पक्वे जीर्णेऽपि नेतरत् ॥

३४

शीते विधिरयं तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।

॥ भूरिजलपानदोषाः ॥

अतियोगेन सलिलं तृप्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥

३५

प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ^१ज्वरितस्य विशेषतः ।

॥ पानीयप्रशंसा ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयम् ॥

३६

अतोऽत्यन्तनिरोधेन न कचिद्वारि वार्यते ।

आस्यशोषाङ्गसादाद्वा मृत्युर्वा तदन्नामतः ॥

३७

न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ।

॥ नालिकैरोदकगुणाः ॥

नालिकैरोदकं स्निग्धं स्वादु ^२वृष्यं हिमं लघु ॥

३८

तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वन्तिशोषनम् ।

॥ नालिकैराम्बुपानव्यवस्था ॥

नालिकैराम्बु भक्तात् प्राग् गुल्मान्सदनादिकृत् ॥ ३९
अतोऽपराद्दे पेयं स्यादिन्दुवच्छीतलं हितम् ।

॥ नालिकैराम्बुयोगः ॥

नालिकैरफलं बालं सत्वचं च विचक्षणः ॥ ४०
द्विद्रोणे सलिले क्षिप्त्वा निर्जलं च विपाचयेत् ।
तस्यान्तस्थजलं पीतं मोचयेन्महतो ज्वरान् ॥ ४१
त्रिदिनेन महाघोरं दीर्घं चातुर्थिकं ज्वरम् ।

॥ वर्षासु वरावरतोये ॥

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे । ४२

॥ इति तोयवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथ क्षीरवर्गः ॥

॥ क्षीरसामान्यगुणाः ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं ^१धातुवर्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ १
प्रायः पयः

॥ गोक्षीरगुणाः ॥

अत्रं गन्धं तु जीवनीयं रसायनम् ।
क्षतक्षीणहितं मेघ्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥ २
श्रमश्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृट्क्षुधः ।
जीर्णज्वरं मूत्रकुच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ ३

॥ माहिषक्षीरगुणाः ॥

हितमत्यम्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ।

१ अक्षय्यशुद्धिः ॥

अक्षय्यशुद्धिः अक्षय्यशुद्धिः ॥ ४

आजं शोषज्वरश्च सत्त्वपित्तानि सारजित ।

२ अक्षय्यशुद्धिः ॥

ईषद्रक्षोष्णलक्षणैश्चिह्नैः ईषदं ब्रु ॥ ५

शस्तं वातकफानहृदिपित्तोन्मोदकसाम् ।

॥ नारीक्षीरगुणाः ॥

कषायानुरसं नारीक्षीरं वर्द्धविभेदनम् ॥ ६

सन्निपातज्वरे पित्ते चत्वर्णिश्लक्ष्मिणेऽपि च ।

तृष्णादाहप्रममे नेत्रदोहे विशेषतः ॥ ७

अन्तर्दाहे प्रलापे च बाले वृद्धे कृशाङ्गके ।

पित्तप्रमे चापस्मारे विशेषात्तत्प्रशस्यते ॥ ८

॥ नारीक्षीरप्रतिषेधः ॥

शीतज्वरेऽतिसारे च शूले च ग्रहणीगदे ।

पाण्डुरोगे प्रमेहे च शोषे मन्दानिलेऽरुचौ ॥ ९

प्रसेके च प्रतिश्याये क्रिमि'रोगे मगन्दरे ।

उदावर्ते विरुच्यं च स्तन्यपानं न शस्यते ॥ १०

॥ ज्वरे स्तन्यपानकालः ॥

द्वादशाहात् परं दाहतृष्णादाहप्रपीडिते ।

ज्वरे श्रमक्लमयुते स्तन्यपानं प्रयोजयेत् ॥ ११

॥ स्तन्यप्रयोगप्रकाराः ॥

केवलं वा सरुद्राक्ष शर्करासहितं तु वा ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं च स्तन्यपानं प्रयोजयेत् ॥	१२
आममेव प्रयोक्तव्यं स्तन्यं दोषवृद्ध्यथा ।	
शङ्खचूर्णसमायुक्तं स्तन्यं केवलमेव वा ॥	१३
सन्निपातज्वरे पूर्वं देयं संज्ञाप्रबोधनम् ।	
रुद्राक्षं स्तन्यसंघृष्टं पाननस्याञ्जने हितम् ॥	१४
उन्मादे चित्तविभ्रंशे दाहे चैतत् प्रयोजयेत् ।	

॥ हस्तिनीक्षीरम् ॥

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत् क्षीरम्

॥ अविक्षीरगुणाः ॥

उष्णञ्चाह्व्य ^१ माविकम् ॥	१५
वातव्याधिहरं हिष्माश्वासपित्तकफप्रदम् ।	

॥ ऐकशफक्षीरगुणाः ॥

बाढमुष्णं चैकशफं पित्तश्लेष्मकरं लघु ॥	१६
शास्त्रावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ।	

॥ आमपक्वक्षीरगुणाः ॥

पयोऽमिष्यन्दि गुर्वामं युक्त्या ^२ शृतमतोऽन्यथा ॥	१७
भवेद्गरीयोऽतिशृतं धारोष्णममृतोपमम् ।	

॥ प्रामातिकपयोगुणाः ॥

रात्रौ सौम्यगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥	१८
^३ विशेषाद् गुरु विष्टम्भि शीतं प्रामातिकं पयः ।	

॥ क्षीरविक्रियाकालः ॥

सुहृत्पञ्चकतीतं क्षीरं प्राप्नोति विक्रियाम् ॥	१९
--	----

शृतं तद्विगुणात् कालदधिऋत्वाद्रिषोपमम् ।

॥ सन्तःस्नेहतर्क्षारयोगः ॥

क्षीरं तु पीतं धारोष्णं शर्करामधुसंयुतम् ॥

२०

नराणां रूक्षदेहानां सद्यस्नेहनमुत्तमम् ।

॥ धारोष्णस्य हितादितन्वम् ॥

धारोष्णं तु निरेव्यं म्याद् बलिभिर्दीप्तवह्निभिः ॥

२१

धारोष्णमहितं क्षीरमम्लोद्गोरग्नौ दहनम् ।

आध्मातकुक्षौ तरुणे ज्वरे वातप्रपीडिते ॥

२२

॥ गव्यादीनां असृतोपमन्वे व्यवस्था ॥

धारोष्णममृतं गव्यं धाराशीतिं तु माहिपम् ।

शृतशीतमजाक्षीरं शृतोष्णं चऋकं पयः ॥

२३

अनौषधं सौषधं वा पक्वं लघु भवेत् पयः ।

॥ सन्तानिकागुणाः ॥

रक्तपित्तानिलच्छर्दिर्मूर्च्छाहिकापहा सरा ॥

२४

दीपनी तर्पणी बल्या गुर्वी प्राणावलम्बिनी ।

स्वादुपाकरसा स्निग्धा वृष्या सन्तानिका वरा ॥

२५

॥ दधिगुणाः ॥

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरुज्वै दधि वातजित् ।

मेदश्शुक्लबलश्लेष्मरक्तपित्तान्निशोफकृत् ॥

२६

रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ।

पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षं तु ग्रहणीगदे ॥

२७

॥ दधिभक्षणनियमाः ॥

नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ।

नामुद्रसूर्यं नाक्षौद्रं न वाऽष्टमिलोपलब्धम् ॥ २८

न चानामलं चापि नित्यं नो मन्दनव्यथा ।

ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयमदम् ॥ २९

॥ चातुर्जातचतुर्गुणकृतम् ॥

दधि रुच्यं हितं प्रोक्तं शशितकोलवासितम् ।

कपित्थघात्रीपक्वान्तरससंस्निग्धजले ॥ ३०

मरीचचूर्णसंयुक्तं दधि सैन्धवसंयुतम् ।

चातुर्जाताधिवासेन चातुर्जातचतुष्कृतम् ॥ ३१

वातश्लेष्महरं वृष्यं स्निग्धं दीपनपाचनम् ।

॥ मनोज्ञदधिकृतम् ॥

कपित्थघात्रीपक्वान्तरससंस्निग्धजले ॥ ३२

पृथग्वा क्षीरमुपितं मनोज्ञं दधि जायते ।

॥ तक्रगुणाः ॥

तक्रं लघु कषायान्लं दीपनं कफदातजित् ॥ ३३

^१शोफादराशोमहणीदोषकृच्छ्रज्वररुचीः ।

गुल्मप्लीहघृतव्यापद्मपाण्ड्वामयान्जयेत् ॥ ३४

पीनसंघासकासादौ सिद्धमेवोपयोजयेत् ।

दोषत्रमुद्धृतस्नेहं सस्नेहमपि शोफजित् ॥ ३५

॥ दोषभेदेन तक्ररूपम् ॥

वातेऽन्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करम् ।

हितं तक्रं कफे सान्लं व्योषसौवर्चलान्वितम् ॥ ३६

॥ मस्तुगुणाः ॥

तद्वन्मस्तु^१सरं सोतःशोधि विष्टम्भजिह्वु ।

॥ नवनीतगुणाः ॥

नवनीतं नवं घृण्यं शीतं वर्णबलान्निकृत् ॥ ३७

संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयाशोऽर्दितकासजित् ।

चक्षुष्यं बालवृद्धानां प्रशस्तं सौकुमार्यकृत् ॥ ३८

क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ।

॥ घृतगुणाः ॥

शस्तं धीस्मृतिमेवाग्निबलपुशुक्लचक्षुषाम् ॥ ३९

बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ।

क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्रान्मिग्लपितात्मनाम् ॥ ४०

वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।

स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं घृतम् ॥ ४१

सहस्रवीर्यं विधिमिः शृतं कर्मसहस्रकृत् ।

॥ पुराणघृतगुणाः ॥

मदापस्मारमूर्च्छार्तिशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ॥ ४२

पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ।

पञ्चसंवत्सरातीतं पुराणं घृतमिष्यते ॥ ४३

यावत्कालं घृतं तावत् तस्य शक्तिर्विबर्धते ।

॥ क्लिष्टादिगुणाः ॥

बल्याः क्लिष्ट^२पीयूषकृत्त्रिका^३मोरेटादयः ॥ ४४

शुक्लनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ।

॥ वरावरनिर्देशः ॥

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसंभवे ॥

४५

॥ दधिविशेषाणां गुणनिर्देशः ॥

विद्यादधिघृतादीनां गुणान् साम्याद्यथापयः ।

॥ इति क्षीरवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथेशुवर्गः ॥

॥ इक्षुरसगुणाः ॥

इक्षोः सरो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ॥

१

वृष्यः शीतोऽलपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रसः ।

सोऽग्रे सल्वणो दन्तपीडितः शर्करासमः ॥

२

॥ यान्त्रिकदोषाः ॥

मूलम्रजन्तुजग्वादिपीडनान्मलसंकरात् ।

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥

३

विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ

॥ पौण्ड्रकादीनां गुणाः ॥

तत्र पौण्ड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्या^१द्वरस्तमनु वांशिकः ॥

४

शतपर्वककान्तारनैपालद्यास्ततः क्रमात् ।

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः ॥

५

॥ फाणितगुणाः ॥

फाणितं गुर्वमिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

॥ गुडगुणाः ॥

नातिश्लेष्मकरो घृतैः सृष्टमूत्रशकृद् गुडः ॥ ६

प्रभूतक्रिमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफोऽपरः ।

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्मान्मिसादकृत् ॥ ७

॥ मत्स्यण्डिकादिगुणाः ॥

वृष्याः क्षीगक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकास्त्रण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ॥ ८

॥ यासशर्करादिगुणाः ॥

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया^१ यासशर्करा ।

दाहतृट्छर्दिमूर्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः ॥ ९

॥ इक्षुजानां वरावरे ॥

शर्करेक्षुविकाराणां फ्राणितं च वरावरे ।

॥ मधुगुणाः ॥

चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्म^२विषहिघ्नासपित्तनुत् ॥ १०

कुष्ठमेहज्वरच्छर्दिश्वासकृसातिसारजित् ।

व्रणशोषनसन्धानरोपणं वातलं मधु ॥ ११

रूक्षं कषायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ।

॥ उष्णोपचारनिषेधः ॥

उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् ॥ १२

॥ कचिदुष्णमध्वनुमतिः ॥

प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते ।

अलब्धपाकमेवाशु तयोर्यस्माच्चिवर्तते ॥ १३

॥ इतीक्षुवर्गः ॥

*

*

*

1. पुष्पा

2. वाप

॥ शर्कराप्रसङ्गान्मधुगुणाः कीर्तयन्ते ॥

3. विह

॥ अथ तैलवर्गः ॥

॥ तिलतैलगुणाः ॥

तैलं स्वयोनित्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत्त च ॥ १
कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ।
बद्धविट्कं क्रिमिघ्नं च संस्कारात् सर्वदोषजित् ॥ २

॥ कृशानां बृंहणत्वे युक्तिः ॥

वातादिदोषसंरोधात् स्रोतसां रसवाहिनाम् ।
आहारजन्माक्षरसो रसादीन्नामुयादतः ॥ ३
कृशो भवति तस्यैतत् तैलं स्रोतोविशोधनम् ।
तीक्ष्णादिगुणयोगेन ततः स्रोतोविशोधनात् ॥ ४
प्रपद्यते रसो घातूनतः पुष्टिर्भविष्यति ।

॥ ऐरण्डतैलगुणाः ॥

सतिक्तोष्णमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ॥ ५
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरान् ।
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ॥ ६
तीक्ष्णोष्ण पिच्छिलं विषं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ।

॥ सार्षपतैलगुणाः ॥

कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्लानिलापहम् ॥ ७
लघु पित्तासकृत्कोठकुष्ठार्शोत्रणजन्तुजित् ।

॥ आक्षतैलगुणाः ॥

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ॥ ८

॥ निम्बतैलगुणाः ॥

नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं किमिकुष्ठकफप्रणुत् ।

उमाकुसुममैलगुणाः ॥

उमाकुसुमजं चोष्णं त्वदोषकफपित्तकृत् ॥

९

॥ तैलेषु धराधरे ॥

तिल्लैलं वरं तेषु कौसुममवरं मतम् ।

॥ वसाऽऽदीनां गुणाः ॥

वसा मज्जा च वातघ्नौ कफपित्तबल्यदौ ॥

१०

मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।

इति तैलवर्गः ॥

* * *

॥ अथ मद्यवर्गः ॥

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ।

^१सस्वादुतिक्तकटुकमन्त्र्याकरसं सरम् ॥

१

सकषायं स्वरारोग्यप्रतिमावर्णकूलषु ।

नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तश्लेष्मदूषणम् ॥

२

कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।

वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ॥

३

गुरु ^२तद् दोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ।

॥ मद्यपाननियमाः ॥

पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तसुधातुरैः ॥

४

नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कलुषं न च ।

॥ सुरागुणाः ॥

गुल्मोदराशोप्रहणीशोफकृत् स्नेहनी गुरुः ॥ १
सुराऽनिलघ्नी मेदोऽसृक्स्तन्यमृत्रकफावहा ।

॥ वारुण्यादिगुणाः ॥

तद्गुणा वारुणी ज्ञेया पथ्या वैभीतकी सुरा ॥ ६

॥ अरिष्टगुणाः ॥

यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।

॥ मार्द्वीकादिगुणाः ॥

मार्द्वीकस्वार्जूरकृतौ नातिपित्तानिलौ मतौ ॥ ७

शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ।

सृष्टमृत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ ८

वातपित्तकरः शीघ्रः स्नेहश्लेष्मविकारहा ।

तीक्ष्णो मध्वासवो ज्ञेयः शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ ९

गुडेल्लुमधमार्द्वीक^१शुक्तं लघु यथोत्तरम् ।

कन्दमूलफलाद्यांश्च तद्वद्विधात्तदासुतान् ॥ १०

चाण्डाकी चासुतं चान्यत् कोलाम्लं रोचनं लघु ।

॥ धान्याम्लगुणाः ॥

धान्याम्लं मेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतलम् ॥ ११

श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ।

शस्तमास्थाने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ १२

॥ सौवीरकतुषोदकगुणाः ॥

एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरक^१तुषोदके ।

क्रिमिहृद्रोगगुल्मार्शः पाण्डुरोगनिर्वाहणे ॥
ते क्रमाद्वितुषैर्विधात सतुषैश्च यवैः कृते ।

१३

*॥ सूत्रगुणाः ॥

मूत्रं गोऽजाविमहिषगजाधोष्ठस्रोद्धवम् ॥
पित्तकृद्भक्षतीक्ष्णोष्णं लवणा^१नुरसं कटु ।
^२कृमिदोषोदरानाह^३शूलपाण्डुकफानिलान् ॥
गुल्मारुचिविषश्चित्रकुष्ठार्शसि जयेच्छु ।

१४

१५

इति मद्यवर्गः

॥ अध्यायार्थसङ्ग्रहः ॥

तोयक्षीरेक्षुतैलानां कौर्मद्यस्य च क्रमात् ॥
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ।

१६

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
द्रवद्रव्यविज्ञानीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

—

* तीक्ष्णोष्णादिप्रसङ्गात् सूत्रगुणाः कीर्तयन्ते

1. स्तं

2. क्रमादोषो

3. क्रिमि.

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽन्नविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ शूकधान्यवर्गः ॥

॥ तत्रादौ शालिगुणाः ॥

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।	
सारामुखो दीर्घशूको लोघ्रशूकः सुगन्धिकः ॥	१
पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शाल्यः शुभाः ।	
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ॥	२
कषायानुरसाः पथ्या लघ्वो मूत्रला हिमाः ।	

॥ रक्तशाल्यादीनां विशेषगुणाः ॥

शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥	३
महांस्तस्यानु कलमस्तच्चाप्यनु ततः परम् ।	
यवका हायनाः पांसुवाप्यनैषधकादयः ॥	४
स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्ताः ।	
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥	५

॥ व्रीहिषु षष्टिकगुणाः ॥

स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ।	
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥	६

॥ महाव्रीह्यादिगुणाः ॥

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतुमुक्ताः ।	
कुक्कुटाण्डकलापास्यपारावतकसूकराः ॥	७

वरकोदालकोज्ज्वाल^१चीनशारददुर्दराः ।

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तरा मताः ॥

८

॥ पाटलगुणाः ॥

स्वादुरम्लविषाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।

बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोष^२स्त्वेव पाटलः ॥

९

॥ तृणधान्यसामान्यगुणाः ॥

कङ्गुकोदवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।

तृणधान्यं पवनकृच्छ्रेखनं कफपित्तकृत् ॥

१०

॥ प्रियङ्गुकोरदूषयोर्विशेषगुणाः ॥

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्वृहणी गुरुः ।

कोरदोषः^३परं ग्राही स्पर्शशीतो विषापहः ॥

११

॥ यवानुयवादिगुणाः ॥

रूक्षः^४शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृच्चवः ।

वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफाक्षयेत् ॥

१२

पीनसश्वासकासोस्तम्भ^५कण्ठत्वगामयान् ।

न्यूनो यवादनुयवो रूक्षोष्णो^६ वंशजो यवः ॥

१३

॥ गोधूमगुणाः ॥

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवको त्रातपित्तहा ।

सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत् सरः ॥

१४

पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ।

॥ इति शूकधान्यवर्गः ॥

*

*

*

1. चिन

2. स्त्वेव

3. स्फुरं.

4. स्तोतो

5. कर्ण

6. वंजवे

॥ अथ शिम्बीधान्यवर्गः ॥

॥ शिम्बीधान्यसामान्यगुणाः ॥

कपायस्वादुलघवो विबन्धाध्मानकारिणः ।

रूक्षा बद्धमलाः शीताः कटुपाकात्मकास्तथा ॥

१

विष्टम्बिनो वातकराः सर्वे स्युः शिम्बिसंभवाः ।

मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हिता लेपोपसेकयोः ॥

२

॥ मुद्गादीनां विशेषगुणाः ॥

वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कलायस्त्वतिवातलः ।

राजमाण्डोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुः ॥

३

आढकी मधुरा रूक्षा कषाया कफपित्तहृत् ।

॥ कुलत्थगुणाः ॥

उष्णाः कुलत्थाः पाकेऽम्ल्यः शुक्लाश्मध्वासपीनसान् ॥

४

कासार्षः कफवातांश्च घ्नन्ति पित्तासलाः परम् ।

॥ चणकगुणाः ॥

चणकः कफपित्तासहन्ता बृंहणको गुरुः ॥

५

॥ निष्पावगुणाः ॥

निष्पावो वातपित्तासृक्स्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।

सरो विदाही दृक्शुक्लकफशोफविषापहः ॥

६

॥ माषकाकाण्डोलात्मगुणाः ॥

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ।

गुरूष्णोऽनिलहः स्वादुः शुक्लवृद्धिविरिककृत् ॥

७

फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः

॥ तिलगुणाः ॥

उष्णस्त्वच्यो हिमस्पर्शः केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ॥

८

अल्पमूत्रः कटुः पाके मेघान्निकम्पितकृत् ।

॥ उमाकुसुम्भगुणाः ॥

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥

९

दृक्शुक्लहृत् कटुः पाके तद्वद् बीजं कुसुम्भजम् ।

॥ शिम्बीशूकजेष्ववरौ ॥

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ॥

१०

॥ धान्यस्य गुरुलाघवम् ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

वर्षस्थितं सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम् ॥

११

न तु त्यजति तद्वीर्यं लघुत्वमुपपद्यते ।

शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिमर्जितम् ॥

१२

॥ गुरुलाघवनिर्णयः ॥

अन्नपानविधायुक्तं यद् द्रव्ये गुरुलाघवम् ।

बहिनैव विजानीयात् पचनात्तच्चिराचिरात् ॥

१३

इति शिम्बीधान्यवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथ पक्वान्नवर्गः ॥

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ।

यथापूर्वं

॥ मण्डगुणाः ॥

शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ॥

१

तृङ्गलानिदोषशेषः पाचनो धातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥ २

॥ पेयागुणाः ॥

क्षुत्तृष्णाभ्लानिदौर्वैल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचिनी ॥ ३

॥ विलेपीगुणाः ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ।
त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ॥ ४

॥ ओदनगुणाः ॥

सुधौतः प्रसृतः स्विन्नोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ।

॥ गुरुलाघवकल्पना ॥

*यश्चान्तेयौषधकायसाधितो भृष्टतण्डुलः ॥ ५

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः ।

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ॥ ६

॥ रसानां गुणाः ॥

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो त्रणहा रसः ।

मौद्वस्तु पथ्यः संशुद्धत्रणकण्ठक्षिरोगिणाम् ॥ ७

वातानुलोमी ^१कौलथो गुल्मतूनीप्रतूनिजित् ।

॥ रसालाक्ष्यं गुणाश्च ॥

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ॥ ८

स्वजेन मथितां पादशर्करां दधिसंयुतां ।

शुण्ठीबीरकसिन्धूथै रसालां मार्जितां विदुः ॥ ९

॥ पानकगुणाः ॥

श्रमक्षुत्तृक्कमहरं पानकं ग्रीणनं गुरु ।

विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ॥ १०

॥ पञ्चसारपानकम् ॥

द्राक्षामधूकस्वर्जूरकाश्मर्यैः सपरूषकैः ।

गुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ॥ ११

पानकं पञ्चसाराख्यं दाहतृष्णानिर्वर्तकम् ।

॥ अष्टसारम् ॥

तदेव शर्करायुक्तं दाढिमान्मैश्च संयुतम् ॥ १२

युक्त्या माक्षिकसंमिश्रमष्टसारमुदाहृतम् ।

॥ अन्यत् पञ्चसारम् ॥

क्षीरं स्यात् पिप्पलीक्षौद्रशर्कराघृतसंयुतम् ॥ १३

पानकं पञ्चसाराख्यं वातपित्तहरं परम् ।

॥ माषसूपः ॥

प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं स्मृतः ॥ १४

॥ यूषादिशाकान्तानां गुणविशेषाः ॥

विद्याधूषे रसे सूषे शाके चैवोत्तरोत्तरम् ।

गौरवं ; तनुसान्द्राम्लस्वादुत्वं तु पृथक् तथा ॥ १५

॥ लाजगुणाः ॥

लानास्तृट्छर्द्यतीसारकासमेहज्वरच्छिदः ।

श्वासपित्तोपशमना लघवो दीपना हिमाः ॥ १६

॥ पृथुकधानागुणाः ॥

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ।

धाना विष्टम्भिनी रुक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ १७

॥ सक्तुगुणाः ॥

सक्तवो लघवः क्षुत्तृश्मनेत्रामयवणान् ।

अन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥

१८

॥ सक्तूपयोरो नियमाः ॥

नोदकान्तरितात्र द्विर्न निशायां न केवलान् ।

न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तुनद्यान्न वा बहून् ॥

१९

॥ पिण्याकगुणाः ॥

पिण्याको म्लयनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।

॥ वेशवारगुणाः ॥

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ॥

२०

॥ वेशवारकल्पनम् ॥

मांसं मुकुटितं सूक्ष्मं रक्षीभूतं सुमर्जितम् ।

घृतेन हिङ्गुमरिचधान्यजीरकचूर्णवत् ॥

२१

वेशवारत्वमाप्नोति मुद्गमाषादिजास्तथा ।

मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥

२२

॥ कुकुलादिपक्षापगुणाः ॥

कुकूलस्पर्शप्राष्टकन्दङ्गारविपाचितान् ।

एकयोनीलघून् विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥

२३

॥ रागषाडवौ ॥

द्राक्षाकाशः शालिसक्तप्रपन्नः

क्षौद्रप्रायः शर्करावांशिमिश्रः ।

गौलांशाढ्यः सत्रिजातः सघान्यो

रागो ज्ञेयः षाडवो दाडिमाम्लः ॥

२४

स्यादेवायं षाडवो दाडिमाम्लो

लेहः पूतो वा मवेद्वाऽप्यपृतः ।

पक्कापक्वौ वातपिते हतस्तौ

रुच्यौ वृष्यौ वृंहणौ ग्राहिणौ च ॥

२५

॥ इति कृनान्नवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथ मांसवर्गः ॥

॥ मृगाः ॥

हरिणैकुरङ्गर्क्षगोर्कर्मृगमातृकाः ।

शशशम्बरचारुष्कशरमाद्या मृगाः स्मृताः ॥

१

॥ विष्किराः ॥

लाववार्तिकवर्तीर^१रक्तवर्लककुक्कुमाः ।

कपिञ्जलोपचक्राह्वचकोरकुस्वाहवः ॥

२

वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः ^२क्रकरः शिल्ली ।

ताम्रचूडास्यवरकगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥

३

तथा शारपदेन्द्राह्ववराटाश्चेति ^३विष्किराः ।

लावादयो वराटान्ता विष्किरा एकविंशतिः ॥

४

विकीर्य भक्षणात्यद्भ्यां विष्किराः शक्रनिर्मिताः ।

॥ प्रतुङ्गाः ॥

जीवजीवकदात्यूहभृङ्गाश्च शुक्रशारिकाः ॥

५

लाव्यकोकिलहारीतकमोतचटकादयः ।

जीवजीवकमारम्य चटकान्ता दश स्मृताः ॥

६

प्रतुङ्गास्तुन्दकुट्टेन ^४प्रतुङ्गाशनकारिणः ।

जटाविचीरको लोहपृष्ठाको यष्टिदुन्दुमी ॥

७

1. तित्तिरीकुराशिल्ली

2. कुक्कु

3. विट्करा

4. कुम्भेन

आदिशब्दावरुद्धाः स्युः स्वञ्जरीटादयो द्विजाः ।

¹प्रतुदाः

॥ बिलेशयाः ॥

मेकगोधाहिश्वाविदाद्या बिलेशयाः ॥

८

चत्वारो मेकगोधाहिश्वाविदास्या बिलेशयाः ।

बलिमूवृक्षविवरे शयनात्तेऽम्बरेशयाः ॥

९

॥ प्रसहाः ॥

गोस्वराश्वतरोष्ट्राश्च द्वीपिसिहर्क्षवानराः ।

मार्जारमूषिकन्याप्रवृक्कबभ्रुतरक्षवः ॥

१०

लोपाकलम्बुकश्येनचाषवान्तादवायसाः ।

शशघ्नीभासकुररगृध्रोल्बकुलिङ्गकाः ॥

११

घूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

श्वेतः श्यामः स्निग्धपृष्ठः शल्यकः कदलीमृगः ॥

१२

एकोनत्रिंशदेते स्युः प्रसहा गोस्वरादयः ।

प्रसह्य बलतः सर्वे भक्षयन्तीति कारणात् ॥

१३

प्रसहा नामतः केचिन्मृगाः केचन पक्षिणः ।

॥ महामृगाः ॥

वराहमहिषन्यङ्कुरुरोहितवारणाः ॥

१४

अमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ।

वराहाद्य दश प्रोक्ता गवयान्ता महामृगाः ॥

१५

॥ अप्चराः ॥

हंससारसकारण्डवक्त्रादम्बकल्लाः ।

बलाकोत्क्रोशचक्राहमद्गुक्रौञ्चादयोऽप्चराः ॥

१६

हंसाद्याः क्रौञ्चपर्यन्ता दशैकश्च पयश्चराः ।
आदिशब्दगृहीताः स्युः शरारिमणितुण्डके ॥
पुण्डरीकाक्षनन्दास्यौ मल्लिकाद्याश्च पक्षिणः ।

१७

॥ मत्स्याः ॥

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ॥
१ शुक्तिशङ्खोन्द्रशम्बूकशफरीपद्मचन्द्रिकाः ।
२ बुलुकीनक्रमकरशिशुमारत्रिमिङ्गिलाः ॥
राजीचिलिचिमाद्याश्च मांसमित्याहुरष्टधा ।
एकोनविंशतिर्मत्स्या रोहिताद्या जलोद्भवाः ॥
पाण्डुश्चित्राङ्गदश्चित्रपदगश्चादिशब्दगाः ।
इत्यनेन प्रकारेण मांसमष्टविधं जगुः ॥

१८

१९

२०

२१

॥ अजाव्योरनिश्चितयोनित्वम् ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते ।

॥ जाङ्गलादिभेदेन मांसगणना ॥

आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ॥
मृगाः सविष्किरा ज्ञेयाः^३ प्रतुदाश्चापि जाङ्गलाः ।
महामृगा वारिचरा मत्स्याश्चानूपसंज्ञिताः ॥
साधारणावुभौ कर्णौ देशद्वयविचारिणौ ।
विलेशयास्यप्रसहौ स्मृतौ मिश्रगुणान्वितौ ॥

२२

२३

२४

॥ जाङ्गलानां सामान्यगुणाः ॥

तत्र वद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ।
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ॥

२५

॥ शशादीनां विशेषगुणाः ॥

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः
ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तिकादयः ॥

२६

॥ तित्तिरिगुणाः ॥

तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेघाम्निबलशुक्लकृत
ग्राही बल्योऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः सरः ॥

२७

॥ मयूरगुणाः ॥

घनवानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णो गुरुबृंहणः ।
नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ॥

२८

॥ कुक्कुटादिगुणाः ॥

तद्वच्च कुक्कुटो ^१वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।
मेघानलक्षरा हृद्याः क्रवराः सोपचक्रकाः ॥
गुरुः सलवणः ^२काणः कपोतः सर्वदोषकृत् ।
चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्लाः परम् ॥

२९

३०

॥ बिलेशयादीनां गुणाः ॥

गुरुष्णरिग्धमधुरा वर्गाश्वातो यथोत्तरम् ।
मूत्रशुक्लकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ॥
शीता महासृगास्तेषु क्रव्यादाः प्रसहाः पुनः ।
लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥

३१

३२

॥ अजगुणाः ॥

नातिशीतं गुरु स्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
शरीरघातुसामान्यादनमिष्यन्दि बृंहणम् ।

॥ अविगुणाः ॥

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥

३३

॥ गोमांसगुणाः ॥

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ।
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥

३४

॥ निन्दितमांसानि ॥

गोस्त्राधोष्ट्रमहिषसृगालश्चादिजं पलम् ।
निन्दितं धर्मशास्त्रज्ञैर्गोमांसमतिगर्हितम् ॥

३५

॥ महिषादिगुणाः ॥

उष्णो गरीयान् महिषः स्वप्नदाढ्यवृहत्त्वकृत् ।
तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्लबल्यदः ॥
कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ।
मत्स्याः परं कफकराश्चिलीचीमस्त्रिदोषकृत् ॥

३६

३७

॥ लावादीनां धर्मधरत्वम् ॥

लवरोहितगोघैणाः स्वे स्वे वर्गे कराः परम् ।

॥ सेव्यत्याज्यमांसानि ॥

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत् त्यजेत् ॥
मृतं कृशं मृशं मेघं व्याधिवारिविषैर्हतम् ।

३८

॥ मांसभेदानां गुरुलाघवविचारः ॥

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी गर्भिणी गुरुणी गुरुः ॥

३९

ॐ (पणः कुरङ्गे हरिणः शक्यो लावः कपिशकः ॥

सित्तिरिः करगोचाश्वा चित्गृध्रो मृगाधिपः ।

बर्हिणश्कारिका न्यक्कुर्वसोच्छपौ ॥

वल्मीकाऽऽयाः स्ववर्गेषु प्रवरास्तेषु बिस्तृताः ।

कावैजगोचाईसाश्च निन्दितो गौस्सदुर्गुरः ॥

अक्षयः काको [मृश] कपोतश्च शेषमुक्तं यथावयम् । (इत्याधिकः पाठः ।)

लघुर्योषिचतुष्पात्सु विहगेषु पुनः पुमान् ।

शिरःस्कन्धोरुष्टस्य कट्याः सक्थ्नाश्च गौरवम् ॥

४०

तथाऽऽमपकाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ।

शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ॥

४१

मांसाद्वरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृद्गुदम् ।

॥ इति मांसवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथोद्यानवर्गः ॥

फलकर्मजिज्ञासा वच्मि भूस्वहामागमोदितम् ।

॥ उद्याननिर्माणम् ॥

मृदुमांसलविस्तीर्णं स्निग्धे स्वादुजलान्विते ॥

१

प्रदेशे सुसमे कुर्यादुद्यानं मिषगुत्तमः ।

व्युत्सांस्त्र तिलान् माषान् दृष्ट्वा पुष्पफलान्वितान् ॥

२

उद्धृत्य भूस्वहां स्थानमन्तरालं च कल्पयेत् ।

विशासैन्द्रैशहस्ते स्याज्ज्येष्ठमध्याधमाधमम् ॥

३

॥ बीजकल्पना ॥

निजकालवशात् पक्कमदोषं रविरश्मिभिः ।

शोषितं यच्चिरात्तच्च गोमयेन विलेपितम् ॥

४

विलङ्घनघूपेन धूपितं दशबासरम् ।

दुग्धेन भावितं शुष्कं बृहतीतिल्योरथ ॥

५

नालमस्रविक्षिप्तं तज्जायतेऽतिमनोहरम् ।

गोविष्टामिक्षमध्यस्थं बीजं क्षीरमहीस्वहाम् ॥

६

एवं सुसंस्कृतानेकबीजसंजातभूस्वहः ।

जायन्ते बृहदारम्भाः पत्रपुष्पफलान्विताः ॥

७

॥ वृक्षषापविधिः ॥

कोदण्डार्धमिते स्वाते वालुकारिषभस्समिः ।
मृदा च पूरिते प्रेतवसामांसेन सेचिते ॥
वापिताः स्युर्महावृक्षा नीरोगा मञ्जरीचिताः ।

८

॥ लूताद्युपहतिकालः ॥

अपि लूतादिमिर्वृक्षाः शिशिरे दिवसान्तरे ॥
शीर्यन्ते प्रथमे यामे ग्रीष्मकाले दिने दिने ।
प्रथमे पश्चिमे यामे वर्षाकाले तथा घने ॥

९

१०

॥ वृक्षसेचनकालः ॥

शुष्कतापं समुत्तीर्य प्रक्षिपेद्विमलं जलम् ।
वित्रणा रक्षिताः सिक्ताः स्नपिता अपि वेगतः ॥
पत्यहं वर्षमानास्ते लभन्ते महतीं श्रियम् ।

११

॥ निशादिघूपः ॥

निशाविलङ्गसिद्धार्थशशरोहितमांसजः ॥
समृद्धिं फलपुष्पाणां कुर्याद्भूपोऽथ रोगहृत् ।

१२

॥ लुलायशृङ्गादिघूपः ॥

लुलायशृङ्गसिद्धार्थवचाहिङ्गुविलङ्गयुक् ॥
पारावतमलं तद्वद् भक्ष्यते गोजलान्वितम् ।
एतैः किमिहरो घूपो मूत्रहं मरिचैः समम् ॥

१३

१४

॥ प्रोक्षणादियोगाः ॥

कटुतुम्बीफलमोचापत्रसिद्धार्थचूर्णयुक् ।
प्रोक्षणं ; धूपिता वृक्षाः सिद्धाः स्युः कुसुमान्विताः ॥
अङ्गोल्वारिणा सिक्ता मुधुना वा कषायतः ।
बराहमेदसा नित्यं पत्रपुष्पफलान्विताः ॥

१५

१६

रसवीर्यान्विताः स्निग्धा जायन्ते तरवो मृशम् ।
सुनम्राः फलमारेण संभवन्ति मनोहराः ॥

१७

॥ सरलपोषणयोगः ॥

*सरबीजफलाङ्कोलजलसिक्तजटालताः ।
फलपुष्पभवां शोभां वहन्ति सरला घनाः ॥

१८

॥ लतापोषणम् ॥

अलिकण्टकस्तंविद्धा मृशं गव्याज्यघृपिताः ।
वीर्याढ्या मेदसा लिप्ताः फलन्ति सततं लताः ॥

१९

॥ द्राक्षापोषणम् ॥

कुक्कुटस्य मलकीर्णलता मीनपलम्भसा ।
सिक्ताः स्युः सरसोद्दामफला द्राक्षा मनोहराः ॥

२०

॥ दाढिमपोषणम् ॥

गजैणकोलमार्बालचापमांसरसान्वितैः ।
दुग्धैः सिक्तफला नम्रा दाढिमा बहुला भवेत् ॥
शृगालमांसचूर्णाक्तं तत्केशामिषघृपितम् ।
दाढिमं फलसंपत्तिं मङ्गतीं लभतेतराम् ॥

२१

२२

॥ मातुलुङ्गीपोषणम् ॥

कीटमीनासुमांसाम्भस्तिलचूर्णजलोक्षिता ।
मातुलुङ्गी भवत्येव लतिकाफलबन्धुरा ॥

२३

॥ बीजपूरपोषणम् ॥

शृगालमांससण्डेषु मूले दत्तेषु वेगतः ।
बीजपूरः ^१फलेद् दुग्धगुडमांसजलोक्षितः ॥

२४

॥ सारङ्गीपोषणम् ॥

विलङ्गतिलसिद्धार्थमाषोमादुग्धसेचिता ।
सारङ्गी शृङ्गमांसेन लेपिता घूपिता फलेत् ॥ २५

॥ कपिस्थपोषणम् ॥

पकाङ्गोलफलक्रोड^१वसाज्यमधुसेचिताः ।
^२वातव्याधिविनिर्मुक्ताः फलन्ति किल सर्वदा ॥ २६
सर्पिर्मधुगुडक्षीरफाणितैः सेचिता द्रुमाः ।
कपित्थाः श्रीफलस्निग्धाः फलन्त्यसमये बहु ॥ २७

॥ बदरीपोषणम् ॥

मधूकतिलचूर्णाम्भोमधुमिः^३ कृतसेचनाः ।
बदर्यः सरलोद्दामफलास्त्वसमये ध्रुवम् ॥ २८

॥ केतकीपोषणम् ॥

^४पलदुग्धाम्बुसेकेन जायते केतकीवनम् ।
सततं पुष्पसूचीमिर्युक्तं षट्पदमोहनम् ॥ २९

॥ चम्पकपोषणम् ॥

तिलस्यन्दकणागुञ्जाश्यामासिद्धार्थलाङ्गली-
वचाचूर्णपयस्सिक्ताश्चम्याः स्युः कुसुमान्विताः ॥ ३०

॥ सर्वबीजपोषणयोगः ॥

मीनकोलवसामांसदुग्धसेकेन घूपतः ।
सर्वबीजानि नाश्चर्यमुत्तिष्ठन्ति फलन्ति च ॥ ३१

॥ फलपाकाञ्जनयोगः ॥

तत्कालनिहतस्योच्चैश्छागस्य स्कन्धचर्मणा ।
बद्धायां वृक्षशाखायां फलपाको न जायते ॥ ३२

॥ निरन्तफलदयोगः ॥

मधुयष्टिसिताकुष्ठमधुपुष्पविनिर्मितैः ।
मोदकैश्छादिते मूले निरन्तं स्यात्फलं तरोः ॥ ३३

॥ अङ्गोलतैलकल्पना ॥

अङ्गोलबीजमज्जानं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ।
तिलतैलेन तच्चूर्णं भावितं सप्तवारतः ॥ ३४
मर्दयित्वोष्णतोयेन गृहीयात्तैलमुत्तमम् ।
नानाकर्माणि सिद्ध्यन्ति तैलयोगेन योगिनाम् ॥ ३५

॥ अङ्गोलतैलकल्पना प्रकारान्तरम् ॥

अङ्गोलबीजचूर्णं वा भावयेत् क्षारवारिणा ।
अपामार्गयुताङ्गोलमस्रजेन समन्वितम् ॥ ३६
पुनः सिद्धार्थतैलेन भावितं तदुल्लखले ।
कुट्टितं क्षारपानीयमर्दितं वल्लपीडितम् ॥ ३७
तैलं मुञ्चति येनेहाकर्म^१ सिध्यति योगिनाम् ।

॥ फलानां बृहत्त्वकरो योगः ॥

बीजमात्रं तु वृक्षाणां^२ फलं मीन^३पलाम्भसि ॥ ३८
अङ्गोलतैलदुग्धाज्ये निहितं वा^४ बृहद् भवेत् ।

॥ वैचित्र्यकरकल्पौ ॥

अङ्गोलजाततैलेन मिश्रितेनात्र सेवितः ॥ ३९

१. सिद्ध्यन्ति

२. पक्ष

३. फलाम्भसि

४. बृहती

एरण्ड एव कर्बलीफलं सूतेऽत्र कौतुकम् ।

फले सिक्तं क्षणाद् वीजं दाडिमस्य प्ररोहति ॥

४०

॥ इत्युद्यानवर्गः ॥

* * *

॥ अथ शाकवर्गः ॥

॥ पाठादिशाकसामान्यगुणाः ॥

शाकं पाठाशठीशूपासुनिषण्णसतीनजम् ।

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ॥

१

॥ सुनिषण्णकादिगुणाः ॥

सुनिषण्णोऽन्मिदं वृष्यस्तेषु राजक्षवः परम् ।

^१ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो वचोमेदि तु वास्तुकम् ॥

२

॥ काकमाचीगुणाः ॥

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ।

^२काकमाची ^३सरा स्वयां

॥ चाङ्गेरीगुणाः ॥

चाङ्गेर्यम्लमिदीपिनी ॥

३

^४ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।

॥ पटोलादीनि तत्सामान्यगुणाश्च ॥

^५पटोलससलारिष्टशोङ्गेष्टाऽवलगुजाऽमृताः ॥

४

वेत्राग्रवृहतीवासा^६कुन्तलीतिलपर्णिकाः ।

मण्डूकपर्णिकर्कोटकारवेल्लकर्पटः ॥

५

नालीकलायगोजिह्वावार्ताकवनतिक्रमम् ।

करीरं कुलकं नन्दी कुचेल शकुलादिनी ॥

६

कठिलं ^७किम्बुकं शीतं सकोशातकर्कशम् ।

तिक्तं ^८पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥

७

1. ग्रहण्यर्शो

2. काकमाची

3. सरा

4. ग्राहि

5. पण्डूक

6. कुन्तली

7. कटुकं

8. पाकि

॥ पटोलादीनां विशेषगुणाः ॥

हृद्यं पटोलं किमिनुत् स्वादु पाके रुचिप्रदम् ।	
पित्तलं दीपनं मेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥	८
वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ।	
कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित् परम् ॥	९
वार्ताकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।	

॥ करीरगुणाः ॥

सक्षारमग्निजनकं हृद्यं रुच्यमपित्तलम् ॥	१०
करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम् ।	

॥ कोशातकादिगुणाः ॥

कोशातकावल्लुजकौ मेदिनावग्निदीपनौ ॥	११
^१ तण्डुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ।	
मदपित्तविषासृग्घ्नो ^२ मुञ्जातं वातपित्तजित् ॥	१२
स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं गुल्मकृत् परम् ।	
पालक्याः पिष्टिला ^३ गुर्व्यः श्लेष्मला मेदिनो हिमाः ॥	१३
दग्धव्रणहराश्चैव मदघ्नी ^४ चाप्युपोदका ।	
पालक्यावत् स्मृतश्च ^५ नुः स तु संग्रहणात्मकः ॥	१४

॥ विदारीगुणाः ॥

विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ।	
जीवनी बृंहणी ^६ वर्षा गुर्वी वृष्या रसायनी ॥	१५

॥ जीवन्तीगुणाः ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती सधुरा हिमा ।

-
1. तण्डुलीपो	2. गृञ्जातं	3. गुर्व्यः
4. चाप्युपोदकी	5. कर्षा	

॥ कूष्माण्डादीनि तत्सामान्यगुणाश्च ॥

कूष्माण्ड^१तुम्बकालिङ्गं कर्करुर्वारु^२तिण्डिशम् ॥ १६
तथा त्रपुसचीनाक^३चिर्मटं कफवात^४कृत् ।
मेदि विष्टम्भमिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ॥ १७

॥ कूष्माण्डादीनां विशेषगुणाः ॥

वल्लीफलानां प्रवरं कूष्माण्डं वातपित्तजित् ।
वस्तिगुद्विकरं वृष्यं^५ त्रपुसं त्वतिमूत्रलम् ॥ १८
तुम्बं रुक्मतरं ग्राहि कालिङ्गोर्वारु^६चिर्मटम्
बालं पित्तहरं शीतं विद्यात् पक्वमतोऽन्यथा ॥ १९

॥ शीर्णवृन्तगुणाः ॥

शीर्णवृन्तं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ।
दीपनं पाचनं हृद्यमष्टीलानाहजिलघु ॥ २०

॥ मृणालादीनि तद्गुणाश्च ॥

मृणालबिसशालककुमुदोत्पलकन्दकम् ।
नन्दिमाषककेलटशृङ्गाटककशेरुकम् ॥ २१
क्रौञ्चादनं गलोढयं च रुक्मं ग्राहि हिमं गुरु ।

॥ कलम्बादीनि तत्सामान्यगुणाश्च ॥

कलम्बनालिकामार्षिकुटिञ्जरकुतुम्बकम् ॥ २२
चिल्लीलट्वाकलोणीका^७कुरप्पकगवेधुकाः ।
जीवन्ति^{१०}शुब्धेद्वेदगजयवशाकस्तुवर्चलाः ॥ २३
^{११}आल्लकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि रुक्षमणा ।

१. कुम्भ	२. निन्दकम्	३. चिद्रिदं
४. बिट्	५. त्रपुसकृति	६. चिद्रुप्य
७. शीर्णाद्यन्तं	८. कलम्बुका गौसिकका माचकठीजर	
९. कुम्भ	१०. कल्लेराज	११. आल्लकानि

स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ २४
शीतलं सृष्टविष्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ।

॥ चिल्लथादीनां विशेषगुणाः ॥

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥ २५
१तर्कारीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ।
वर्षाभ्रौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम् ॥ २६
दीपनं मेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ।
दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वाङ्कुराः सराः ॥ २७
२शतावर्यङ्कुरास्तित्ता वृष्या दोषत्रयापहाः ।
रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ॥ २८
पतूरो दीपनः स्निग्धः प्लीहार्षः कफवातजित् ।
क्रिमिकासकफोक्लेदान् कासमर्दो नयेत् सरः ॥ २९
रूक्षोऽप्यममलं कौसुमं गुरु ३पित्तकरं सरम् ।
गुरूष्णं सार्षपं वद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥ ३०

॥ मूलकगुणाः ॥

यद् बालमन्यत्तरसं किञ्चित् क्षारं सतिक्तकम् ।
तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ॥ ३१
गुल्मकासक्षयश्वासत्रणनेत्रगलामयान् ।
स्वराग्नि^१सादोदावर्तपीनसांश्च महत् पुनः ॥ ३२
रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ।
गुर्वभिष्यन्दि च स्निग्धं स्विघ्नं तदपि वातजित् ॥ ३३
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वभामं तु दोषलम् ।

॥ पिण्डालुगुणाः ॥

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ॥ ३४

॥ कुठेरदीनि तत्सामान्यगुणाश्च ॥

कुठेरशिग्रुसुरससुमुत्तासुरिभूस्तृणम् ।
फणिज्जार्जकजन्वीरप्रभृति ग्राहि *शालनम् ॥ ३५
विदाहि कटु रुक्षोष्णं हृद्यं दीपनपाचनम् ।
हृक्शुक्लकिमिहत तीक्ष्णं दोषोन्हेदकरं लघु ॥ ३६

॥ सुररादीनां विशेषगुणाः ॥

हिध्माकासविष^१श्वासनार्धरूपूतिगन्धहा ।
सुरसः सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥ ३७
^२आर्द्रिका *तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ।

॥ लशुनगुणाः ॥

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः ॥ ३८
हृद्यः केद्यो गुरुवृध्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ।
^३किलासकुष्ठगुल्माशमेहकिमिकफानिलान् ॥ ३९
सहिध्मापीनसध्वासकासान् हन्त्यलपित्तकृत् ।

॥ पलाण्डुगुणाः ॥

पलाण्डुस्तद्रूपान्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ॥ ४०

॥ गृध्ननकगुणाः ॥

कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदाभ्यवहृतौ तथा ।
तीक्ष्णो गृध्ननको ग्राही पित्तिनां हितकृत् च ॥ ४१

॥ सूरणभूकन्दगुणाः ॥

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।
विशेषादर्शसां पथ्यः ; भूकन्दस्त्वतिदोषलः ॥ ४२

॥ शाकाद्यधानां गुणलाघवम् ॥

पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुस्ता क्रमात् ।

*शाकनं = व्यञ्जनं, उपदंशः

१. कास २. आर्द्रिका ३. किलास * आर्द्रिका = कुस्तुम्बरी

॥ शाकेषु वरावरौ ॥

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्धपास्त्ववराः परम् ॥ ४३

॥ विशेषात्पत्रग्राह्याणि ॥

जीवन्ती वास्तुकः पाठा शटी शूषा पुनर्नवा ।
राजक्षवः काकमाची मत्स्याक्षः सुनिषण्णकः ॥ ४४
दश शाकानि पथ्यानि पत्रग्राह्याणि भूयसा ।

॥ फलग्राह्याणि ॥

प्राधान्येन फलग्राह्यं कूस्माण्डादिकमुच्यते ॥ ४५

॥ पत्रपुष्पफलग्राह्यौ

पत्रपुष्पफलग्राह्यः प्रपुष्पाटः सशिग्रुकः ।

॥ कन्दग्राह्याः ॥

प्रायः कन्दः परिग्राह्यो विदारीमूलकादिषु । ४६

॥ कन्दपत्रग्राह्याः ॥

कन्दपत्रपरिग्राह्याश्चिलिका^१मूलकादयः ।

॥ इति शाकवर्गः ॥

* * *

॥ अथ फलवर्गः ॥

॥ द्राक्षागुणाः ॥

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्र^२विट् ।
स्वादुपाकरसा स्निग्धा^३सकषाया हिमा गुरुः ॥ १
निहन्त्यनिलपित्तासृक्तिकास्यत्वमदात्यथान् ।
तृष्णाकासज्वरश्वासस्वरमेदक्षतक्षयान् ॥ २

॥ दाडिमगुणाः ॥

उद्विक्तपित्ताक्षयति दोषान् भवुरदाडिमम् ।

पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम् ॥ ३
सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ।

॥ तालफलगुणाः ॥

फलं तु पित्तलं तालं तद्बीजं मूत्रलं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् ॥ ४

॥ पनसमोचगुणाः ॥

पनसं मधुरं नातिशीतं मोचं कषायकम् ॥ ५
रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकं गुरु ।

॥ काशमर्यफलगुणाः ॥

हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ॥ ६
केश्यं रसायनं मेध्यं काशमर्यं फलमुच्यते ।

॥ खर्जूरगुणाः ॥

क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥ ७
रसे पाके च मधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ।

॥ परूषकगुणाः ॥

पक्वं परूषं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥ ८

॥ प्रियालगुणाः ॥

विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ॥ ९

॥ प्रियालकोलमज्जागुणाः ॥

प्रियालमज्जा मधुरा वृष्या पित्तानिलापहा ।
कोलमज्जा गुणैस्तद्वत् तृट्छर्दिश्वासकासजित् ॥ १०

॥ विल्वगुणाः ॥

पक्वं सुदुर्जरं ^१विल्वं दोषलं पूतिमारुतम् ।

दीपनं कफवातघ्नं बालं ; ¹प्राग्भयं तु तत् ॥ ११

॥ कपित्थगुणाः ॥

कपित्थमामं ²कण्ठघ्नं दोषलं ³दोषघाति तु ।
पक्वं हिध्मावमथुजित् सर्वं ग्राहि विषापहम् ॥ १२

॥ जम्बूफलगुणाः ॥

जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं गुरु वातलम् ।
संग्राहि मूत्रशकृतो ⁴रकण्ठघ्नं कफपित्तकृत् ॥ १३

॥ आम्रगुणाः ॥

वातपित्तासकृद् बालं वद्धास्थि कफपित्तकृत् ।
गुर्वाश्रं वातजित् पक्वं स्वाद्वन्लं कफशुक्लकृत् ॥ १४

॥ मातुलुङ्गगुणाः ॥

लघ्वन्लं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् ।
त्वक् तित्तकटुका स्निग्धा मातुलुङ्गश्च वातजित् ।
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥ १५
लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मावमदात्ययान् ।
आस्यशोषानिलदलेष्मविबन्धच्छर्धरोचकान् ॥ १६
गुल्मोदरार्शश्शूलानि मन्दाग्निं च नाशयेत् ।

॥ करमर्दादिगुणाः ॥

⁵गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं च करमर्दकम् ॥ १७
तथाऽन्लं कोलकर्कन्धुलिकुचाम्रातमारुकम् ।
ऐराक्यं दन्तशठं तूदं च मृगलिण्डिकम् ॥ १८
नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम् ।

॥ तौवरारुक्करगुणाः ॥

आरुष्करं तौवरकं कषायं कटु पाकि च ॥ १९

-
1. प्राग्भयं	2. कन्दम्र	3. दोषघाति
4. रक्कष	5. हस्त्युष्णवीर्य	

उष्णं किमिज्वरानाहमेहदुर्नामनाशनम् ।
कुष्ठगुल्मोदराशोघ्नं कटु पाके तथैव च ॥

२०

॥ नारङ्गगुणाः ॥

वातघ्नं ^१दुर्जरं प्रोक्तं ^२नारङ्गस्य फलं गुरु ।
तृष्णाशूलकफोद्वेगच्छर्दिश्वासनिवारणम् ॥

२१

॥ जम्बीरादिगुणाः ॥

वातश्लेष्मविबन्धघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् ।
द्राक्षापरूषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ॥
स्वादम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवंतं गुरु ।

२२

॥ चिञ्चाफलगुणाः ॥

जीर्णचिञ्चाफलं ग्राहि वातपित्तकफाञ्जयेत् ॥
अभिघातार्तिजित् पथ्यं नवमस्माद्विपर्ययम् ।

२३

॥ अथरफलम् ॥

फलानामवरं तत्र लिङ्गुचं सर्वदोषकृत् ॥

२४

॥ त्याज्यफलानि ॥

हिमानिलोष्णदुर्वातन्याललाज्यदिदूषितम् ।
जन्तुजुष्टं जले मग्नममूमिजमनार्तिवम् ॥
^३अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाति च ।
धान्यं त्यजेत्

२५

॥ त्याज्यशाकफलानि ॥

तथा शाकं रुक्षसिद्धमकोमलम् ॥
असंजातरसं तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ।
प्रायेण फलमप्येवं तथामं विष्ववर्जितम् ॥

२६

२७

॥ इति फलवर्गः ॥

॥ अथ विविधौषधवर्गे लवणवर्गः ॥

॥ लवणसामान्यगुणाः ॥

विष्यन्दि ल्वणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ।

वातघ्नं ^१पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ॥

१

॥ सैन्धवगुणाः ॥

सैन्धवं तत्र सुस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषकृत् ।

लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्मन्निदीपनम् ॥

२

॥ सौवर्चलगुणाः ॥

लघु ^२सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम् ।

कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ॥

३

॥ बिडगुणाः ॥

ऊर्ध्वाधः कफवातानुलोमनं दीपनं बिडम् ।

विबन्धानाहविष्टम्भशूल्यारैरवनाशनम् ॥

४

॥ सामुद्रगुणाः ॥

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ।

॥ औद्भिदगुणाः ॥

सत्तिककटुकक्षारं तीक्ष्णसुक्तेदि चौद्भिदम् ॥

५

॥ कृष्णालवणगुणाः ॥

कृष्णो सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ।

॥ रोमकगुणाः ॥

रोमकं लघु पांसुत्यं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ॥

६

॥ लवणप्रयोगपरिभाषा ॥

लवणानां प्रयोगे तु ^३सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ।

॥ इति लवणवर्गः ॥

॥ यवक्षारगुणाः ॥

गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ॥ ७
कासारशः कफवातांश्च शमयेद्यावशूकजः ।

॥ क्षारसामान्यगुणाः ॥

क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः क्रिमिजिलघुः ॥ ८
पित्तान्नदूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः^१ केशचक्षुषाम् ॥ ९

॥ हिङ्गुगुणाः ॥

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ।
कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ॥ १०

॥ जीरकद्वयगुणाः ॥

कटु श्लेष्मानिलघ्नं च गन्धादयं जीरकद्वयम् ।

॥ कुस्तुम्बरीगुणाः ॥

आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुः सौगन्ध्यहृद्यताम् ॥ ११
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशिनी ।

॥ कटुकागुणाः ॥

दोषघ्नी कटुका किञ्चित् तिक्ता स्रोतोविशोधिनी ॥ १२

॥ हरीतकीगुणाः ॥

कषाया मधुरा पाके रुक्षा विल्वणा लघुः ।
दीपनी पाचनी मेघ्या वयसः स्थापिनी परम् ॥ १३

उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ।
कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्ण्यपुराणविषमज्वरान् ॥ १४

शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्गोगकामिला^२ ग्रहणीगदान् ।
सशोषशोफातीसारमेहमोहवमिक्रिमीन् ॥ १५

- श्वासकासप्रसेकार्शः प्लीहानाहगरोदरम् ।
 विबन्धं स्रोतसां गुल्म^१मूर्खस्तम्भमरोचकम् ॥ १६
 हरीतकी जयेद्व्यार्थीस्तांस्तांश्च कफवातजान् ।
 ॥ आमलकविभीतकगुणाः ॥
 तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥ १७
 कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषच्च तद्गुणम् ।
 ॥ त्रिफलागुणाः ॥
 इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ॥ १८
 रोपणी त्वमादक्लेदमेदोमेहकफासजित् ।
 ॥ त्रिजातचतुर्जातगुणाः ॥
 सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ॥ १९
 कासश्वासकरं रुच्यं लघु श्लेष्मविनाशनम् ।
 ॥ मरिचगुणाः ॥
 पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रुक्षं दीपनरोचनम् ॥ २०
 रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।
 ॥ पिप्पलीगुणाः ॥
 श्लेष्मला स्वादुशीताऽऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ॥ २१
 सा शुष्का विपरीता तु स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।
 स्वादुपाकाऽनिल्लश्लेष्मश्वासकासापहा सरा ॥ २२
 न ^२तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।
 ॥ नागरगुणाः ॥
 नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥ २३
 रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।
 तद्वदार्द्रकं

॥ त्रिकटुकगुणाः ॥

एतच्च त्रयं त्रिकटुकं ^१जयेत् ॥

२४

स्थौल्याग्निसदनश्वासकासक्षीपदपीनसान् ।

॥ चविकादिगुणाः ॥

^२चविकापिप्पलीमूलं नरीचाल्पान्तरं गुणैः ॥

२५

चित्रकोऽभिसमः पाके शोफः शः क्रिमिकुष्ठहा ।

॥ पञ्चकोलगुणाः ॥

पञ्चकोलकमेतच्च मरीचेन विना स्मृतम् ॥

२६

गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम् ।

॥ मङ्गपञ्चमूलम् ॥

बिल्वकाश्मर्य^३तर्कारीपाटलादुण्डुकैर्महत् ॥

२७

जयेत् कषायं तिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।

॥ हृस्वपञ्चमूलम् ॥

हृस्वं बृहत्थंशुमती^४द्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥

२८

त्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।

॥ मध्यमपञ्चमूलम् ॥

बलापुनर्णवैरण्डसूप्यपर्णीद्वयेन च ॥

२९

मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ।

॥ जीशनपञ्चमूलम् ॥

अमीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥

३०

जीवनास्थं तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ।

॥ तृणपञ्चमूलम् ॥

तृणास्थं पित्तजिह्वर्भकासेक्षुशरशालिमिः ॥

३१

॥ इति विविचौषधवर्गः ॥★

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितराजविरचिते चिकित्सातिलके

सूत्रस्थाने अष्टविज्ञानीयो नाम षडुत्तरदशानोऽध्यायः ॥

1. त्यजेत् 2. चक्षिका 3. तत्कारी 4. द्रव्य

★ अत्र षोडशाध्यायं परिसमाप्त्य, अष्टविज्ञानाध्यायोपक्रमे साम्बूलादिनिबोधयोगि-
प्रकरणं भातुकायामुपलब्धमपि निबोधयोगिप्रसङ्गात्तत उद्धृत्वास्मिन्नध्याये परिशिष्टप्रकरण-
शीर्षकेन प्रथितम् ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ राज्ञः कर्तव्यम् ॥

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र^१प्रतिजागृविः ॥

१

॥ मिषजः कर्तव्यम् ॥

अन्नपानं विषाद् रक्षेद् विशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायतौ^२धर्माद्या यन्निबन्धनाः ॥

२

॥ विषदलक्षणम् ॥

विषदः श्यावः शुष्कास्यो विलक्ष्यो^३वीक्षते दिशः ।

स्वेदवेपथुमान् स्तब्धो भीतः स्खलति^४जृम्भते ॥

३

॥ सविषौदनलक्षणम् ॥

ओदनो विषवान् सान्द्रो यात्यवि^५स्ताव्यतामिव ।

चिरेण^६पच्यते पक्वो भवेत् पर्युषितोपमः ॥

४

मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्छा^७प्रसेककृत् ।

हीयते वर्णगन्धाद्यैः क्षिप्तते चन्द्रिकाचितः ॥

५

॥ सविषाक्षपरीक्षा ॥

प्राप्याक्षं सविषं त्वग्निरेकार्कतः स्फुटत्यति ।

शिखिकण्ठामधूमार्चिरनर्चिर्वोग्नगन्धवान् ॥

६

म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरी भवेत् ।

कपोतपरमृदक्षचक्रवाका^८जहत्यसून् ॥

७

१. जाग्रुषिः

२. धर्माध्यायनिबन्धनाः

३. वीक्षते

४. जृम्भते

५. क्षामि

६. पश्यते

७. प्रसेह

८. दहत्यसून्

उद्वेगं याति मार्जारः शङ्कन्मुञ्चति वानरः ।

हृष्येन्मयूरस्तद् दृष्ट्वा मन्दनेजो भवेद्वियम् ॥

८

॥ ज्ञाते सन्निधेऽङ्गे कर्तव्यम् ॥

इत्यन्नं सविषं ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ।

यथा तेन विपद्येरन्नपि न क्षुद्रवन्तवः ॥

९

॥ सविषस्पर्शजा व्यापदः ॥

स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ।

नखरोमच्युतिः शोफः

॥ तत्प्रतिक्रिया ॥

सेकाद्या विपनाशनाः ।

शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ॥

१०

ससोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठामृतानतैः ।

॥ वक्त्रगे विषे व्यापदः ॥

लाला जिह्वोष्ठयोर्नाड्यम्पमा चिमिचिमायनम् ॥

११

दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तम्भश्च वक्त्रगे ।

॥ तत्प्रतिक्रिया ॥

सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषः सर्वं च विषजिद्धितम् ॥

१२

॥ आमाशयगते विषे व्यापदः ॥

आमाशयगते क्लेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः ।

रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरौघनम् ॥

१३

बिन्दुमिश्रोच्चयोऽङ्गानां

॥ पक्वाशयगे विषे व्यापदः ॥

पक्वाशयगते पुनः ।

अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते ॥

१४

तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसंक्षयः ।

॥ तयोश्चिकित्सा ॥

तथोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे ^१कटभीङ्गदम् ॥ १५

सिन्धुवारकनिष्पाववाप्पिकाशतपर्विकाः ।

तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवलम्बुजम् ॥ १६

नावनाञ्जनपानेषु योजयेद् विषशान्तये ।

॥ विषपीतांचिकित्सा ॥

विषपीताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमघस्तथा ॥ १७

सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोषनम् ।

शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमधूर्णस्य दापयेत् ॥ १८

॥ हेमप्रयोगप्रशंसा ॥

न सज्जते हेमपाङ्गे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विपम् ।

जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ॥ १९

* * *

॥ विरुद्धाहारप्रकरणम् ॥

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्भरविषोपमम् ।

॥ पयसा विरुद्धानि ॥

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा ॥ २०

तद्वत् कुलुत्थवरककङ्गुवेल्लमकुष्ठकाः ।

विशेषात् पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ॥ २१

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि ^२पयस्त्यजेत् ।

॥ श्वाचिदादिविरुद्धानि ॥

चाराहं श्वाविषा नाद्यादन्ना पृषतकुक्कुटौ ॥ २२

आममांसानि पित्तेन माषसूपेन मूलकम् ।

अर्विं कुसुम्भशाकेन बिसैः सह विरुद्धकम् ॥ २३

॥ लिङ्गुचविरुद्धानि ॥

माषसूपगुडक्षौद्रदध्याद्यैर्लिङ्गुचं फलम् ।

॥ कदलीविरुद्धानि ॥

फलं कदल्यास्तक्रौण दध्ना तालफलेन वा ॥

२४

॥ काकमाचीविरुद्धानि ॥

कणौषणाभ्यां मधुना काकमाचीं गुडेन वा ।

॥ सर्पिण्यरुक्करे च विरुद्धविशेषः ॥

कांस्ये दशाहनुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुक्करे ॥

२५

॥ ऐकध्यविरुद्धानि ॥

ऐकध्यं पायससुराकृसराः परिवर्जयेत् ।

॥ मध्वादिपञ्चके विरुद्धविशेषः ॥

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिंशः ॥

२६

एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ।

॥ दिव्योदकविरुद्धम् ॥

भिन्नांशे ^१अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ॥

२७

॥ बलकाविरुद्धम् ॥

वराहवसथा भृष्टा बलका हन्ति मानवम् ।

॥ विरुद्धसामान्यलक्षणम् ॥

यत्किञ्चिद् दोषमुल्लेख्य ^२न हरेत् तत् समासतः ॥

२८

विरुद्धं

॥ विरुद्धजड्यापत्प्रतिक्रिया ॥

शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ।

॥ व्यापत्परिहारोपायः ॥

द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं ^३शरीरस्याभिसंस्कृतिः ॥

२९

1. अविमज्जाज्यैर्विष्य 2. स 3. शरीरस्यापि संस्कृतिः

॥ विरुद्धस्याप्यपीडावद्वत्त्वम् ॥

व्यायामस्निग्धदीप्ताश्लिवयःस्थबलशालिनाम् ।

विरोध्यपि न पीडायै सात्त्व्यमल्पं च भोजनम् ॥

३०

॥ सात्त्व्यलक्षणम् ॥

स्याद् यत् सुखाय तत् सात्त्व्यं विरुद्धं प्रकृतेरपि ।

॥ हितसात्त्व्यीकरणप्रकारः ॥

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् ॥

३१

निपेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ।

॥ सहसा त्यागशीलनाभ्यां व्यापदः ॥

अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा ॥

३२

सात्त्व्यासात्त्व्यविकाराय जायते सहसान्यथा ।

॥ क्रमशः प्रयोगे गुणाः ॥

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ॥

३३

सन्तो ^१यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ।

॥ अहितवर्जनोपदेशः ॥

अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दृषणात्मनाम् ॥

३४

अहितैर्दूषणं मूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ।

॥ उपस्तम्भप्रथमम् ॥

^२आहारशयनाव्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ॥

३५

शरीरं धार्यते नित्यमगारमिव धारणैः ।

इति श्रीभ्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने

अन्नसंरक्षणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ अथाष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ मात्राप्रशस्तिः ॥

मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघून्यपि ॥ १

॥ गुरुलघुद्रव्यमात्रा ॥

गुरुणामर्घसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ।

मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं ^१यावद् विजीर्यति ॥ २

॥ प्रमिताशने दोषाः ॥

भोजनं ^२हीनमात्रं तु न वलोपचयौजसे ।

सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३

॥ अतिमात्राशनजा विकाराः ॥

अतिमात्रं पुनः सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत् तेन कोपिताः ॥ ४

आमेनान्नं दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ।

विष्टभयन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विषूचिकाम् ॥ ५

ज्वरोत्तरमार्गाम्भ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

॥ अलसकस्वरूपम् ॥

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६

^३आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।

॥ विषूचिकास्वरूपम् ॥

^४विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाग्वादिमृशकोपतः ॥ ७

१. तावद्धि २. ना हि मात्राक्षि [मात्रंतु] ३. आमाशये लसोभूते तेन
४. इत ऊर्ध्वं मातृकाणां ८४ आरभ्यसंख्यातम् । परं तु श्लोको यथावदनुवर्तते

सूचीभिरिव गात्राणि ¹विध्यतीति विपूचिका ।

॥ विषूच्यां घातकर्माणि ॥

तत्र शूलग्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥

८

॥ पित्तकर्माणि ॥

पित्ताज्ज्वरातिसारान्तर्दाहटृट्²प्रलयादयः ।

॥ श्लेष्मकर्माणि ॥

कफाच्छर्द्यङ्गगुरुता³वाक्सङ्गघ्नीवनादयः ॥

९

॥ अलसकसम्प्राप्तिलक्षणं च ॥

विशेषाद् दुर्वलस्याल्पवहेर्बेगविधारिणः ।

पीडितं मारुतेनाञ्जं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ॥

१०

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलदीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥

११

सोऽलसः

॥ दण्डकालसकः ॥

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टाम⁴बद्धताः ।

यान्तस्तिर्यक्तुं सर्वा दण्डवत् स्तम्भयन्ति चेत् ॥

१२

दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम् ।

॥ आमविषम् ॥

⁵विरुद्धाध्यक्षनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ॥

१३

आमदोष महाघोरं वर्जयेद् विषसंज्ञितम् ।

विषरूपाशुकारित्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥

१४

॥ अलसकचिकित्सा ॥

अथाममलसीमूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोम्रापदुक्तं वार्युष्णं योजयेत् ततः ॥ १५

स्वेदनं ^१फण्डतिश्च मलकातानुलोमनीयः ।

नाम्नमानानि चाङ्गानि मृशं स्निग्धानि वेष्टयेत् ॥ १६

॥ विष्टुचीचिकित्सा ॥

विष्टुच्यामतिवृद्धायां पाप्म्येदं हिः प्रशम्यते ।

तदहश्चोपवासैः ^२विरिक्तदुषाचरेत् ॥ १७

॥ भृङ्गमूलऋषः ॥

*भृङ्गाङ्गिलेपं परितश्च नामेर्विष्टुचिकायां प्रवदन्ति सन्तः । १८

॥ शुण्ठीसैन्धवकलकप्रयोगः ॥

^३शुण्ठीसैन्धवयोः कलकं चुक्रं तैलसन्वितम् ।

विष्टुचीमर्दनं क्षोष्णं गुल्मरूलनिवारणम् ॥† १९

॥ त्वक्पत्राद्युद्धर्तनम् ॥

त्वक्पत्रास्नागरुशिशुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचा^४शताहैः ।

उद्धर्तनं^५ सल्लिविष्टुचिकाम्नं तैलं विपकं च तदर्थकारि ॥ २०

॥ पद्मकादिलेपयोगः ॥

सखक्षानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

^६चारुहैमवतीकुष्ठशताह्वादिद्रुसैन्धवैः ॥ २१

॥ यवचूर्णप्रयोगः ॥

तक्रोण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षौद्रमूत्रं जठराणि हन्यात् ।

1. “अवनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराक्ष सर्षपाः । गुल्महारसमायुक्ता फल्गवतिः प्रसृत्यते” इति फल्गवर्तिलक्षणं शेषम् । 2. विरिक्त

* पद्मस्यास्योत्तरार्धे नोपलभ्यते ।

3. शुठकै † लिङ्गेति शेषः 4. नताहै
5. सख 6. चारुः पद्मकः

॥ स्वेदविधिः ॥

^१स्वेदं विदध्याच्च यवस्य चूर्णैरुष्णैरथान्यैरपि पाणिपादैः ॥ २२

॥ निष्पावादिः ॥

निष्पावपत्रं लवणमजमोदां सनागराम् ।

पिबेद् विषूचिकाजीर्णशूलाध्माननिर्वहणम् ॥ २३

॥ चूतबिल्वदिकल्कः ॥

चूतबिल्वपटुविश्वघातकीजीरकौषधकणाजमोदकैः ।

*कालशेयसहितं परिपीतं कल्कमाशु विनिहन्ति विषूचीम् ॥ २४

(विबेद्यस्तृणगुच्छान्वा सर्वाजीर्णप्रशान्तये ।

सचूतबीजादिकल्कः पादलेपः कषायः ॥) ? २५

॥ पादलेपः इक्षुरसप्रयोगश्च ॥

पादप्रलेपः कर्तव्यः कदम्बत्वक्तुषाम्भसा ।

विषूच्यामतिवृद्धायां पिबेच्छुरसं तथा ॥ २६

॥ करञ्जादिकषायः ॥

करञ्जत्रिफलानिम्ब^१गुल्फच्यब्दैः सवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाद्घोरां हन्ति विषूचिकाम् ॥ २७

॥ अवस्थायां लघ्वङ्गाम्बुविधिः ॥

पिपासायाः समुत्क्रेशे ^१लवङ्गस्याम्बु शस्यते । २८

॥ नयनाञ्जनयोगः ॥

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रा-

^४मूलं समावाप्य च मातुलङ्गच्याः ।

^५छायाविशुष्का गुलिका विधेया

^६हन्युर्विषूचीं नयनाञ्जनेन ॥ २९

१ स्वेदोपदैर्वा बहुलाल्पचूर्णैः

* कालशेयः = इक्षुरसः

२. गुल्फच्यब्दक

३. लवणाम्बु

४. मस्त्रेन मथ्या द्वाथ

५. भूयो

६. हन्यद्विषूचि

॥ शिरीषादिवर्तिः ॥

शिरीषनक्ताह्वफणिज्जवीन-

नयन्त्यपामार्गफलैस्तु वर्तिः ।

वस्तस्य मूत्रेण विषूचिकाग्री

प्रलेपनस्याञ्जनधूमयोगैः ॥

३०

॥ नस्ययोगः ॥

चिञ्चापत्राम्भसा नस्यं स्यात् पटुत्रिकटूत्कटम् ।

भृङ्गतोयेन वा नस्यं विषूचीनाञ्जनं परम् ॥

३१

॥ टङ्कणचूर्णप्रयोगः ॥

भृष्टटङ्कणचूर्णं वा पिबेदुष्णाभ्मुना सह ।

॥ कृष्णादिकदाहः ॥

कृष्णानिम्बाभयाशुण्ठीसिद्धनम्भः ससैन्धवम् ॥

३२

पिबेद् विषूचिकाजीर्णशूलाध्माननिवर्हणम् ।

॥ शरपुङ्खरुपाः ॥

निर्यूहः शरपुङ्खेत्यः शृङ्गिवरेण संयुतः ॥

३३

विषूचीहरणः श्रेष्ठः परं वह्निविवर्धनः ।

॥ बिल्व्यादिकृपायौ ॥

बिल्वनागरनिर्यूहो हन्याच्छर्दिं विषूचिकाम् ॥

३४

बिल्वनागरकैढर्यकाश्चस्तदधिको गुणैः ।

॥ छर्दिघ्नयोगाः ॥

चूतादियुक्तस्तद्वच्च पूर्वस्मादधिको गुणैः ॥

३५

जातीफलशृतं तोयं दद्याद् मद्रघनस्य च ।

माक्षिकव्योषसंयुक्तं नारिकेलोदकं पिबेत् ॥

३६

मूर्ध्नि चिञ्चारसं दद्यात् किञ्चित्तैलविमिश्रितम् ।

३७

॥ तृष्णाघ्नः कर्णध्मानयोगः ॥

तृषितस्य नस्य कर्णरन्ध्रे

मृदितं बिल्वपलाशमिदुमिश्रम् ।

धमयेन्मुखसंमर्षैरुद्धिः

सहसैवास्थ निवृत्तिमेति तृष्णा ॥

३८

॥ लाजपेयाश्रयोगाः ॥

शुण्ठीबिल्वबलातोये लाजपेयैव साधिता ।

करालदीप्यककणाविश्वलजैः शृता हिता ॥

३९

पेयाऽजीर्णविषूच्यादौ लाजैस्तकेण साधिता ।

॥ तक्रादिविधिः ॥

अतिमात्रा विपूची चेत् तक्रं दधि हिंम जलम् ॥

४०

नालिकेराम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय दापयेत् ।

इति मात्राविधीनां विपूचिः ॥

* * *

॥ अथ रात्रिर्जातीयेषां कृत्वा कमवर्गः ॥

॥ आसे शमनौषधप्रनिबन्धः ॥

तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नौषधन् ।

आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥

१

निहन्यादपि चैतेषां विग्रमः सहसाऽऽतुरम् ।

॥ तत्र मेषज्यकालः ॥

जीर्णाशने तु मेषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धशुक्रदरे ॥

२

दोषशेषस्य पार्थम्येऽप्यनुक्षणाय च ।

॥ आमविकारेऽप्यनुपपन्नविधिः ॥

शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥

३

॥ अपतर्पणत्रैविध्यं तद्विषयाश्च ॥

त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत् समीक्ष्य च योजयेत् ।

तत्राल्पे लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥

४

प्रभूते शोधनं तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ।

॥ सर्वव्याधिषु चिकित्सासूत्रम् ॥

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ॥

५

चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।

त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद् व्याधिविपर्ययम् ॥

६

तदर्थकारि वा

॥ पक्वे दोषे चिकित्साविधिः ॥

पक्वे दोषे त्विद्वे च पावके ।

हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्यादि युक्तितः ॥

७

॥ त्रिविधाजीर्णनिरूपणम् ॥

॥ आम्राजीर्णलक्षणम् ॥

अजीर्णं च कफादामं तत्र ^१शोफोऽक्षिगण्डयोः ।

सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोऽल्लेशगौरवम् ॥

८

॥ विष्टब्धाजीर्णलक्षणम् ॥

विष्टब्धमनिलच्छूलविवन्धाध्मानसादकृत् ।

॥ विदग्धाजीर्णलक्षणम् ॥

पित्ताद् विदग्धं तृणमोहभ्रमाल्लोद्गारदाहकृत् ॥

९

॥ अजीर्णचिकित्सा ॥

लङ्घनं कार्यमामे तु विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।

^२विदग्धे वमनं यद्वा यथावस्थं हितं भवेत् ॥

१०

॥ विलम्बिकाजीर्णम् ॥

गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका ।

कफवाता^३नुबद्धामल्लिङ्गा तत्समसाधना ॥

११

॥ रसशेषाजीर्णलक्षणम् ॥

अप्रद्वद्वा हृद्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।

॥ तच्चिकित्सा ॥

शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥ १२
स्वप्यादजीर्णी सञ्जातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु ।

॥ अजीर्णसामान्यलक्षणम् ॥

बिबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमृदता ॥ १३
अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरवं भ्रमः ।

॥ अजीर्णस्य कारणान्तराणि ॥

न चातिमात्रमेवात्रमामदोषाय केवलम् ॥ १४
द्विष्टविष्टम्भिदग्धमगुरुलक्षहिमाशुचि ।
विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं चान्नं न जीर्यति ॥ १५
१उपतप्तेन मुक्तं च शोकक्रोधक्षुधादिभिः ।

॥ समशनाध्यशनविषमाशनानि ॥

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च मुक्तं समशनं मतम् ॥ १६
विद्यादध्यशनं भूयो मुक्तस्योपरि भोजनम् ।
अकाले बहु बाल्यं वा मुक्तं तु विषमाशनम् ॥ १७
त्रीप्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन् भृजन्ति २वा ।
तस्मादग्निविवृद्धयर्थं सर्वं कार्यं भिषग्जितम् ॥ १८

॥ चतुर्विधाग्निषूपक्रमः ॥

समस्य रक्षणं कार्यं विषये ३वातनिग्रहः ।
तीक्ष्णे पित् ४प्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥ १९

॥ अग्निदीपनयोगः ॥

हरीतकीं भक्षमाणो नागरेण गुडेन वा ।
सैन्धवेन युतेनापि सातत्येनाग्निदीपनम् ॥ २०
अन्नमध्ये पिबेदुष्णं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
विषमोऽपि समस्तेन मुन्दो दीप्येत पावकः ॥ २१

॥ मन्दकल्पना ॥

सुतण्डुलानां प्रसृतद्वयं च

तदर्धमुदं कटुकं च तक्रम् ।

कुस्तुम्बरीसैन्धवहिङ्गुतैल-

मेभिश्च सर्वैः क्रियते हि मन्दः ॥

२२

॥ शुण्ठीकषायः ॥

अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-

नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।

जनयति तनुकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं

^१पलयरिमितनिस्त्वक्शुद्धशुण्ठीकषायः ॥

२३

॥ भोजनाग्रे क्रमः ॥

भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वा^१दन्तविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकमक्षणम् ॥

२४

॥ सैन्धवादि चूर्णम् ॥

सिन्धूत्थपथ्यमगधोद्धववह्निचूर्ण-

मुप्याम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः ।

तस्यामिषेण सघृतं तु परान्नपानं

भस्मीभवत्यशितमात्रमपि क्षणेन ॥

२५

॥ दिवास्वापविधिः ॥

आलिप्य जठरे प्राज्ञो हिङ्गुन्यूषणसैन्धवैः ।

दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णविनाशनम् ॥

२६

॥ धान्यनागरतोयम् ॥

धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद् विचक्षणः ।

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥

२७

॥ अमृतहरीतकी ॥

१अम्लारनाल्मोभूत्रपथस्तक्रं धृतं दधि ।	
दिने दिने क्रमेणै१षु भावयेदमयाशतम् ॥	२८
कटुत्रयं सर्वसमं रामठं क्षारयुग्मकम् ।	
विलङ्घ्यमग्निद्वे३जाज्यौ चव्यं लवणपञ्चकम् ॥	२९
सुगन्धित्रितयं चैव समान्येतानि चाहरेत् ।	
दद्याद् गर्भे हरीतक्याश्चूर्णमेतत् तु शोधितम् ॥	३०
त्रिवारमाद्रिकरसैर्जम्बीरिण तु पञ्चधा ।	
क्रमेण भाविता ४सेव्या त्वमृतास्या हरीतकी ॥	३१
करोति बहुवीर्यत्वं दीपनं पुष्टिवर्धनम् ।	
रसायनं त्रिदोषघ्नं भृगुणा समुदीरितम् ॥	३२

॥ चित्रकादिगुलिकानिर्देशः ॥

गुलिकां५ चित्रकास्यां तु या चोक्ता ग्रहणीगदे ।	
सैवात्र तु प्रयोक्तव्या वह्निसन्धुक्षणाय च ॥	३३

॥ वैश्वानरचूर्णम् ॥

लवण१थवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।	
सर्व७समांशहरीतकि चूर्णो वैश्वानरः साक्षात् ॥	३४

॥ रुचकादिचूर्णम् ॥

एकांशो रुचकादुभौ मरिचितः शुण्ठ्याक्षयो जीरका-	
क्षत्वरोऽर्धमितः समुद्रलवणाद् भागाक्षयः सैन्धवात् ।	

1. जाका 2. अमपाससोघनम् 3. जाजी चव्यं 4. पेवा
 5. ग्रन्थेऽस्मिन् सूत्रस्थानमात्रे ग्रहणीचिकित्साया अनुषङ्गमेऽपि चित्र-
 कादिगुलिकचूर्णं “चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
 व्योषं हिङ्गजमोदा च कण्ठमेकत्र चूर्णयेत्” गुटिका मातुलुङ्गस्य
 कृष्टिमस्य स्तेन वा । कृता विपाचयत्पानं दीपयत्पाण्डु चानकम्”
 इति ग्रन्थान्तरेभ्योऽग्रान्तव्यम् ॥
 6. यवानि 7. भीमांश

चूर्णं सिंहलभूमुजेन्द्रकथितं तत्रेण संसेवितं
शूलध्मानविषुचिकाक्रिमिहरं स्याद् भोजनान्ते सदा ॥ ३५

॥ भावनाशुण्ठी ॥

तक्रारनालदधिभिर्लिङ्गजम्बीरकाद्रिकैः ।
क्रमेण भाविता शुण्ठी समचूर्णैस्तु संयुता ॥ ३६
१षट्कोलं पञ्चलवणं द्विक्षारं जीरकद्वयम् ।
त्रिजातकं २च त्रिफला दीप्यहिङ्गुविलङ्गकम् ॥ ३७
३एतैस्तु भाविता प्रोक्ता सर्वारोचकनाशनी ।
दीपनी सर्वरोगघ्नी शुण्ठी स्याद् भावनाभिधा ॥ ३८

॥ दीप्यजीरकभावनातिवेशः ॥

एवमेव प्रयोक्तव्यं दीप्यजीरकयोः पृथक् ।

॥ मुक्तञ्जरवटी ॥

द्वौ क्षारौ *त्रित्रिकं पाठा चित्रकं खणानि च ॥ ३९
सूक्ष्मैला पुष्करं माङ्गी शठी हिङ्गु विलङ्गकम् ।
दार्वी त्रिवृद् वचा मुस्ता वृक्षाम्लं जीरकद्वयम् ॥ ४०
दीप्यकातिविषा श्यामा ४पुषा चतुरङ्गुलम् ।
अम्लवेतसमन्लीका मद्गदारु पृथक् समम् ॥ ४१
तिलमुष्ककशिग्रूणां कोकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लोहकिहं च ५तप्तं गोभूत्रसेचितम् ॥ ४२
समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
छङ्गार्द्रजम्बीरसैर्भावयेत् सप्तधा पृथक् ॥ ४३

1. षट् कोलं पञ्चकोलं मरिचं च 2. तु 3. एतेषां पञ्चता

* त्रित्रिकं = त्रिकटु, त्रिफला, त्रिजातकं च ।

4. इपुषा 5. तप्तं गोभूत्रसेचितं इति लोहकिहस्य विशेषणम्

Aदाडिमाम्लैस्त्रिषाप्याशु ¹वटकान् कर्षमात्रतः ।

यथा सात्त्यं तथा ²वाद्याद् मुक्तं सर्वं हि जीर्यते ॥ ४४

अचिरादेव नश्यन्ति वह्निसादसमुद्भवाः ।

रोगा मुक्तञ्जराख्यास्तु नान्ना सर्वत्र पूजिताः ॥ ४५

॥ अग्निघृतम् ॥

पञ्चकोलं गजकणा पञ्चैव लवणानि च ।

द्वौ क्षारौ दीप्यकं हिङ्गु पृथग्वर्ध³पलोन्मितम् ॥ ४६

दधि⁴काञ्जिकशुक्तानि घृतमात्रासमानि च ।

आर्द्रकस्य रसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४७

एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां च शस्यते ।

वातश्चेत्प्रोत्तरान् रोगान् हन्ति विष्णुर्यथा तमः ॥ ४८

तद्वै चाङ्गैर्यम्लरसयुक्तं स्याद् ग्रहणीहरम् ।

॥ अग्नितैलम् ॥

⁵चाङ्गैर्यम्लैर्विना पक्वं तैलमेरण्डसंभवम् ॥ ४९

दद्यादत्र घृतस्थाने स्रोतोमार्गविशुद्धये ।

क्लृक्कोष्ठैः प्रयोक्तव्यं कोष्ठवातहरं परम् ॥ ५०

॥ शुक्तनिर्माणम् ॥

प्रस्थं तण्डुलतोयतस्तुषजलात् प्रस्थत्रयं चाम्लतः

प्रस्थार्धं ⁶दधितोऽष्ट दीप्यकपलान्यष्टौ गुडान्मानिके ।

मानी ⁷कोद्रवशृङ्गिबेरशकलाद् द्वे ⁸शृङ्गयनाज्योः पले

द्वे कृष्णोषणयोर्निशा⁹पल्युगं निक्षिप्य भाण्डे दृढे ॥ ५१

¹⁰स्निग्धे धान्ययवादिराशिनिहितं त्रीन् वासरांश्चाहरेत्

A चणकाम्लै

1. दापयेत्कर्षमात्रकम्

2. दद्यात्

3. फलोन्मितम्

4. काञ्जिकशुक्तानि

5. चाङ्गैर्यम्लैर्विना

6. दधितोऽष्टमूलकफलान्यष्टौ

7. कोशित

8. शृङ्गयनाज्योः फले

9. फले

10. स्निग्धो

ग्रीष्मे तोयधरात्यये च चतुरो वर्षासु पुष्पागमे ।

षट् चैतेषु दिनान्यतः परमिदं विज्ञाव्य ^१भाण्डे न्यसे-

चातुर्जात^२फलैकसंयुतमिदं शुक्तं च ^३चुक्रं च तत् ॥ ५२

हन्याद् वातकफामदोषजनितान् नानाविधानामयान्

दुर्नामानल्लूलगुल्मजठरान् हत्वानलं दीपयेत् ॥ ५३

॥ शुक्तस्य कल्पनान्तरं ॥

यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्चिकम् ।

धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं ^४शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ ५४

गुडक्षौद्रारनालानि समस्तानि यथोत्तरम् ।

शंसन्ति द्विगुणान् भागान् सम्यक् ^५शुक्तस्य सिद्धये ॥ ५५

॥ आस्थापनीयशुक्तकल्पनम् ॥

नवभाण्डे मधुप्रस्थं विनिक्षिप्य विचक्षणः ।

स्वादुतोयाम्लकं दत्वा मन्थेन मथितं ^६ततः ॥ ५६

सप्तरात्रस्थितं चैव धान्यराशौ ततः परम् ।

शुक्तमेतद् विजानीयाच्छस्तनास्थापने परम् ॥ ५७

॥ ज्योपादिबस्तिः ॥

ज्योषं *विल्वं व्याधिघातं त्रिविल्वं

ह्रस्वं ^७तद्वत् पञ्चमूलं त्रिविल्वम् ।

एतद्वस्तिः श्लेष्मरोगेषु सप्त-

कुष्ठे दुष्टे पीनसे च प्रशस्तः ॥ ५८

मन्दे बहौ श्वासकासामये च

^८क्षित्रे ^९कूर्मे गुल्मशूले च शोफे ।

-
1. संचूर्णयेत्	2. फलैक	3. शुक्रं
4. चुक्रं	5. शुक्तस्य	6. वमः
* विल्वं = पलम् ।	7. पञ्चापुष्पसारं	8. बहौ
9. कूर्मः = जलकूर्मो नाम बह्वुदरसमान लक्षणो बाहुरोगविशेषः		

कासश्वासे वस्तिरोधे गुदोत्थे

कीले^१ कृच्छ्रे शर्करापीडिते च ॥

५९

द्वक्छूले स्यात् पार्श्वशूलसवाते

विड्बन्धे स्यात् पृष्ठशूले किलासे ।*

॥ भोजनविधिः ॥

दीप्तेऽप्यग्नौ ततः काले सात्म्यमुष्णं हितं लघु ।

षट्सं मधुरप्रायं शुचिं स्निग्धं हरिं सरन् ॥

६०

विष्णोर्नैवेद्यशेषं तु मुखीयाद् बन्धुभिः सह † ।

॥ त्याज्यभोजनम् ॥

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ॥

६१

शाकावरात्रभूयिष्ठमत्युष्णस्त्रवणं त्यजेत् ।

॥ नित्यशीलनानर्हा आहाराः ॥

किलाटदधिकूचिकाक्षारशुक्ताम^२मूलकम् ॥

६२

माषनिप्पावशालकविस^३पिष्टविरूढकम् ।

शुष्कशकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ॥

६३

॥ नित्यशीलनीयानि ॥

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ।

पथ्यामलकमृद्धीकापटोलीमुद्गरशर्कराः ॥

६४

१ सर्वे

* अत्र व्योषादिवस्तेरुर्ध्वं, कुसुमद्रुतिविध्यादिर्मलबन्धना विकाराः। मातृकाया मुमकन्ध दिनचर्याध्यायप्रस्तावे संग्रहिताः ॥

† D. 1338 संव्याक ताककोष्ठात् विसृष्टो मातः, मुखीयाद्बन्धुभिस्सह इत्यत ऊर्ध्वं नभमाण्डे, इत्यारम्भ, "स्थौल्यप्रदं पुष्टिदः, इत्यन्तं लिखितः—“अत ऊर्ध्वं “भोजनं तृणकेशादि” इत्यारम्भ कोष्ठान्तरे ग्रन्थो अथावदनुवर्तते”

२. मूलकम्

३. विष्ट

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ।

त्रिफलां मधुसर्पिभ्यां निशि नेत्रत्रलाय च ॥

६५

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद् यच्च रोगच्छेदकरं च यत् ।

॥ आहारानुपूर्वी ॥

अद्याद् द्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं ^१पुरः ॥

६६

विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ।

॥ अन्नपानप्रमाणम् ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वाविंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥

६७

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।

॥ अनुपानमेधाः ॥

अनुपानं हिंसं वारि यवगोधूमयोर्हितम् ॥

६८

दन्नि ^२मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ।

शाकमुद्रादिविकृतौ मस्तुतकाम्लकाञ्चिकम् ॥

६९

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं स्थूलानां च मधूदकम् ।

^३शोषे मांसरसो मध्यं मांसे स्वल्पे च पावके ॥

७०

^४व्याघ्रौषधाध्वभारस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ।

क्षीणे बाले च वृद्धे च पयः पथ्यं यथामृतम् ॥

७१

॥ अनुपानसामान्यलक्षणम् ॥

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ।

अनुपानं समासेन सर्वथा तत् प्रशस्यते ॥

७२

॥ अनुपानगुणाः ॥

अनुपानं करोत्यूर्वां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ।

अन्नसंघातशैथिल्यविकृतिजरणानि च ॥

७३

॥ अनुपाननिषेधः ॥

नोर्ध्वजत्रुगदध्वासकासोरःक्षतपीनसे ।

गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरसादे च तद्धितम् ।

७४

॥ पानानर्हाः ॥

प्रक्लिबदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणानुराः ।

पानं त्यजेयुः

॥ पीत्वा भुक्त्वा च वर्ज्यानि ॥

सर्वथ माप्याध्वशयनं त्यजेत् ॥

७५

पीत्वा ; भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानप्लवनवाहनम् ॥

॥ भोजनकालः ॥

विसृष्टे विष्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे ^१स्वपथो ।

विशुद्धे चोद्वारे क्षुदुपगमने वातेऽनुसरति ।

तथास्त्रावुद्रिके विशदकरणे देहे च सुलघौ

प्रयुज्जीताहारं विधिनियमितं कालः ^२स हि मतः ॥

७६

॥ इति मात्राशितीये दीपनवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथ भस्मकवर्गः

॥ भस्मकचिकित्साक्रमः ॥

भस्मकं च गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रं ^३हिमस्थिरैः ।

अक्षपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥

१

॥ भस्मकद्वरा योगाः ॥

पयसा समधूच्छिष्टं घृतं वा तृप्तिः पिबेत् ।

1. स्वमग्नौ

2. स्स महितः

3. हिमज्जिरैः

4. नै चेष्छान्तिः

असकृत् पित्तहरणं पावसं प्रतिमोजयेत् ॥	२
अत्यग्नौ श्लेष्मलं मद्यं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ।	
¹ शाखोटः पाटलीशाकं कूप्माण्डं शुष्कमामिषम् ॥	३
पिण्याकमन्दमाकन्दं माहिषं दधि चेष्यते ।	
सिद्धं लक्ष्मफलेनान्नं दद्याच्च नवतण्डुलैः ॥	४
श्यामात्रिवृद्धिपक्वं हि पयो दद्याद् विरेचनम् ।	
जयेत् सर्पिर्दधिक्षीरैर्माहिषैर्भस्मकं भिषक् ॥	५

॥ इति भस्मकवर्गः ॥

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितराजविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने मात्राशितीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ अथैकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शोधनादिगणं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ छर्दनवर्गः ॥

मदनमधुकलम्बानिम्बबिम्बीविशाला-

^१तपुसकुटजमूर्वादिवदालीकिमिषम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः

कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि ॥

१

॥ विरेचनवर्गः ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षीस्तुक्शङ्खिनी^१नीलिनितिल्वकानि ।

शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धा दुग्धश्च मूत्रश्च विरेचनानि ॥

२

॥ निरुहणवर्गः ॥

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली-

मधुकवचा दशमूलदारुणाः ।

यवमिशिकृतवेधनं कुलुत्थो

मधु लवणं त्रिवृता निरुहणानि ॥

३

॥ शिरोविरेचनवर्गः ॥

वेष्टापामार्गन्योषदार्वासुराला

बीजं शैरिषं बार्हतं शैप्रवं च ।

सारो माधुकः सैन्धवं ताक्ष्यशैलं

त्रुट्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥

४

॥ घातघ्नवर्गः ॥

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम् ।

^१वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥

५

॥ पित्तघ्नार्गः ॥

दूर्वानन्तानिम्बवाशात्मस्तः

गुन्द्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियङ्गुः ।

न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे

पद्मं वन्यं शारिवादिश्च पित्तम् ॥

६

! कफघ्नघ्नः ॥

आरम्बधादिरकादिर्मुष्ककाद्योऽमनादिकः ।

सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्वलासजित् ॥

७

॥ जीवनीयगणः ॥

जीवन्तीकाकोर्यौ द्वे मेदे मुद्गमाधपण्यौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयास्त्यः ॥

८

॥ विदार्यादिगणः ॥

विदारिपञ्चाङ्गुल^१वृश्चिकाली-

वृश्चीविदेवाह्वयसूप्यपण्यः ।

कण्टकरी जीवन^२हस्वसंज्ञे

द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ॥

९

विदार्यादिरसौ हृद्यो वृहणो वातपित्तहा ।

शोफगुल्माङ्गमदोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥

१०

॥ शारिवादिगणः ॥

शारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।

यष्टी परुषकं हन्ति दाह^३पित्तास्रतृडज्वरान् ॥

११

॥ पद्मकादिगणः ॥

पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धि^४तुगार्थः

शृङ्गचमृता दश जीवनसंज्ञाः* ।

1. तिदनी

2. बालवृद्धि

3. हस्तं

4. पित्तान्नसप्तप्लुका

5. मकर

* जीवन्त्यादिगणोक्तं वृक्षेत्यर्थः

स्तन्यकरा व्रन्तीरणपित्तं

प्रीणनजीवनवृंहणवृष्ट्याः ॥

१२

॥ परूषकादिगणः ॥

परूषकं वरा द्राक्षा कटफलं कतकात् फलम् ।

राजाहं दाडिमं शाकं तृप्पूत्रामयवातजित् ॥

१३

॥ अञ्जनादिगणः ॥

अञ्जनं फल्ग्वी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाहं^१ विषान्तर्दाहपित्तजित् ॥

१४

॥ पटोलादिगणः ॥

पटोलकटुरोहिणीचन्दनं

मधुस्रवगुल्फचिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान्

विषं वमि^२मरोचकं कामिलाम् ॥

१५

॥ गुल्फ्यादिगणः ॥

गुल्फचीपत्रका^३ रिष्टधान्यकारक्तचन्दनम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाह^४तृष्णाघ्नमधिकृत् ॥

१६

॥ आरग्वधादिगणः ॥

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतित्ता

निम्बामृतामधुरसाम्बुवृक्ष^५पाठाः ।

मूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्म-

सप्तच्छदामिसुषवीफलवाण^६घोष्टाः ॥

१७

आरग्वधादिर्जयतिच्छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कण्ठं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः ॥

१८

२. तर्षा [हर्षा] सा

४. क्षाताः

२. मज्जाचि

५. कोटिः

३. लक्ष्म

॥ असनादिगणः ॥

असनतिनिशभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्णः

स्वदिरकदरमण्डोशिंशपामेषशृङ्गचः ।

त्रिहिमतलपलाशा जोङ्गकः शकशालौ

क्रमुकधवकलिङ्गच्छागकर्णाधिकर्णाः ॥

१९

असनादिविजयते धित्रकुष्ठकफक्रिमीन् ।

पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥

२०

॥ वरणादिगणः ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरी-

द्रहन्^१मोरटवित्त्वविषाणिकाः ।

द्विबृहतीद्विकरञ्जयाद्वयं

बहुलपल्लवदर्भ^२रुजाकराः ॥

२१

वरणादिः कफं मेदो मन्दाभित्वं नियच्छति ।

आढ्यवातं शिरश्शूलं गुल्मं चान्तः सविद्रधिम् ॥

२२

॥ ऊषकादिगणः ॥

^३ऊषकस्तुत्यकं द्विङ्गु कासीसद्वयसैन्धवम् ।

^४सशिलजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम् ॥

२३

॥ वीरतरादिगणः ॥

^५वेल्लन्तरारणिकबुकवृषाश्ममेद-

गोकप्टकेत्कटसहाचरवाणकाशाः ।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्डगुन्द्रा

मल्लकमोरटकुरण्टकस्त्रमपार्थाः ॥

२४

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातकफापहः ॥

२५

1. मोकलमिश्रव

2. मल्लोकराः

3. चात्र

4. ऊषस्तुदकन्याङ्ग

5. सुशीला

6. वेल्लन्ती कपूरवृषाश्ममेदगौरप्टकरअपार्थाः

॥ लोघ्रादिगणः ॥

लोघ्राशबरक^१लोघ्रपलशा

^२जिङ्गिणी सरळकट्फल्युक्ताः ।

कुत्सिता^३म्बकदलीगतशोकाः

सैलवाल्परिपेल्वमोचाः ॥

२६

एष लोघ्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः^४स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः ॥

२७

॥ अर्कादिगणः ॥

^५अर्कालर्को नागदन्ती विशाला

भाङ्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ।

^६प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या

श्वेता^७युष्मं तापसानां च वृक्षः ॥

२८

^८अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविपापहः ।

क्रिमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनः ॥

२९

॥ सुरसादिगणः ॥

सुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडङ्गं

सुरबुसवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः ।

क्षवक^९सरसिभाङ्गीकामुकाः काकमाची

कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥

३०

सुरसादिगणः श्लेष्ममेदःक्रिमिनिषूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥

३१

॥ मुष्ककादिगणः ॥

^{१०}मुष्ककस्तुम्बराद्विपिपलाशधवशिंशपम् ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्शःकफशुक्लजित् ॥

३२

-
1. षड्रासा	2. जिङ्गिणी	3. दुरगळ	4. स्तंभपण्यौ
5. अर्कावर्क	6. प्रत्यक्पुष्पि	7. कर्म	8. अयं चूर्णपरो
9. शरनिजाङ्गी	10. बर्मासुष्ककर्ण	गुहद्विपिपला	

॥ वत्सकादिगणः ॥

वत्सक^१मूर्वाभाङ्गी-

कटुका मरिचं घृणप्रिया च गण्डीरम् ।

एला पाठाऽजाजी

^२कटुङ्गफलजमोदसिद्धार्थ^३वचाः

३३

जीरकहिङ्गुविडङ्गं

पशुगन्धा पञ्चकोलकं भ्रन्ति ।

चल^४कफमेदःपीनस-

गुल्मज्वरशूलदुर्नाप्तः ॥

३४

॥ वचाहरिद्रादिगणौ ॥

वचाजलददेवाह्नागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः ॥

३५

वचाहरिद्रादिगणावामातीसार^५पाचनौ ।

मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥

३६

॥ प्रियङ्गुम्बष्ठादिगणौ ॥

प्रियङ्गु^६पुष्पाञ्जनयुष्मपद्माः

पद्माद्रजो योजनवल्लघनन्ता ।

^७मानद्रुमो मोचरसः समङ्गा

पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥

३७

अम्बष्ठा मधुकं नमस्करी

नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।

लोप्रे घातकिविल्वपेशिके

^८कटुङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥

३८

१ मूर्ङ्गी

२ कल्प

३ वराम्

४ रथ

५ पाचनैः

६ पुष्पाञ्ज

७ सार

८ कल्पगः

२२

गणौ मिद्धुम्बश्चादी ^१पकातीसारनाशनौ ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ।

३९

॥ न्यग्रोधादिगणः ॥

न्यग्रोधपिप्पलसदाफललोघ्रयुष्म-

जम्बूद्वयार्जुनकमीतनसोमवल्काः ।

^२प्लक्षाम्रवञ्जुलप्रियालपलाशनन्दि-

कोलीकदम्बविरला मधुकं मधुकम् ॥

४०

न्यग्रोधादिर्गणो ^३व्रण्यः संग्राही भग्नसाधनः ।

मेदः पित्तास्रतृट्ढाह्योनिरोगनिबर्हणः ॥

४१

॥ पलादिगणः ॥

प्लायुष्मतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकं

स्पृक्काचोरकचोचपत्र^४तगरस्थौणैयजातीरसाः ।

शुक्तिर्व्याघ्रनखः सुराह्वमगरुः श्रीवासकः कुङ्कुमं

चण्डागुम्बुलदेवधूप^५खपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥

४२

प्लादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः कण्डू^६पिडकाकोठनाशनः ॥

४३

॥ श्यामादिगणः ॥

श्यामादन्तीद्रवन्तीक्रमुककुटरणीशङ्खिनीचर्मसाह्वाः

स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनिक्^७छिन्नरोहाकरज्जाः ।

बस्तान्त्री व्याधिघातो बहुल^८बहुरसस्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि

श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ ^९हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ४४

१ पकौ दीनपाचनाश्च

२ वृक्षाश्लव

३ व्रण्यो

४ गदस्फोर्जैयजःरिरसाः

५ खपुराः

६ पटका

७ भिन्नरोहाः करंभाः

८ फल

९ हृद्रुजना

॥ द्रव्याणामूहापोहविधिः ॥

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलमतः ।

युञ्ज्यात् तद्विधमन्यच्च द्रव्यं ¹जह्यादयौगिकम् ॥

४५

॥ वर्गाणामुपयोगक्रमः ॥

एते वर्गा दोषदृप्याद्यपेक्ष्य

कल्ककाथस्नेहलेहादियुक्ताः ।

पाने नस्येऽन्वासने वा बहिर्वा

लेपाभ्यङ्गैर्भ्रन्ति रोगांस्तु कृच्छ्रान् ॥

४६

॥ इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
शोधनादिगणो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ विंशोऽध्यायः ॥

अथातः स्नेहविधिप्रध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

॥ स्नेहनरूक्षणद्रव्यस्वरूपम् ॥

गुरुशीत^१सरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥

१

॥ स्नेहनवराणि ॥

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥

२

पित्तन्नास्ते यथापूर्वमितरन्ना यथोत्तरम् ।

॥ स्नेह्याः ॥

^२स्वेद्यसंशोध्य^३मद्यस्त्रीव्यायागासक्तचिन्तकाः ॥

३

वृद्धबालबलकृशा रूक्षाः क्षीणासरेतसः ।

वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥

४

^४स्नेह्याः

॥ अस्नेह्याः ॥

न त्वतिमन्दाभितीक्ष्णाभिस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः ॥

५

मूर्च्छाच्छर्धरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ।

^५अपप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ विरेचने ॥

६

॥ स्नेहविशेषाणां कालाः ॥

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ च माघवे ।

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽहि विमले रवौ ॥

७

॥ औषधस्नेहमात्राः ॥

उत्तमस्य ^१फलं मात्रा पदोना मध्यमे स्मृता ।

जघन्यस्य ^२फलार्धेन स्नेहः ^३स्यादौषधादिषु ॥

८

^४असञ्चारक्रिया मात्रा गण्डूषे सः प्रकीर्तिता ।

॥ स्नेहाप्रचारेणप्रकारः ॥

युक्तया ^५वचारयेत् स्नेहं मद्याद्यन्नेन वन्निभिः ॥

९

नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्धकणाक्षितर्पणैः ।

॥ अच्छपेयस्य मात्रात्रयम् ॥

द्राभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यमैर्जयिन्ति याः क्रमात् ॥

१०

ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च ह्रसीयसीम् ।

कल्पयेद् वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम् ।

११

॥ शोधनादिस्नेहकालमात्राः ॥

ह्यस्तने जीर्ण ^६एवाले ^७स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥

शमनः क्षुद्रतोऽज्वो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥

१२

बृंहणो रसमद्याज्यैः समक्तोऽल्पः

॥ बृंहणस्नेहयोग्याः ॥

हितश्च सः ।

वालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विष्मद्यशीलिषु ॥

१३

^८स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाभिसुखितक्लेशभीरुषु ।

मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कुशेषु च ॥

१४

॥ प्रयोगमेवेन गुणभेदाः ॥

प्राङ्मध्योत्तरमुक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।

व्याधीवृ जयेद्दलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ॥

१५

1 फलं	2 फलार्धेन	3 शरी	4 अर्धचार्ध
5 चोदये	6 येनान्ने	7 स्नेहाङ्गुल्यये	8 त्रि

॥ अच्छपेयस्यानुपानं उष्णोदकरुणाश्च ॥

वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ।
आम्योपलेपशुद्धयै च तौवरारुणक्रे तु न ॥ १६
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
तेनोद्गारवि^१शुद्धिः स्यात् ततश्च लघुता रुचिः ॥ १७

॥ स्नेहप्रयोगे भोजननिषेधः ॥

भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यञ्छुः पिबन्^२ पीतवानपि ।
द्रवोष्णमनमिष्यन्दि नातिस्निग्धमसंकरम् ॥ १८

॥ चिह्नारनियमः ॥

उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
न वेगरोधी व्यायामक्रोध^३शोकहिमातपान् ॥ १९
प्रवातयानयानाघ्व^४भाष्यात्यासनसंस्थितीः ।
नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥ २०
यान्यहानि पिबेत् तानि^५ तावन्यन्यान्यपि त्यजेत् ।
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्लीणेषु च क्रमः ॥ २१

॥ अच्छपानदिनमर्यादा ॥

व्यहमच्छं^६ मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावदतः सालीमवेत् परम् ॥ २२

॥ सम्यक्स्निग्धरूक्षलक्षणम् ॥

वातानुलोभ्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ २३

॥ अतिस्निग्धे दोषाः ॥

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदसवान् ।

1 शुद्धेया 2 वेभ्योन्नं 3 निषत्तवाल्कली 4 कोनक्षामा
5 भाषात्यासक 6 नापं तन्वात्यपि 7 इदा काष्ठि

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः ॥

२४

कण्ठकुष्ठज्वरोत्केशशूलनाहभ्रमादिकान् ।

॥ तत्र चिकित्सा ॥

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नमेषजम् ॥

२५

तक्रारिष्टखलोद्दालयवक्ष्यामाककोद्रवम् ।

पिप्पली त्रिफला क्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ॥

२६

यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ।

॥ स्निग्धस्य घमनरेचनक्रमः ॥

स्निग्धद्रवोष्णघन्वोत्थरसमुक् स्वेदमाचरन् ॥

२७

स्निग्धस्यहं स्थितः ^१कुर्याद् विरेकं ; वमनं पुनः ।

^२एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्रेश्य तत्करैः ॥

२८

॥ विरुक्ष्य स्नेहनीयाः ॥

^३मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाम्नयः ।

स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत् ततः ॥

२९

संस्नेह्य शोषयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।

॥ स्नेहसेवाफलम् ॥

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः

प्रत्यग्रघातुर्वल्वर्णयुक्तः ।

स्वस्थेन्द्रियो मन्दजरः स्थिरायुः

स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥

३०

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके

सूत्रस्थाने स्नेहविधिर्नाम विंशोऽध्यायः ॥

॥ अथैकविंशोऽध्यायः ॥

अथातः ^१स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ स्वेदभेदाः ॥

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ।

॥ तापस्वेदविधिः ॥

तापोऽमितसवसनफालहस्ततलादिभिः ॥

१

॥ उपनाहस्वेदविधिः ॥

उपनाहो वचाकिष्पशताह्वादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिषैः ॥

२

उद्रिक्तलवणैः स्नेह^२चुक्रतक्रपयःप्लुतैः ।

केवले पवने, श्लेष्म^३संसृष्टे सुरसादिभिः ॥

३

पित्तेन पद्मकधैस्तु * सात्वणास्त्र्यैः पुनः पुनः ।

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ॥

४

अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाविकशाटकैः ।

बद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चे^४न्मुञ्चेद् रात्रौ दिवाकृतम् ॥

५

॥ ऊष्मस्वेदविधिः ॥

ऊष्मा तृत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।

पत्रमङ्गेन धान्येन करीषसिकतामिषैः ॥

६

अनेकोपायसंतप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

१ खेर

२ छक्र

३ संसृष्टिषु रसादिभिः

* “काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वात्मकद्रव्यसंयुतः । सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेह-
समन्वितः । सुस्लोष्णः स्पष्टलवणः सात्वणः परिकीर्तितः ” इति सात्वणलक्षणम् ॥

४. द्रासुपत्रौ

॥ द्रवस्वेदे परिपेकविधिः ॥

शिग्रुवारणकैरुण्डकजसुरसार्जकान् ॥	७
शिरीषवासावंशार्कमालतीर्दिधृततः ।	
पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥	८
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।	
स्नेहवद्विः सुराशुक्तवारिखीरादिसाधितैः ॥	९
^१ कुम्भीर्गल्लतीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।	
वाससाच्छादितं स्निग्धं गात्रं सिञ्चेद् यथासुखम् ॥	१०

॥ अवगाहविधिः ॥

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ।	
अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥	११

॥ स्वेदक्रमः ॥

निवातेऽन्तर्बहिः स्निग्धो ^२ जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ।	
अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृढमुष्कहृदये न वा ॥	१२

॥ सम्यक्स्विन्नलक्षणमुपचारश्च ॥

^३ क्षीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।	
स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥	१३

॥ स्वेदातियोगो उपद्रवाः ॥

पित्तासकोपतृप्सूर्च्छास्वराङ्गसदनम्रमाः ।	
^४ सन्धिपीडा ज्वरः श्यावरक्रमण्डलदर्शनम् ॥	१४
स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च	

॥ तत्रोपक्रमः ॥

तत्र ^५स्तम्भनमौषधम् ।

1. कुम्भीर्गंधविर्वाधिर्वा	2. जीर्णमे	3. क्षीत
4. क्षन्दीपित्ता	5. शयं च	

विषक्षाराम्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १५

॥ स्वेदनस्तम्भनद्रव्यस्वरूपम् ॥

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ।
द्रवस्थिरसरस्निग्धरूक्ष^१सूक्ष्मं च मेषजम् ॥ १६

स्वेदनं ; स्तम्भनं श्लक्ष्णसूक्ष्मरूक्षसरं द्रवम् ।
^२प्रायस्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १७

॥ सम्यक् स्तम्भितलक्षणम् ॥

स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

॥ अतिस्तम्भितलक्षणम् ॥

^३स्तम्भत्वक्त्नायुसंकोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥ १८
पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

॥ अस्वेद्याः ॥

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥ १९

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ।
तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ॥ २०

पीतदुग्धदधिस्नेह^४मधून् कृतविरेचनान् ।
अष्टदग्धगुदस्लान्क्रोष^५शोकमयार्दितान् ॥ २१

क्षुत्तृष्णा^६कामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु वात्ययिके गदे ॥ २२

॥ स्वेद्याः ॥

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माध्मानविबन्धिषु ।
स्वरमेदानिलज्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे ॥ २३

महत्त्वे मुष्कयोः खल्ल्यामायामे वातकण्टके ।

1. रूक्ष	2. प्रायस्तिक्तं	३. स्तम्भनद्रव
4. मधु	५. नो न	६. कालको

मूत्रकृच्छ्रवृद्धप्रस्थिशुक्राघातादचमारुते ॥
स्वेदं यथायथं कुर्यात् तदौषधविभागतः ।

२४

॥ अनाग्नेयस्वेदविधिः ॥

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ॥

२५

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ।

उपनाहाहवक्रोषभूरिपानं क्षुधाऽऽतपः ॥

२६

॥ स्नेहस्वेदयोः शोधनाङ्गत्वम् ॥

स्नेहक्लिप्ताः कोष्ठगा ^१घातुगा वा

स्रोतो^२लीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्तै द्रवीकृत्य कोष्ठं

नीताः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्हिंयन्ते ॥

२७

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितधिरचिते चिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
स्वेदविधिनमैकविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो वमनविरेकाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ वमनविरेचनाहंदोषाः ॥

कफे विदध्याद् वमनं संयोगे वा कफोल्बणे ।

तद्वद् विरेचनं पित्ते

॥ वम्याः ॥

विशेषेण तु वामयेत् ॥

१

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्नाजयक्ष्मिणः ।

कुष्ठमेहापचिग्रन्थिश्चपदोन्मादकासिनः ॥

२

श्वासहृत्तासवीसर्पस्तन्यरोगोर्ध्वरोगिणः ।

॥ अवम्याः ॥

अवम्या गर्भिणी रुक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥

३

बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ।

प्रसक्तवमथुप्लीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥

४

ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्रदत्त^१ बस्तिहतस्वराः ।

मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्बमोऽत्यग्निरर्शसः ॥

५

उदावर्तभ्रमाष्ठीलापार्धरुन्वातरोगिणः ।

ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥

६

॥ धूमान्तैः सर्वैश्च वज्याः ॥

अवाम्या श्ये दुर्बलान्तास्ते नवज्वरपीडिताः ।

धूमान्तैः कर्मभिर्वज्याः ; सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥

७

॥ विरेच्यतः ॥

विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटन्यङ्गकामिलाः ।
जीर्णज्वरोदरच्छर्दिगरप्लीहहलीमकाः ॥ ८
विद्रधिस्तिमिरं काचस्यन्दपकाशयन्यथाः ।
योनिशुक्राश्रया रोगाः ^१कोष्ठगाः किमयो त्रणाः ॥ ९
वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।
मेहापचिग्रन्थिकुष्ठस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ॥ १०
श्रासहृत्लासवीसर्पस्त्रीपदोन्मादकासिनः ।

॥ अविरेच्यतः ॥

न विरेच्यतः कदाचित् तु ज्वरेणामेन पीडिताः ॥ ११
अल्पाग्न्यधोग^२पित्तारुक्षतपाय्वतिसारिणः ।
^३सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ १२

॥ वमनविधिः ॥

अथ साधारणे काले स्निग्धस्विन्नं यथाविधि ।
^४श्रोवम्यमुतिक्लृष्टकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः । १३
निशासुप्तं सुजीर्णान्नं ^५पूर्वाह्णे कृतमङ्गलम् ।
निरजनी^६स्तिग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १४
वृद्धबाला^७लङ्घीबमीरून् रोगानुरोधतः ।
^८आकण्ठं पायथेन्मध्वं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १५
यथाविकारं विहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।
कोष्ठं विमज्ज्य मैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १६

॥ अनुपानमात्राः ॥

अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ ^९श्लेष्मोत्त्वणे पलम् ।
^{१०}पलद्वयं वानिलजे पित्तजे तु ^{११}पलत्रयम् ॥ १७

1. कुष्ठवाः	2. पित्ताग्र	3. सक्त्वा
4. आवाग्न्यामुत्तिष्ठकफं	5. पूर्वाह्णे	6. आमहं
7. श्लेष्मलबेवकम्	8. फस	9. फल

कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमद्याच्च लेहतः ।

^१एकद्वित्रिपलं वाथ वयोरोगाद्यपेक्षया ॥

१८

(॥ मन्त्रः ॥)

(ब्रह्मदक्षाधिरुद्रेन्द्रमूचन्द्रार्कानिलानलः ।

ऋषयस्सौषधग्रामा भूतसंघाश्च पाण्डवः ॥

१९

रसायनमिवर्षीणाममराणामिवाभृतम् ।

सुधैवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥)

२०

प्राङ्मुखं पाययेत्पीतो मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

॥ वमनप्रवर्तनं ॥

जातहृत्सासप्रसेकश्छर्दयेत् ततः ॥

२१

अङ्गुलीभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथ वा ।

गल्ता^१ल्वरुजन् वेगान्नाप्रवृत्तान् प्रवर्तयेत् ॥

२२

प्रवर्तयेत् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासनस्थितः ।

॥ वमनकाले उपचाराः ॥

उमे पार्श्वे ललाटे च ^१वमतश्चास्य धारयेत् ॥

२३

प्रपीडयेत् तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।

॥ दोषभेदेन द्रव्याणि ॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥

२४

वमेत् स्निग्धोष्णलवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

॥ वमनावधिः ॥

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥

२५

॥ हीनवेगे द्रव्याणि ॥

हीनवेगः कणाघात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत् पुनः पुनः

॥ अयोगलक्षणं उपद्रवाञ्च ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥

२६

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥

२७

॥ सम्यग्योगलक्षणम् ॥

निर्विबन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

सम्यग्योगे

॥ अतियोगलक्षणम् ॥

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥

२८

वमितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरा वाय्वामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥

२९

॥ सम्यग्वमिते उपचारः ॥

सम्यग्योगेन वमिते क्षणमाश्रास्य पाययेत् ।

धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहा^१चारमथादिशेत् ॥

३०

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्रान् स्नातः सुस्नान्नुना ।

पुष्पाणस्तक्षालीनामस्नेहलवणोषणम् ॥

३१

सुञ्जानो रक्तशाल्यत्रं^२ भजेत् पेयादिकं क्रमात् ।

॥ पेयादिक्रमः ॥

^३पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

यूषं रसं त्रीनुभयं^४ तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्न^५कालान्

प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥

३२

॥ पेयादिक्रमस्योपपत्तिः ॥

यथाणुरभिस्तृणगोमयाद्यैः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ॥

३३

॥ प्रवरावरमध्यशोचनलक्षणम् ॥

जगन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्चत्वार इष्टा वमने षट्पथौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद् द्विचतुर्गुणश्च ॥

३४

पित्तावसानं वमनं विरेका-

दर्ष कफान्तं च विरेकमाहुः ।

द्वित्रान् स^१विट्कानपनीय वेगान्

भेयं विरेके वमने तु ^२पीतम् ॥

३५

॥ इति चिकित्सानिलके विरेकाध्याये वमनवर्गः ॥

॥ अथ विरेचनवर्गः ॥

अथैनं वामितं मूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥

१

॥ मृदुकोष्ठलक्षणम् ॥

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरिच्यते ।

॥ कूरुकोष्ठलक्षणम् ॥

प्रभूतमास्तः कूरुः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥

२

॥ दोषभेदेन द्रव्याणि ॥

कषायमधुरैः पित्ति विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णालवणैर्वायौ

* प्रश्नोऽत्र सार्वज्ञयोदशपदः । “वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे सार्वज्ञयोदशपदं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः” इति स्मरणात् ।

१ निष्कानव

२ नेयं

३ पित्तम्

४ गरे

५ कृच्छ्राश्यामा

॥ अप्रवृत्त्यादिषु क्रमः ॥

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३

उष्णाम्बुः स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

उत्थाने ^१उल्पे दिने तस्मिन् मुक्तान्येद्युः पुनः पिवेत् ॥ ४

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिवेदूर्ध्वं दशाहतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ५

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ।

॥ अयोगलक्षणम् ॥

हृत्कृक्ष्यगुद्विररुचिरुक्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ६

कण्डूर्विदाहः पिटकाः पीनसो वातविड्ग्रहः ।

अयोगलक्षणं

॥ सम्यग्योगलक्षणम् ॥

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ७

॥ अतियोगलक्षणमुपद्रवाश्च ॥

विट्पित्तकफवातेषु ^१निःसृतेषु क्रमात् सवेत् ।

विश्लेष्मपित्तमुदकं ^३क्षेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ८

मांसधावनतुल्यं वा मेदः ^४स्फण्डाममेव वा ।

^५गुदनिस्सरणं तृष्णा अमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ९

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिक्मनामयाः ।

॥ सम्यग्विरिक्तस्योपचारः ॥

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ १०

धूम^६वर्ज्येन विविना ततो वमितवानिव ।

क्रमेणान्नानि मुञ्जानो ^७भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ११

1 तु	2 निष्फलेषु	3 स्वेदं	4 स्फण्डाममे
5 गन्ध	6 तज्जेव	7 भवेत्	

॥ पीतौषधा लङ्घनीयाः ॥

मन्दबहिमसंशुद्धमक्षामं ^१दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत् पीतमेषजम् ॥

१२

स्नेहस्वेदौषधोक्लेशसंगैरिति न बाध्यते ।

॥ पेयानर्हेषूपचारः ॥

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥

१३

पेयां न पाययेत् तेषां *तर्पणादिक्रमो मतः ।

॥ वमनविरेचनदोषनिर्हरणकालः ॥

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥

१४

निर्हरेद् वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

॥ भोज्यरेचनीयाः ॥

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥

१५

विरिच्यते मेदनीयैर्भोज्यै^३स्तमुपपादयेत् ।

॥ मृद्वल्पौषघाहार्हाः ॥

दुर्बलः शोषितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥

१६

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ।

^४वरं तदसकृत् पीतमन्यथा संशयावहम् ॥

१७

हरेद् बह्वंश्वलान्^५ दोषानल्लानल्लान् पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य ; मृदुद्रव्यैरल्लान् संशमयेत् तु तान् ॥

१८

^६क्लेशयन्ति चिरं ते हि ^७हन्त्युर्वेनमनिर्हृताः ।

१ क्षौमं

२ एवम्

* “काजसक्त्वं पिबेत् पूर्वं ततो यूषाकभोजनम् । पश्चान्मांसरसांश्च तर्पणादिरत्नं क्रमः ॥ इति तर्पणादिक्रमस्वरूपमुल्लेखम् ॥

३ बोज्यै

४ दरं

५ दृढश्वला

६ क्लेशं कृष्टी

७ हन्यान्वैनि

॥ मन्दाग्न्यादेः शोधनविधिः ॥

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च ^१सक्षारलवणैर्वृतैः ॥ १९
संघुक्षिताग्निं विजित^२कफवार्तं च शोधयेत् ।

॥ रुक्षादीनां रेचनविधिः ॥

रूक्षवह^३निलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ २०
दीप्ता^४ग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यते ।
तेभ्यो वर्त्ति पुरा दद्यात् ततः स्निग्धं विशोधयेत् ॥ २१
शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित् तीक्ष्णाग्निः फल्बर्तिभिः ।
प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत् सुखम् ॥ २२

॥ नातिस्निग्धशोभ्याः ॥

विषाभिषात^५पिडकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ।
कामिलापाण्डुमेहार्तान् नातिस्निग्धान् विशोधयेत् ॥ २३

॥ स्नेहकृशद्रव्यरेचनीयाः ॥

सर्वान् स्नेहविरेकैस्तु रूक्षैस्तु स्नेहमावितान् ।

॥ कर्मणां मध्ये स्नेहस्वेदविधिः ॥

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ २४
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।

॥ स्नेहस्वेदयोः प्रशस्तिः ॥

ऊष्मादिर्मिथोऽङ्गस्य ^६हियते वाससो मलः ॥ २५
तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमाषतिलादिभिः ।
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात् संशोधनं तु यः ॥ २६
दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य ^७दीर्यते ।

॥ संशोधनप्रशंसा ॥

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं सम्यग्गुणोत्पन्नम् ॥

२७

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने विरेकविधिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ नो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरत्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ मदनकल्पः ॥

॥ तद्वदन्तत्रिवृत्तोः प्रशंसा ॥

वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥

१

॥ मदनफलसंस्करणम् ॥

फलानि नाति पाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाहि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥

२

प्रमृज्य कुशमूलोल्यां क्षिप्त्वा वध्वा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानु ^१मृतोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ।

३

मृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

विकृष्टानि ^२गतेऽष्टाहे शोषयेत् तान्यथातपे ॥

४

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत् पुनः ॥

५

ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

॥ मदनप्रयोगक्रमः ॥

अथादाय ततो मात्रां शर्शरीकृत्य वासयेत् ॥

६

शर्वरीं मधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा रसे ।

मधूकपुष्पसारे वा द्राक्षायाः स्वरसेऽपि वा ॥

७

ततः पिबेत् कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ।

वमनोक्तेन विधिना साधु तेन तदा वमेत् ॥

८

॥ विशेषतश्छर्दनीयाः ॥

श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विद्रधीषु तु ।

प्रच्छर्दयेद् विशेषेण यावत् पित्तस्य दर्शनम् ॥ ९

॥ ज्वराशुच्यादिषु कल्पना ॥

फलपिप्पलीचूर्णं वा काथेन स्वेन भावितम् ।

त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ॥ १०

पिबेज्ज्वराशुचिष्ठीवग्रन्थपच्यबुदोदरी ।

॥ कफस्थानगपित्ते कल्पना ॥

पित्ते कफस्थानगते ^१जीमूतादिजले पिबेत् ॥ ११

॥ इडाह्लादौ कल्पना ॥

हृद्वाहेऽथात्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पली^२शृतम् ।

॥ कफच्छर्दादौ कल्पना ॥

क्षैरेयं वा कफच्छर्दि^३प्रसेकतमकेषु तु ॥ १२

^४दध्युत्तरं वा दधि वा तच्छृतक्षीरसंभवम् ।

॥ कफदूषिताग्न्यादौ कल्पना ॥

फलादिकाथकल्काभ्यां सिद्धं ^५तत्सिद्धदुग्धजम् ॥ १३

सर्पिः ^६कफामिमूतेऽग्नौ शुष्यद्देहे च ^७वामनम् ।

॥ संतर्पणध्यापद् कल्पना ॥

वत्सका^८दिप्रतीपापः कषायः फल^९मज्जजः ॥ १४

निम्बार्कान्यतरकाथसमायुक्तो नियच्छति ।

बद्धमूलानपि व्याधीन्^{१०} सर्वान् सन्तर्पणो^{११}स्थितान् ॥ १५

॥ आघ्राणवमनयोगः ॥

^{१२}राठपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरूषितम् ।

वमेन्मण्डरसादीनां जिघ्रंस्तृप्तः सुखी सुप्तम् ॥ १६

1 जीमूतारि	2 कृतम्	3 प्रवेत्	4 दध्युत्तरम्
5 तत्सिद्धदुग्ध	6 कफादिमूतेऽग्नौ	7 वामनम्	8 तिप्रतीपापः
9 मज्जजः	10 न्न तान्	11 स्थितान्	12 कठ

॥ पुष्पादिध्वतिदेशः ॥

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।

॥ इति मदनकल्पः ॥

॥ अथ जीमूतकल्पः ॥

॥ जीमूतविषयाः ॥

¹जीमूताद्याश्च फलवर्जिमूतं च विशेषतः ॥ १७

प्रयोक्तव्यं ज्वर^२श्वासकासहिष्मादिरोगिणाम् ।

॥ अवस्थाभेदेन जीमूतकल्पः ॥

पयः ^३पुष्पेऽस्य; निवृत्ते फले पेया ^४पयस्कृता ॥ १८

लोमशे क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमशे ।

शृते पयसि दध्यम्लं जातं हरितपाण्डुके ॥ १९

॥ ज्वरे जीमूतकल्पना ॥

जीमूतकल्कं चूर्णं वा पिवेच्छीतेन वारिणा ।

ज्वरे ^५पैते क्वोष्णेन कफवातात् कफादपि ॥ २०

॥ इति जीमूतकल्पः ॥

॥ अथेक्ष्वाकुकल्पः ॥

॥ इक्ष्वाकुविषयाः ॥

कासश्वासज्वरच्छर्दि^६विषर्ते^७ कफकर्शिते ।

इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च ^७मानवे ॥ २१

॥ पित्तश्लेष्मज्वरे कल्पना ॥

फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २२

॥ कफकासादौ कल्पना ॥

^१हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं ^२पदा दधि ।

^३स्यात् तदा कफजे श्वासे कासे ^४वम्यां च पाययेत् ॥ २३

॥ पाण्डुकुष्ठदौ कल्पना ॥

मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।

तेन तक्रं विपक्वं वा पिबेत् समधुसैन्धवम् ॥ २४

॥ इतीक्ष्वाकुकल्पः ॥

*

*

*

॥ अथ धामार्गवकल्पः ॥

॥ धामार्गवविषयाः ॥

^५धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

॥ कासादौ कल्पनाः ॥

^६वीराशतावरीयष्टीरजोभिश्च पृथक्पृथक् ॥ २५

^७तद्रजःसहिता लेहा ^८धामार्गवरजोऽन्विताः ।

कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसितायुताः ॥ २६

॥ सपित्तोष्मणि कफे कल्पना ॥

ते सुखाम्भोऽनुपानाः स्युः पित्तोष्णसहिते कफे ।

॥ स्तन्यविषे कल्पना ॥

धान्यतुम्बुस्यूषेण कल्कः स्तन्यविषापहः ॥ २७

॥ इति धामार्गवकल्पः ॥

*

*

*

॥ अथ कुटजकल्पः ॥

॥ कुटजविषयाः ॥

कुटजः सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।

ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे श्लुडे कुष्ठे च पूजितः ॥ २८

-
1 हृतमध्ये	2 दधनि	3 स्यात्तथा	4 दान्यं
5 धामार्गवो	6 विरा	7 तद्रजो	8 धामार्गवर
			9 सपित्ते

॥ कुटजप्रयोगमेदाः ॥

सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पाययेत् कौटजं बीजं युक्तं तु मुरयाथवा ॥

२९

॥ वमनकल्पोपसंहारः ॥

वमनौषधमुख्यानामिति कल्पद्वशीरिता ।

बीजेनानेन मतिमानन्यापि च कल्पयेत् ॥

३०

॥ इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
वमनकल्पो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—

॥ अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो विरेककल्पं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरत्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ त्रिवृत्कल्पः ॥

॥ त्रिवृद्गुणाः ॥

कषायमधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी ^१रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥

१

॥ त्रिवृतः सर्वरोगजित्त्वम् ॥

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्त^२कफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥

२

॥ त्रिवृद्धेदौ ॥

^३द्विधा द्रव्याख्यं च तन्मूलं श्यामं ^४श्यामारुणं त्रिवृत् ।

॥ अरुणस्य गुणाः ॥

^५त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तनोः ॥

३

सुकुमारे ^६शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्वित्तम् ।

॥ श्यामस्य गुणाः ॥

मूर्छासंमोहहृत्कण्ठकषणक्षणनप्रदम् ॥

४

श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।

क्रूरकोष्ठे बहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥

५

॥ त्रिवृद्ग्रहणचिचिः ॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यन्विसृतं च यत् ।

गृहीत्वा विसृजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥

६

-
1. रौक्ष्यौ	2. कफापहा	3. त्रिवृदाख्यं च
4. श्यामास्तोदृत्	5. मूलदाख्यं	6. सिक्ता

॥ वातरोगे त्रिवृत्कल्पनम् ॥

अथ काले ततश्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।

वातामये ^१पिबेदम्लैः

॥ पित्तरोगे त्रिवृत्कल्पनम् ॥

^२पैत्ते साज्यसितामघु ॥

७

क्षीरद्राक्षेक्षु ^३काश्मर्यस्वादु ^४स्कन्धवारारसैः ।

॥ कफरोगे त्रिवृत्कल्पः ॥

कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकाञ्जिकैः ॥

८

पञ्चकोलदिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं ^५कफापहैः ।

॥ त्रिवृत्लेहः ॥

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥

९

मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ।

॥ अजगन्धाविचूर्णं ॥

अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी ^६शर्करा त्रिवृत् ॥

१०

चूर्णितं मधुसर्पिर्म्या ^७लीढा साधु विरिच्यते ।

सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥

११

॥ त्रिवृदिक्षुपुटपाकः ॥

लिम्पेदन्तसिंहृतया द्विधा कृत्वेक्षुदण्डकम् ।

एकीकृत्य च तत् त्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥

१२

॥ त्रिवृत्तर्पणयोगः ॥

^८भृङ्गैर्यस्यां समा नीली तैस्त्रिवृत् तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसश्चैदसक्तुमिस्तर्पणं पिबेत् ॥

१३

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥

१४

-
1. विरेचकैः	2. पैत्ते	3. काश्मर्यं	4. स्कन्ध
5. कफापहैः	6. शर्करा	7. लीढा	8. यस्यां समानपिबेत्

॥ विडङ्गतण्डुलादिकेहः ॥

¹विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ।

सर्वतोऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुलेन वा ॥ १५

गुल्मं प्लीहोदरं कासं ²हलीमकमरोचकम् ।

कफवातकृतांश्चान्यान् ³परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ १६

॥ कल्याणकगुडः ॥

विलङ्घपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।

मरिचेन्द्रयवाबाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७

दीप्यकं पञ्चलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।

तिलतैलं ⁴त्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८

घात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्घतुलान्वितान् ।

पकान् मृद्वग्निना स्वादेत् ततो मात्रामयन्त्रणः ॥ १९

कुष्ठार्शः ⁵कामिलगुल्ममेहोदरं ⁶भगन्दरम् ।

ग्रहणीं पाण्डुरोगं च हन्ति ⁷पुंसवनश्च सः ॥ २०

गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु ⁸शैथिलिकः ।

॥ व्योषादिगुलिका* ॥

व्योषत्रिजातकाम्बोदक्रिमिघ्नमलकैस्त्रिवृत् ॥ २१

⁹सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुलिकाः कृताः ।

तृष्णाकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२

तापे ¹⁰पाण्डुमयेऽल्पेऽसौ शस्ताः सर्वे ¹¹विपेषु च ।

॥ वर्षतीं त्रिवृत्कल्पना ॥

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वमेषजम् ॥ २३

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।

१ विडङ्ग २ हलीमधुकरोचकम् ३ परिमार्ष्टि ४ त्रिवृच्चूर्ण

५ काटका ६ भगन्दरम् ७ पुंसवनं च नः ८ योगिनः

* इषमेव व्योषादिगुलिका कश्चिद्विपत्तिगुलिकेति व्यवहियते ।

९ सर्वे समासमसिता १०. पाण्डुमयलेप्रौ ११. विपेषु

॥ शरदि त्रिवृत्कल्पना ॥

त्रिवृद्दुरालभासुस्ता^१शर्करोदीच्यचन्दनम् ॥ २४

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह^२सातलं जलदात्यये ।

॥ हेमन्ते त्रिवृत्कल्पना ॥

त्रिवृतं चित्रकं पाठामबाजीं सरलं वचाम् ॥ २५

^३स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

॥ ग्रीष्मे त्रिवृत्कल्पना ॥

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६

॥ सर्वर्तुकत्रिवृत्कल्पना ॥

त्रिवृत्त्रायन्तिहपुषासातलाकटुरोक्षिणीः ।

स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् व्यहम् ।

एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ २७

॥ इति त्रिवृत्कल्पः ॥

॥ अथ राजवृक्षकल्पः ॥

॥ राजवृक्षविषयाः ॥

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ।

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ २८

योज्यो मृद्वनपायित्वाद् विशेषाच्चतुरङ्गुलः ।

॥ राजवृक्षग्रहणविधिः ॥

फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ॥ २९

तेषां गुणवतां मारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ।

सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे ततः ॥ ३०

ततो मज्जानमुद्धृत्य शुद्धे पात्रे निधापयेत् ।

॥ दाह्यादौ चतुरङ्गुलकल्पना ॥

द्राक्षारसेन तं दद्याद् दाहोदावर्तपीडिते ॥ ३१

चतुर्वर्षे सुखे बाले यावद् द्वादशवार्षिके ।

चतुरङ्गुलमज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमम् ॥ ३२

॥ दधिमण्डादिभिः प्रयोगः ॥

दधिमण्डसुरामण्डघात्रीफलरसैः पृथक् ।

¹सौवीरकेण वा युक्तः कल्केन त्रैवृतेन वा ॥ ३३

॥ हरीतक्यां त्रिवृत्कल्पातिदेशः ॥

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनैव कल्पयेत् ।

॥ प्राधान्यसङ्ग्रहः ॥

प्रधानस्तिव्वक्स्त्वक्षु फलेषु च हरीतकी ॥ ३४

तैलेष्वेरण्डतैलं च स्वरसे कारवल्लिका ।

सुधापयः पयस्सूक्तमिति प्राधान्यसंग्रहः ॥ ३५

॥ विसर्पादौ त्रिवृत्कल्पना ॥

त्रिवृत्कल्ककषायाभ्यां ²चक्रतैलं विपाचयेत् ।

सर्पिश्च पक्वं वीसर्पकण्डू³दाहालजीर्जयेत् ॥ ३६

मेढ्रगुल्मानिलश्चेष्म⁴प्रशस्तं तैलमेव ⁵तु ।

चतुस्नेहः स ⁶हृच्छुक्रवातसंरोधजान् गदान् ॥ ३७

॥ शम्याकादिस्नेहकल्पनाः ॥

एवं शम्याक⁷त्रिफलाशङ्खिनीतिल्वकेष्वपि ।

स्वरसे कारवल्ल्याश्च स्नुक्क्षीरे च पृथक्पृथक् ॥ ३८

चक्रतैलं ⁸विपाच्याथ तत्तद्रोगेषु योजयेत् ।

एवं सर्पिश्च यमकं महास्नेहं त्रिवृत्कमात् ॥ ३९

॥ विरेचनयोगीन्यनुपानानि ॥

घात्री⁹फलाग्रातककोल्दाडिमैः

¹⁰सितोपलमाखिकमातुलङ्गैः ।

मध्वेन ¹¹तैस्तैश्च मनोऽनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥

४०

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने

विरेचनकरूपो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

1 सविरकेन	2 चक्र ताविपाचयेत्	3 दाहालजीर्जयेत्	4 विषर्ग
5 च	6 हृच्छुक्र	7 त्रिफले	8 विपक्षाय
9 फलाग्रातक	10 शीतोपला	11 तैस्त्रिभिः	

॥ अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिर्द्धि व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ अतियोगे धातुस्त्रावः ॥

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य मेषजम् ।

¹हृत्वानु विद्वित्कफान् ²धातुनास्त्रावयेद् द्रवान् ॥ १

॥ तत्र चिकित्सा ॥

तत्रातियोगे मधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत् ।

³योज्योऽतिवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ २

परिषेकावगाह्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ।

घृताभ्यक्तं सुशीताम्बुस्नेहक्षौद्रसितायुतैः ॥ ३

लेहैरुपाचरेद् वैद्यो हृद्यैर्वान्तिहरौषधैः ।

पिबेद् वा शर्कराक्षौद्रं घृतं वान्तिहरौषधैः ॥ ४

॥ अञ्जनादिमन्थः ॥

अञ्जनं ⁴चन्दनोशीरिमज्जासृक्शर्करोदकम् ।

लाजाचूणैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ ५

॥ वमनातियोगे विशेषोपक्रमः ॥

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।

पिबेत् फल्गुसैर्भन्यं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ६

॥ उद्गारादौ चिकित्सा ॥

सोद्गारायां मृशं छर्बां मूर्च्छायां घान्यमुत्तयोः ।

समघूकाञ्जनं घूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ ७

1. हृत्वानु

2. धातुनां स्त्रापये

3. योज्येतिवमने रेकि

4. चन्दनोशीरं मज्जा 5. मण्ड

6. र्भन्यं

॥ अन्तर्जिह्वाग्रह उपक्रमः ॥

वमतोऽन्तः प्रविष्टायां जिह्वायां कबलग्रहाः ।

स्निग्धाम्लरूपा ^१हृद्या यृषमांसरसा हिताः ॥

८

फलान्यम्लानि स्वादेयुस्तस्य चान्येऽप्रतो नराः ।

॥ जिह्वानिःसरणे चिकित्सा ॥

^२निःसृतां तु तिलद्राक्षाकरुकलिप्तां प्रवेशयेत् ॥

९

॥ वाग्ग्रहादावुपक्रमः ॥

वाग्ग्रहानिलरोगेषु वृतमांसोपसाधिताम् ।

यवारूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च कालवित् ॥

१०

॥ जीवादानम् ॥

अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् ।

त^३जीवादानमित्युक्त^४मादत्ते जीवनं यतः ॥

११

॥ जीवशोणितपित्तयोर्विवेचनम् ॥

शुने कफाय वा दद्यात् तेनाक्षमसृजा सह ।

भुक्तेऽभुक्ते वदेज्जीवं पित्तं वा भेषजेरितम् ॥

१२

॥ प्रकारान्तरेण परीक्षा ॥

^५शुद्धं वा भावितं वल्ल^६मावानं कोष्णवारिणा ।

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते ; शुद्धं तु शोणिते ॥

१३

॥ जीवादाने चिकित्सा ॥

तृष्णामूर्च्छामर्दातस्य कुर्या^७दामरणात् क्रियाम् ।

रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ॥

१४

मृगगोमहिषाजानां ^८सधस्वं जीवतामसृक् ।

पिबेज्जीवानुसन्धानं जीवं ^९तद्व्याशु गच्छति ॥

१५

१ हृद्या

२ निःसृतान्त

३ तं जीवादानम्

४ माषावे

५ शुद्धं भावितं

६ माषानं

७ दामरण

८ सधस्वर्थ

९ तस्याशु

॥ तत्र वस्तिप्रयोगाः ॥

तदेव ^१दर्भमृदितं रक्तं वस्तौ निषेचयेत् ।

^२श्यामाकाश्मर्कमधुक^३दूर्वोशीरैः शृतं पयः ॥

१६

घृतमण्डाञ्जनयुतं वस्ति वा योजयेद्विमम् ।

* ^४पिच्छावस्तिं सुशीतं वा घृत^५मण्डानुवासनम् ॥

१७

॥ गुदभ्रंशे चिकित्सा ॥

गुदं ग्रहं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।

पद्मकोशीरनागाह्वचन्दनानि प्रयोजयेत् ॥

१८

अतियोगे ^६च रेकस्य ^७पानलेपनसेचनम् ।

॥ संज्ञानाशे उपचारः ॥

विसंज्ञं श्रावयेत् सामवेणुगीतादिनिस्वनम् ॥

१९

इति धीश्रोनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सानिलके
सूत्रस्थाने धमनविरेकव्यापत्तिद्विर्नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

1 गर्भ 2 श्यामा 3 मूर्वाशीरैः 4 पिच्छा वस्ति

* पिच्छावस्तिरक्षणं च “परिवेष्ट्य कुक्षोर्द्वैराद्रवृत्तानि शास्त्रलेः । कृष्णमृत्ति-
कषास्त्रिष्व स्वेव्येद्गोमयाक्षिना । मृच्छोये तानि संक्षुण्णं तत्पिण्डं मुष्टिसंमितं । मर्दयेत्
पयसः प्रत्ये पूतेमास्थापयेत्ततः । नतयक्ष्णयाङ्गकल्पाङ्गक्षौद्रैस्तैलवतानु च । स्नातो मुञ्जीत
पयसा आङ्गुलेन रसेन वा । पित्तातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणान्नग्रहणीविकारात् । ज्वरस्य च
क्षीघ्रमतिप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोगो वस्तिः ” इत्यतिसारनिर्दिष्टं ज्ञेयम् ॥

5 मन्द

6 घृ

7 सैबै

॥ अथ षड्विंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो वस्तिविधिं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ वस्तिविषयाः ॥

वातोरुवणेषु रोगेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषामग्रणीः

॥ वस्तेस्त्रैविध्यम् ॥

त्रिविधश्च सः ॥

१

निरुहोऽन्वासनं वस्तिरुत्तरः

॥ निरुहसिध्याः ॥

तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥

२

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्लानिलमलग्नहान् ।

^१वर्ध्माश्मरीरजोनाशान् दाह्यान् वानिलमयान् ॥

३

॥ आस्थापनानर्हाः ॥

^२अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः

आमातीसार^३वमिमान् संशुद्धो दत्त^४नावनः ॥

४

श्वासकासप्रसेकार्शोहिध्माध्मानारूपवहयः ।

शूलपायुः कृताहारो ^५बद्धच्छिद्रोदको^६दरी ॥

५

कुष्ठी च मधुमेही च ^७मासान् सप्त च गर्भिणी ।

॥ अनुवासनीयाः ॥

आस्थाप्या एव वान्वास्या विशेषादतिवहयः ॥

६

रूक्षाः केवलवातार्ताः

१ पश्चात्परी

२ अनास्थाप्य

३ वमिमान्

४ नाशनः

५ अद्

६ दरः

७ मासान्

॥ अनुवासनार्हाः ॥

नानुवासास्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तथा षण्डुकामिलमेहपीनसाः ॥ ७

निरक्ष्णलीहविड्मेदगुरुकोष्ठकफोदराः ।

अमिप्यन्दिमृशस्थूलक्रिमिकोष्ठाढ्यमास्ताः ॥ ८

पीते गरे विषेऽपच्यां ^१श्लिषदी गलगण्डवान् ।

॥ निरुहानुवासनयन्त्रलक्षणम् ॥

तयोस्तु नेत्रं हेमादिघातुदार्वास्थिवेणुजम् ॥ ९

^२गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णर्जुं गुलिकामुखम् ।

॥ नेत्रप्रमाणम् ॥

ऊनेऽब्दे पञ्च ; पूर्णेऽस्मिन्ना सप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १०

सप्तमे सप्त ; तान्यष्टौ द्वादशे ; षोडशे नव ।

^३द्वादशैव परं विंशद् ; वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ।

॥ यन्त्रस्थौल्यप्रमाणं ॥

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया ॥ १२

॥ मूलच्छिद्रप्रमाणम् ॥

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धार्धप्रवर्धितम् ।

अङ्गुलं परमच्छिद्रं मूले

॥ अग्रच्छिद्रप्रमाणम् ॥

अग्रे ^४बहते तु यत् ॥ १३

मुद्रं माषं कलायं तस्मिन् ^५कर्कश्वुकं क्रमात् ।

॥ कर्णिकास्थापनादि ॥

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते षटितर्कणिकम् ॥ १४

-
1 श्लिषदी	2 गोपुच्छाकारमाचीन्त्र	3 द्वादशे दीपने
4 बहिरे	5 कर्कश्वुकं	

वर्त्याग्ने पिहितं मूले यथास्वं द्यङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाद्वितीयं नेत्रे कुर्यात्

॥ वस्तिबन्धनम् ॥

तत्र प्रयोजयेत् ॥

१५

^१अजाविमहिषादीनां वस्तिं सुमृदितं दृढम् ।

^२कषायरक्तं निच्छिद्रग्रन्थिगन्धशिरं तनुम् ॥

१६

ग्रथितं साधु सूत्रेण सुखं संस्थाप्यमेषजम् ।

वस्त्यभावेऽङ्कपादं वा ^३न्यसेद् वासोऽथवा घनम् ॥

१७

॥ निरूढमानम् ॥

निरूढमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।

^४प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥

१८

प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आ सप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥

१९

॥ अनुवासनमात्रा ॥

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।

॥ निरूहस्यानुवासनविधिः ॥

आस्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धबलं पुनः ॥

२०

अनुवासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

॥ अनुवासनकालः ॥

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित् ततोऽन्यदा ॥

२१

॥ अनुवासनस्य पूर्वकर्म ॥

अभ्यक्तस्नात^५मुचितात् पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्ष^६मशितं सानुपानं ^७द्रवादि च ॥

२२

¹कृतचङ्क्रमणं मुक्तविष्मृतं शयने सुखे ।
नात्युच्छिन्ने न चोच्छीर्णे ²संविष्टं वामपार्श्वतः ॥
संकोच्य ³दक्षिणं सवेद्यं ⁴प्रसार्य च ततः परम् ।

२३

॥ प्रणयनविधिः ॥

अथास्य *नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥
उच्छ्वास्य वस्तेर्वदनं दन्ध्वः हस्तमकम्पयन् ।
⁵पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥
नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
⁶सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥

२४

२५

२६

॥ दक्षमात्रे पश्चात्कर्म ॥

दत्ते तूत्तलदेहस्य पाणिना ताडयेत् ⁷स्फिजौ ।
तत्पार्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥
ततः ⁸प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्णिके ।
आहन्त्या ⁹मुष्टिनाङ्गं च ¹⁰स्नेहेनाक्तं च मर्दयेत् ॥
वेदनार्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते ।

२७

२८

॥ शीघ्रनिवृत्तौ पुनः करणम् ॥

योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः ¹¹स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥
दीप्ताग्निं ¹²त्वागतस्नेहं सायाहे भोजयेत्तु ।

२९

॥ निवृत्तिकालो निवर्तनोपायश्च ॥

निवृत्तिकालः परम ¹³स्त्रयो यामास्ततः परम् ॥
अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।
तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद् यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥

३०

३१

1. कृतचङ्क्रमणमुक्तं 2 प्रविष्टं 3 रक्षणं 4 प्रसाद्य चरत

* (नेत्रे सुखेनात्युच्छिन्नेन) इत्यविपाठः

- 5 पृष्ठं वनं 6 सावशेषं 7 तिहस्य 8 स्निजौ
9 प्रसादिता 10 मुष्टिनागं 11 स्नेहेनार्थं 12 स्नेहेनद्वय
13 स्नायत 14 त्रिचो वाव

॥ अनिवृत्तौ कचिदुपेक्षाविधिः ॥

¹अतिरौक्ष्यादनागच्छन् न चेज्जाडयादिरोगकृत् ।
उपेक्षेतैव हि ; ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२
प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।

॥ पुनरनुवासनम् ॥

²अन्वासयेत् तृतीयेऽद्धि पञ्चमे वा ³पुनश्च तम् ॥ ३३
यथा वा ⁴स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बणमारुतान् ।
व्यायामनित्यदीप्तिमि⁵रूक्षांश्च प्रति⁶वासरम् ॥ ३४

॥ स्निग्धास्निग्धयोर्निरूहविधिः ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः ⁷स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५

॥ निरूहविधिः ॥

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते ⁸प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६
⁹अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नाति वुञ्क्षितम् ।
अवेक्ष्य पुरुषं दोषं भेषजादीनि चादरात् ॥ ३७
वर्त्ति प्रकल्पयेद् वैद्यस्तद्विधैर्बहुभिः सह ।

॥ निरूहकल्पनम् ॥

काथयेद् विंशति¹⁰पलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८
ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते ¹¹प्रकल्पयेत् ।
पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिके ॥ ३९
सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्पाद् भवति वा यथा ।
नात्यच्छ¹²सान्द्रता वस्तेः पलमात्रं गुहस्य च ॥ ४०

1 काथ्यौ द्वादश	2 अन्वासने	3 पुनश्च	4 स्नेहपक्ति
5 रूक्षाश्च	6 मासरम्	7 स्निग्धै	8 सावाह कुर्वीत
9 अन्वक्त	10 फलद्रव्ये चाष्टौ	11 मकल्पयेत्	
12 साम्प्रौ तौ वस्तः	फलमात्रं गुहस्य		

मधुपट्टादि ¹शेषं च युक्त्या

॥ निरूहसंस्कारक्रमः ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बुकुम्भीवाप्येण तप्तं ²स्वजसमाहृतम् ॥

४१

³प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत् पायौ

॥ निरूहस्वरूपम् ॥

नात्युष्णशीतलम् ।

नातिस्निग्धं न वा तीक्ष्णं नातिरूक्षं न वा मृदु ॥

४२

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।

ल्वणं तद्वदम्लं च

॥ मतान्तरेण द्रव्यप्रमाणम् ॥

वदन्त्यन्ये विपश्चितः ॥

४३

⁴मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।

⁵कर्षार्धं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्क⁶पलद्वयम् ॥

४४

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

॥ निरूहसंयोजनविधिः ॥

माक्षिकं ल्वणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥

४५

आवपेत् निरूहाणां ⁷मेष संयोजने विधिः ।

॥ दत्तमात्रे रोगिणा कर्तव्यम् ॥

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥

४६

⁸कृतोपधानः संजातवेगश्चो⁹त्कटकः सृजेत् ।

॥ निरूहप्रत्यागमनकालः ॥

¹⁰आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ॥

४७

1 नेचं	2 क्षिपि	3 प्रक्षेप्य
4 मात्रा	5 कर्षार्धं माणिमाचस्य	6 फल
7 पोष	8 कृतोपधान	9 कुटिलः
10 आपतो		

॥ प्रत्यानयनविधिः ॥

तत्रानुलोमिनं स्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ।
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८
१विदध्यात् फलवर्तिं वा स्वेदनोत्त्रासनानि च ।

॥ अयोगे पुनर्निरुद्धणाविधिः ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥ ४९
तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद् वा सुनिरुद्धता ।

॥ योगादिलक्षणं, योगे कर्तव्यं च ॥

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्याद् ; योगे तु भोजयेत् ॥ ५०
कोष्णेन वारिणा २स्नातं घन्वमांसरसौदनम् ।

॥ स्नानभोजनप्रयोजनम् ॥

विकारा ये निरुद्धस्य भवन्ति ३प्रचलैर्मलैः ॥ ५१
ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति मुक्तवतः शमम् ।

॥ वातादिते सद्योऽनुवासनविधिः ॥

अथ वा ४तादितं मूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२

॥ अनुवासनस्य योगादिलक्षणम् ॥

५सम्यग्बीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेह ६पीतवत् ।

॥ अनुवासनसिद्धिलक्षणम् ॥

किञ्चित्कालं स्थितो ७यश्च सपुरीषो निर्वर्तते ॥ ५३

८सानुलोमानिलः स्नेहस्तत् सिद्धमनुवासनम् ।

॥ दोषभेदेनानुवासनसंख्याः ॥

९एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेत् ॥ ५४

पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वाऽनिले ।

१ विदध्यात्फल	२ स्नातं	३ प्रचलैर्मलैः
४ वातादितं	५ सम्यग्विदध्यादियोगाश्च	६ पीतवत्
७ यश्च	८ सानुलोमानिलः स्निग्ध	९ एकत्रीन् वा

पुनस्ततोऽप्ययुष्मास्तु

॥ पुनरास्थापनं भोजनं च ॥

पुनरास्थापनं ततः ॥

५५

कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।

॥ वाते वस्तिविधिः ॥

वातघ्नौषध^१निष्कायत्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥

५६

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वस्त्रोष्णो रसान्वितः ।

॥ पित्ते वस्तिविधिः ॥

न्यग्रोधादिगणकाथपद्मकादिसितायुतौ ॥

५७

पित्ते स्वादु^२हिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ।

॥ कफे वस्तिविधिः ॥

आरम्भवादिनिष्कायवत्सकादियुतास्त्रयः ॥

५८

रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।

॥ सञ्ज्ञेपाते वस्तिविधिः ॥

त्रयस्ते सविपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥

५९

॥ मतमेवेन संख्याव्यवस्था ॥

त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।

^३न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥

६०

॥ मतान्तरेण वस्तित्रयविधिः ॥

उल्लेखनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।

त्रिवैव कल्पयेद् वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥

६१

॥ मतानां प्रमाणने युक्तिः ॥

दोषौषधादिवल्लः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।

सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु ^४नासम्भाव्यं निवर्तयेत् ॥

६२

1. निष्कायस्त्रिवृत् 2. हिमौ 3. आरम्भवादि

४ नासम्भाव्यनिवृत्तये

॥ कर्मवस्तिविधिः ॥

¹प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
सान्वासनानि कर्मैवं वस्त्यर्द्धिशदीरिताः ॥

६३

॥ कालवस्तिविधिः ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् ²स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा ।
षट् पञ्चवस्त्यन्तरिताः

॥ योगवस्तिविधिः ॥

योगोऽष्टौ वस्त्योऽत्र तु ॥
त्रयो निरूहाः ³स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोर्भौ ।

६४

॥ वस्तिद्वयस्य परस्परान्तरितत्वविधिः ॥

स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥
उल्लेशाग्निवधौ स्नेहानिरूहा⁴न्मास्ताद् भयम् ।
तस्मान्निरूढः ⁵स्नेहचः स्यान्निरूढश्चानु⁶वासितः ॥
स्नेहशोभनयुक्त्यैवं वस्तिर्कर्म त्रिदोषजित् ।

६५

६६

॥ मात्रावस्तिक्षणम् ॥

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ॥
मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः

६७

॥ मात्रावस्त्यर्द्धाः ॥

शीलनीयः सदा च सः ।
बालवृद्धाध्वभार⁷स्त्रीज्यायामासक्तचिन्तकैः ॥
वातभ्राबलाभ्याग्निनृपेध्रसुखात्मभिः ।

६८

॥ मात्रावस्तिगुणाः ॥

दोषघ्नो निष्परीहरो बल्यः सृष्टमलः ⁸सुखः

६९

1 स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वा	2 स्नेहान्ते	3 स्नेहौ	4 निरूहा
5 स्नेह	6 वासकः	7 अस्तौ	8 सुखी

॥ उत्तरवस्त्यर्हाः ॥

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो ¹विदध्याद् वस्तिमुत्तरम् ॥

७०

॥ उत्तरवस्तिनेत्रलक्षणम् ॥

आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥
सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसंभवम् ।
कुन्दाश्रमारसुमनःपुष्पवृन्तोषमं दृढम् ॥

७१

७२

॥ तद्वस्तिस्वरूपमौषधमात्रा च ॥

तस्य वस्तिर्मृदुलघुमात्रा ³शुक्तिर्विकल्प्य वा ।

॥ उत्तरवस्तिप्रणयनम् ॥

अथ ⁴स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य ⁵पीठे जानु⁶समे मृदौ ।
हृष्टे मेढ्रे स्थिते ⁷चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥
सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् तथा ⁸शुद्धेऽनु सेवनीम् ।
⁹आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं ¹⁰गुदवत् ततः ॥
¹¹पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।

७३

७४

७५

॥ उत्तरवस्तिसंख्या ॥

¹²वस्तीनेनेन विधिना दद्यात् स्त्रीश्चतुरो¹³ऽपि वा ॥

७६

॥ अनुवासनोपचारातिदेशः ॥

अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।

॥ स्त्रीणामुत्तरवस्तिकालः ॥

स्त्रीणामार्तवकाले तु ¹⁴योनिर्गृह्णात्यपा¹⁵वृतेः ॥

७७

1 विदधा	2 मुत्तमम्	3 शुक्ते वि	4 स्नाताशिर
5 पीरेजानु	6 समौ मृदू	7 चर्जौ	8 शुद्धेन सेवनीम्
9 अमेहनान्तं	10 गुदवत्ततः	11 पीडिते से	12 वस्तिना येन
13 द्वि वा	14 योनिर्गृ	15 वृत्त	

विदधीत तदा तस्मा^१दनृतावपि वात्यये ।

योनिविम्रंशशूलेषु योनिव्याप^२द्यसृग्दरे ॥

७८

॥ नेत्रप्रमाणं प्रवेशनविशेषश्च ॥

नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्रप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्यङ्गुलं मूत्रवर्त्तनि ॥

७९

॥ बालानां नेत्रप्रवेशनविधिः ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु ^३बालानामेकमङ्गुलम् ।

॥ स्त्रीबालयोरुत्तरवस्तिमात्रा ॥

^४प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा; बालानां शुक्तिरेव वा ॥

८०

॥ स्त्रीणामुत्तरवस्तिप्रणयनम् ॥

^५उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् संकोच्य सक्थिनी ।

ऊर्ध्वजान्वाः

॥ स्त्रीणामुत्तरवस्तिवृत्तिः ॥

त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥

८१

^६वस्तीक्षिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ।

व्यहमेव च विश्रम्य ^७प्रणिदध्यात् पुनस्त्यहम् ॥

८२

॥ कर्मणामन्तरालकालः ॥

पक्षाद् विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूहणम् ।

सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद् विरेचितः ॥

८३

वस्तेर्मलहरत्वे युक्तिः ॥

यथा कुसुम्भादियुतात् तोयाद् रागं हरेत् पटः ।

तथा ^८द्रवीकृताद् देहाद् वस्तिर्निर्हरते मलान् ॥

८४

1 दृष्टता

2 च स्त्रियरे

3 पाळाना

4 प्रकुञ्च

5 उत्थावाया

6 वस्तिनि

7 प्रणिदध्या

8 अ विकृता

॥ वस्तिप्रशंसा ॥

॥ सर्वरोगाणां धामजत्वम् ॥

शाखागताः ¹कोष्ठगताश्च रोगा

²मर्मोर्ध्वसर्वावय³वाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो

⁴वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥

८५

विट्श्लेष्मपित्तादिमलशयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

॥ वातहरणे वस्तेर्मुख्यत्वम् ॥

⁵तस्यातिवृद्धस्य ⁶शमाय नान्यद्

वस्तेर्विना मेषजमस्ति किञ्चित् ॥

८६

॥ वस्तेरुन्मन्त्राग्रिमत्वम् ॥

तस्माच्चिकित्सा⁷र्ध इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्सापि च वस्तिरेकैः ।

॥ सिरान्यघस्यापि मुख्यतन्त्रत्वम् ॥

तथा निजागन्तुविकार⁸कारि-

⁹रक्तौषधत्वेन सिरान्यघोऽपि ॥

८७

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके

सूत्रस्थाने वस्तिविधिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥

1 गोष्ठ

2 मर्मोर्ध्व

3 वा गजाश

4 वायो

5 वस्पादि

6 समाप

7 र्ध मति प्रतिष्ठ

8 कारी

9 दीक्षौषधत्वेन विष्ट

॥ अथ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथातो वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ वातहरनिरूहः ॥

॥ बलादिनिरूहः ॥

बलां गुल्मचीं त्रिफलां ^१सरास्नां

^२द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ।

अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-

च्छागात् पचेदप्सु ^३चतुर्थशेषम् ॥

१

^४पूतो यवानीफलबिल्वकुष्ठ-

वचाशताह्वा ^५धनपिप्पलीनाम् ।

कल्कैर्गुडक्षौद्रवृतैः सतैलै-

र्युक्तः सुस्रोष्णो लवणान्वितश्च ॥

२

^६वस्तिः परं सर्वं ^७गदे प्रशस्तः

स्वस्थे ^८हितो जीवन ^९बृंहणश्च ।

॥ कल्कानुक्तौ अस्यातिदेशः ॥

वस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः

सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥

३

॥ दशमूलादिनिरूहः ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽभ्युक्तः

सच्छागमांसस्य स पूर्वपेष्यः ।

त्रिन्नेहयुक्तः ^{१०}प्रवरो निरूहः

सर्वानिलज्याधिहरः प्रदिष्टः ॥

४

१ सरास्नां

२ द्विपञ्चमूलानि फलो

३ चतुर्विंशोऽध्यायः

४ पूर्व वदानी

५ सु व

६ वस्तेः

७ गदे

८ हितं

९ बृंहणश्च

१० प्रवरो

॥ परण्डादिनिरुद्धः ॥

परण्डमूलात् ¹त्रिपलं पलाशात्
तथा ²पलांशं लघु पञ्चमूलम् ।

रास्नाबलाच्छिन्नरुहाश्वगन्धा-

पुनर्नवारम्बधदेवदारु ॥

५

³फलानि चाष्टौ ⁴सलिलदकाम्यां
विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।

क्वां⁵ शताह्वाहपुषाप्रियङ्गु-
यष्टीकणावत्सकजीजमुस्तम् ॥

६

दद्यात् सुपिष्टं सहताक्षयशैल-
मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकस्तैल्युतः समूत्रो
वस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोऽसौ ॥

७

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-

हृद्गुल्मशूलं ⁶गुरुतां विबन्धम् ।

⁷गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थां-
स्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् ॥

८

॥ पित्तहरनिरुद्धः ॥

॥ यष्ट्यादिनिरुद्धः ॥

यष्ट्याह्वलोप्राभयचन्दनैश्च

⁸शृतं पयोऽप्रचं कमलोत्पलैश्च ।

सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं

पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥

९

1	त्रिफला	2	फलांशं	3	कलापि	4	सविषाकम्पकं
5	शताह्वाहपुषा	6	गुरुता	7	गुल्माशेष	8	शृतं

॥ प्रत्यागते क्रमः फलश्रुतिश्च ॥

प्रत्यागते घन्व^१रसेन शालिं

क्षीरेण चाद्यात् परिषिक्तगात्रः ।

दाहातिसारप्रदरास्रपित्त-

हृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरं च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामिलादीन्

सर्वामयान् पित्तकृतान् निहन्ति ॥

१०

॥ कफघ्ननिःहः ॥

॥ कोशातकादिः ॥

कोशातकारन्वधदेवदारु-

दूर्वाश्विदंष्ट्रा^२कुटजार्कपाठाः ॥

११

पट्ठा कुलुत्थान् बृहतीं च तोये

रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ।

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-

रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥

१२

क्षौद्रस्य *तैलस्य फलाङ्ग्यस्य

क्षारस्य तैलस्य च ^३सर्षपस्य ।

दद्यान्निःहं कफरोगिताय

मन्दाग्रये ^४चाशनविद्विषे च ॥

१३

॥ प्रासृतिकवस्तिप्रकरणम् ॥

^५वक्ष्ये ^६मृदून् स्नेहकृतो निरुद्धान्

सुखोचितेभ्यः प्रसृतैः पृथक् तु ॥

१४

अथेमान् सुकुमाराणां निरुद्धान् स्नेहनान् मृदून् ।

कर्मणा ^७विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥

१५

१ रसे स

२ कुलुपाङ्ग

* “फलाङ्ग्यस्य तैलस्य = मदनफलकल्केनाग्लैश्च फलस्य तैलस्य” इत्यखण्डयः ।

३ सर्षपस्य

४ चासन

५ वक्ष्ये

६ मृदूस्नेहकृता

७ विप्लुतानां

॥ क्षीरमाधुतैलिकः ॥

¹क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्ष्णौ मधुतैलैश्चृतात् त्रयः ।
स्वजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥

१६

॥ पञ्चतिक्तवस्तिः ॥

पटोलनिम्बपूतीकरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
प्रसृतः पृथगाज्याच्च वस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥
स पञ्चतिक्तोऽभिप्यन्दकिमिकुष्ठप्रमेहनुत् ।

१७

॥ तैलगोमूत्रादिवस्तिः ॥

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ॥
प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्^१सङ्गानाहमेदनः ।

१८

॥ पयस्यादिवस्तिः ॥

पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥
एकैक^१प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ।

१९

॥ प्रायोगिकवस्तिप्रकरणम् ॥

सिद्धवस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा तान् प्रयोजयेत् ॥
निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।

२०

॥ माधुतैलिकः ॥

भ्रमधुतैले समे कर्षः सैन्धवाद् द्विपिचु^{१०}भिंशिः ॥
परण्डमूलकाथेन निरुहो माधुतैलिकः ।
रसायनं प्रमेहार्शः किमिगुल्मान्त्रद्विनुत् ॥

२१

२२

॥ माधुतैलिककल्यान्तरम् ॥

सयष्टिमधुक^{११}श्चैव चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

1 क्षीराद्वा कार्ष्णौ	2 धृतौ	3 कर्ष	4 नय
5 काञ्जितान्	6 सङ्गानाहमेदनैः	7 त्र प्रसृतो वद्विः	8 वृषद्व
9 सुदु	10 मीक्षी	11 श्लोचः	

॥ यापनवस्तिः ॥

¹यापनो घनकल्केन मधु²तैल्रसाज्यवान् ॥ २३
पायुजानुरुवृषणवस्तिमेहनशूलजित् ।

॥ युक्तरथवस्तिः ॥

³एरण्डमूलनिष्काथो मधु तैलं ससैन्धवम् ॥ २४
⁴एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ।

॥ सिद्धवस्तिः ॥

पञ्चमूलस्य ⁵निष्काथस्तैलं मागधिका मधु ॥ २५
ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ।

॥ यापनराजवस्तिः ॥

मुस्तापाठाभृतैरण्डबलरास्नापुनर्नवम् ॥ २६
मञ्जिष्ठारम्बघोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ।
कनीयः पञ्चमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ २७
जलाढके पचेत् तच्च ⁶पादशेषं परि⁷सृतम् ।
क्षीरद्विप्रस्ससंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ २८
सपादबाङ्गलसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ।
पिष्टैर्यष्टि⁸मिश्रियामाकलिङ्गक⁹रसाञ्जनैः ॥ २९
वस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्लप्रवर्धनः ।
वातासृग्मेहमोहशो¹⁰गुल्मविष्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३०
विषमज्वरवीसर्प¹¹वर्ध्याध्मानप्रवाहिकाः ।
वङ्क्षणोरुक्टीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ३१
¹²हन्यादसृग्दरोन्माददोषकासाश्मकुण्डलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनम् ॥ ३२

1 यापनो	2 तैले	3 एरण्ड	4 विषयुक्तसो
5 निष्काथ	6 पादशेषं	7 सृतम्	8 त्रिवि
9 रसां	10 वर्ध्या	11 इन्ति वं	

॥ अनुवासनकल्पः ॥

स्नेहांश्चा^१यन्त्रणान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।

॥ सपरिहारस्नेहवस्तिप्रतिष्ठा ॥

दोषघ्नाः सपरीहरा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ॥ ३३

॥ दशमूलाद्यनुवासनतैलम् ॥

दशमूलं^२ बलां रास्नामध्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुल्फच्येरण्ड^३पूतीक भाङ्गी^४वृषकरोहिषम् ॥ ३४

शतावरीं सहचरं^५ ककनासां^६ पलांशकम् ।
यव^७भाषातसीकोलकुलुत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥ ३५

वहे^८ विपाच्य तोयस्य पादशेषेण तेन च ।
पचेत् तैलाढकं पेप्यैर्जीवनीयैः^९ पलोन्मितैः ॥ ३६

अनुवासनमित्येतत् सर्ववातविकारनुत् ।

॥ बिस्वाद्यनुवासनतैलम् ॥

साधितं पञ्चमूलेन तैलं विस्वादिनाथवा ॥ ३७

कफघ्नं कल्पयेत्

॥ कफघ्नस्नेहकल्पनविधिः ॥

तैलं द्रव्यैर्वा कफ^{१०}हारिभिः ।

फलैरष्टगुणैरम्लैः सिद्धमन्वासनं कफे ॥ ३८

॥ आबस्थिककल्पः ॥

मृदु^{११}वस्तिबन्दीभूते तीक्ष्णोऽप्यो वस्तिरिप्यते ।

^{१२}तीक्ष्णैर्विकशिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥ ३९

॥ सैक्ष्ण्यमार्दवकल्पनविधिः ॥

तीक्ष्णत्वं मूत्रविस्वामिलवणक्षारसर्षपैः ।

प्रासकालं विघातव्यं^{१३} क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवम् ॥ ४०

1 यन्त्रणां	2 बला ध्वगन्ध	3 भाङ्गीरपूतीक	4 ककनासां
5 शिकाम्	6 पाषाणुडी	7 विपाच्य	8 सैलाघरं
9 फलोन्मितैः	10 हातिभिः	11 वस्तिबन्दीभूते	
12 तीक्ष्णो विकशिते		13 क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवम्	

॥ बलाद्यपेक्षया वस्तिप्रयोगविधिः ॥

बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।

स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान् निवर्तयति ॥ ४१

॥ हेतुप्रत्यनीकवस्तिविधिः ॥

¹रुण्यार्तानां शीताब्धीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तद्योष्यौषधयुक्तान् वस्तीन् संतर्प्य युञ्जीत ॥ ४२

॥ बृंहणवस्त्यनर्हाः ॥

वस्तिं ²न बृंहणीयं दद्याद् रोगेषु शोधनीयेषु ।

मेदस्विनो विशोष्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ४३

॥ शोधनवस्त्यनर्हाः ॥

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्छितकृशशुष्क³शुद्धदेहानाम् ।

दद्याद् विशोधनीयान् ⁴दोषनिबद्धायुषो ह्येते ॥ ४४

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने वस्तिकल्पो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥

— — —

1 रुण्यार्तानां जि ... सूण्याश्च तद्योष्यौषधं युञ्जीत

3 शुष्क

4 दोषनिबद्धाद्युषो

2 दद्याद् बृंहणीयां

॥ अथाष्टाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो वस्तिव्यापत्तिस्त्रिद्विमाधायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ अयोगव्यापञ्चमिच्छानि ॥

अस्मिन्वस्तिवत्तदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।

शीतोऽरूपस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥

१

वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादर्निर्हरन् ।

करोत्ययोगं

॥ अयोगजा उपद्रवाः ॥

तेन ^१स्याद् वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥

२

नामिवस्तिरुजानाहौ हृल्लेपः श्वयथुर्गुदे ।

कण्डूर्गन्धादिवैवर्ण्यं^२ मरतिर्वहिर्मादवम् ॥

३

॥ अयोगव्यापञ्चिकित्सा ॥

काश्च^३द्वयं * प्राग्विहितं मध्य^४दोषेऽतिसारिणि ॥

उष्णस्य तस्मादेकस्य^५ तत्र पानं प्रशस्यते ॥

४

फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।

॥ ब्रित्वादिनिवृद्धः ॥

विश्वमूत्रं^६ त्रिवृद्वास्त्यवकोलकुञ्जुत्थवान् ॥

५

१ स्या वात

२ महति

३ द्वयं

* अत्र “ प्राग्विहितं काश्चद्वयं ” मित्येव अष्टाङ्गहृदयचिकित्सास्थाने अति सारचिकित्सोक्तौ “ मूत्रीकपिप्पलीमुष्णीवचाधान्महरीतकीः । अथवा विश्वचनिका-मुस्तनागारवाककम् ” ॥ इति योगौ परास्मृयेते । चिकित्सातिलकेऽस्मिन् सुत्रस्थाने पञ्च वस्तिव्यापत्तिर्वैवर्ण्यमानत्वात् परस्ताद्वद्व्यमाणचिकित्सास्थानवस्त्यस्य “ प्राग्विहितं ” मिति निर्देशः कथमुपपद्यत इति तु चिन्त्यमेव । अष्टाङ्गहृदये तु चिकित्सास्थानमनु-कल्पस्थाने तथा निर्देशस्य नानुपपत्तिः ॥

४ दोषे तु सारिणि

५ वृजः

६ त्रिवृच्च

सुरादिमूत्रवान् वस्तिः^१ *सप्राक्पेप्यस्तमानयेत् ।

॥ आध्मानाद्युपद्रवाः ॥

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्ये रूक्षे क्रूराशये तथा ॥ ६

वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो^२ रुन्ध्यात् समीरणम् ।

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७

विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवक्ष्णवेदनाम् ।

रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८

॥ आध्मानादिव्यापञ्चिकित्सा ॥

स्वभ्यक्तस्त्रिजगात्रया^३ तत्र वर्तिं प्रयोजयेत् ।

विल्वादिश्च निरुहे स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९

^४सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनम् ।

॥ ऊर्ध्वमारुतव्यापत् ॥

^५कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वातिमात्रया ॥ १०

अस्तिग्धलवणोष्णो वा वस्तिरल्पोऽल्पभेजः ।

मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुख^६नासिकात् ॥ ११

निरेति मूर्छाहृष्टासतृड्दाहादीन् प्रवर्तयेत् ।

॥ ऊर्ध्वमारुतव्यापञ्चिकित्सा ॥

मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ॥ १२

^७व्यजेदाक्लमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।

पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात् करै^८रुष्णैरवोमुखम् ॥ १३

केशोष्णत्वाप्य धुन्वीत ^९भीषयेद् व्यालदंष्ट्रिभिः ।

शस्त्रोलकाराजपुरुषैर्वस्तिरेति तथा ब्रधः ॥ १४

* सप्राक्पेप्यः = अवाचीफलविवकुष्ठवचाशताह्वाधनपिप्पलीगुडशौद्रघृतसैकलव-
णैर्विदादिनिरुहकैः सहितः ।

- १ पैव्यस्तु मानयेत् २ रुन्ध्या ३ सत्र ... जयेत् ४ सरलामरदारुभ्यां
५ कुर्वतो ६ नासिकात् ७ विष्यजेदाक्लमनाशाच्च ८ रुष्णो कफो
९ भावये

¹पाणिवस्त्रैर्गलापीडां कुर्यान्न प्रियते यथा ।

॥ गलापीडाङ्किकर्मणामुपपत्तिः ॥

प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायणः ॥

१५

अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ।

॥ कुष्ठकमुकप्रयोगः ॥

कुष्ठकमुककर्कं च पाययेदम्बलसंयुतम् ॥

१६

²औष्ण्यात् तैक्षण्यात् सरत्वाच्च वस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत् ।

॥ त्रिवृदादिप्रयोगः ॥

गोमूत्रेण त्रिवृत्यध्याकर्कं वातानुलोमनम् ॥

१७

॥ दशमूलनिरुद्धनिर्देशः ॥

पक्काशयस्थिते त्विन्ने निरुद्धो दशमूलिकः ।

॥ गोमूत्रसिद्धवस्तिविधिः ॥

³यवकोलकुलुत्यैश्च विधेयो मूत्रसार्धितः ॥

१८

वस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।

पूतीकरञ्ज⁴त्वक्पत्रशटीदेवाहरो⁵हिषैः ॥

१९

सतैल्यगुडसिन्धूत्थो⁶ विरेकौषधकल्कवान् ।

॥ उरःस्थे निरुद्धे वस्तिः ॥

बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरस्थिते ॥

२०

शिरःस्थे निरुद्धे उपक्रमः ॥

⁷शिरःस्थे नावनं घूमः प्रच्छाद्य सर्षपैः शिरः ।

॥ अतियोगात्कुक्षिरोगव्यापत् ॥

वस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽति⁸स्वेदितस्य वा ॥

२१

अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।

अतियोगत्वमापन्नो भवेत् कुक्षिरुजाकरः ॥

२२

॥ कुक्षिरोगव्यापच्चिकित्सा ॥

विरेचनातियोगेन स ¹तुल्याकृतिसाधनः ।

॥ परिश्रवव्यापत् ॥

वस्तिः क्षाराम्बुतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३

गुदं ²दहंल्लिखन् क्षिप्वन् करोत्यस्रपरिश्रवम् ।

स विदग्धं सवत्यक्षं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४

³बहुशश्चाथ वेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ।

॥ परिश्रवव्यापच्चिकित्सा ॥

रक्तपित्तातिसार⁴घ्नी क्रिया तत्र प्रशम्यते ॥ २५

॥ दाहादौ चिकित्सा ॥

दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं ⁵मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।

तद्धि ⁶पित्तशकृद्वातान् हृत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ॥ २६

विशुद्धस्तु पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।

॥ पुरीषक्षये चिकित्सा ॥

युञ्ज्याद् वातिविस्क्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७

⁷भाषयूषेण कुल्माषान् पानं दध्यथवा मुराम्

सिद्धिर्वस्त्यापदा⁸मेवं

॥ स्नेहवस्तिव्यापच्चिकित्साप्रतिज्ञा ॥

स्नेहवस्तौ तु वक्ष्यते ॥ २८

॥ आचूतस्नेहव्यापत् ॥

शीतोऽल्पो ⁹वाधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।

अतिमुक्ते गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलस्तथा ॥ २९

¹⁰दोषैस्तैरावृतः स्नेहो न ¹¹यात्यभिभवादपि ।

1 तुल्यो कृति	2 दहंल्लिखन्	3 बहुशः काय	4 घ्नो
5 मृद्वीका	6 पित्तं शकृद्वाता	7 भाषय पान्	8 मेन
9 वाधिको	10 तदावृतः	11 पित्तहृष्यतिमयादिभिः	

॥ वातावृतस्नेहलक्षणम् ॥

स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलङ्गमर्दनैः ॥ ३०

पार्श्वरुग्नेष्टनैर्विधाद् वायुना स्नेहमावृतम् ।

॥ वातावृतस्नेहचिकित्सा ॥

स्निग्धान्मल्लवणोज्ज्वैस्तं ★ रास्ना^१पीतद्रुतैलिकैः ॥ ३१

सौवीरकसुराङ्गोलुकुलुथयवसाधितैः ।

निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ॥ ३२

ताम्यामेव च * तैलभ्यां सायं मुक्तेऽनुवासयेत् ।

॥ पित्तावृतस्नेहलक्षणम् ॥

तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ३३

विधात् पित्तावृतं

॥ पित्तावृतस्नेहचिकित्सा ॥

स्वादुतिकैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।

॥ कफावृतस्नेहलक्षणम् ॥

तन्द्रा^२शीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४

समूच्छान्निमिर्विधाच्छूलेष्मणा स्नेहमावृतम् ।

॥ कफावृतस्नेहचिकित्सा ॥

कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५

फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

॥ अत्यशनावृतस्नेहलक्षणम् ॥

छर्दिमूच्छारुचिभ्यनिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६

१ पित्तावृत

★ रास्नापीतद्रुतैलिकैरिति निरुहैरित्यस्य विशेषणम् । रास्नादेवदारुसिद्धतैल-
युक्तैरित्यर्थः ।

* ताम्यां तैलभ्यां = रास्नादेवदारुतैलभ्याम् ।

२ सङ्क्षिरेक

३ शीतं ज्वराजस्य

आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ।

॥ अत्यशनावृतस्नेहचिकित्सा ॥

कटूनां लवणानां च कथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥

३७

मृदुर्विरैकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

॥ विडावृतस्नेहलक्षणम् ॥

विष्मूत्रानिलसङ्गार्तिगुरुताध्मानहृद्ग्रहैः ॥

३८

स्नेहं विडावृतं विद्यात्

॥ विडावृतस्नेहचिकित्सा ॥

स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ।

श्यामाबिस्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानु^१वासनैः ॥

३९

निर्हरेद् विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

॥ अमुक्तादौ प्रणीतस्य व्यापदः ॥

अमुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य वा ॥

४०

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद् धावत्यनावृतः ।

ऊर्ध्वकार्यं ततः कण्ठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥

४१

॥ अमुक्तादिप्रणीतस्नेहव्यापच्चिकित्सा ॥

मूत्रश्यामानिवृत्तिसिद्धो यवकोलकुलुत्थवान् ।

तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥

४२

॥ कण्ठात् प्रवृत्तस्य निग्रहविधिः ॥

कण्ठादा^१गच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।

छर्दिनीभिः क्रियामिश्र तस्य कुर्यान्निर्वहणम् ॥

४३

॥ अपक्वस्नेहजा व्यापत् ॥

^१नापक्वं प्रणयेत् स्नेहं ^२गुदं स ह्युपलिम्पति ।

ततः कुर्यात् स ¹रुन्दाहकण्डू²शोफान्

॥ अपक्वस्नेहजव्यापच्चिकित्सा ॥

क्रियात्र च ॥

४४

³तीक्ष्णो वस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे ⁴शृतम् ।

॥ सवातप्रणयनजव्यापत् ॥

अनुच्छास्य तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ॥

४५

प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।

॥ सवातप्रणयनजव्यापच्चिकित्सा ॥

तत्राम्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥

४६

॥ द्रुतप्रणयनादिजव्यापत् ॥

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।

स्यात् कटीगुदजङ्घोरुवस्तिस्तम्भार्तिमेदनम् ॥

४७

॥ द्रुतप्रणयनादिजव्यापच्चिकित्सा ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः ⁵सर्वस्तयः ।

॥ पीडनदोषजव्यापत् ॥

पीडयमानेऽन्तरा ⁶मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥

४८

उरश्शिरोरुजं ⁷सादमूर्ध्वोः संजनयेद् वली ।

॥ पीडनदोषजव्यापच्चिकित्सा ॥

वस्तिः स्यात् तत्र बिस्वादिफलक्ष्यामादिमूत्रवान् ॥

४९

॥ अतिपीडितलक्षणम् ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गल्मः ।

॥ अतिपीडितचिकित्सा ॥

तत्र वस्तिर्विरेकश्च गल्मीडादिकर्म च ॥

५०

1 रुन्दाह 2 शोष 3 तीक्ष्णो वस्ति ततस्तैलं च
4 शृतम् 5 सर्वस्तयः 6 मुक्ता 7 साधमूर्ध्वोत्सवजनय

॥ विशुद्धस्य विशिष्टोपचारः ॥

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेह^१बलानिलम् ।

यथाण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥

५१

भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत् सर्वस्मादपचारतः ।

॥ प्रकृतिप्रापणक्रमः ॥

दद्यान्मधुरहृद्धानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥

५२

स्वादुतिक्तौ ^२ततो मूयः कषायकटुकौ रसौ ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥

५३

^३व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात् तं प्रकृतिं नयेत् ।

॥ प्रकृतिप्राप्तस्य लक्षणम् ॥

सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥

५४

॥ इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
वाक्त्रिप्राप्तिसिद्धिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथैकोनविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो मेघज्जलं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ प्रशस्तं मेघजम् ॥

१ घन्वे साधारणे देशे समे २ सन्मृत्तिके शुचौ ।

शस्यते मेघजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ॥

१

॥ मेघज्जलहृणविधिः ॥

अथ कल्याणचरितः शुद्धः शुचिरुपोषितः ।

गृहीयादौषधं ३ सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥

२

सक्षीरं तदसंपत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।

ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥

३

॥ पयःप्रभृतीनां ग्रहणे विशेषाः ॥

पयो ४ बाष्पक्यणं ग्राह्यं विष्मृत्रं ५ तच्च नीरुनाम् ।

६ वयोबलवतां धातुपिण्डशृङ्गबुलादिकम् ॥

४

॥ कषाययोनयो रसाः ॥

कषाययोनयः पञ्च रसाः *लवणवर्जिताः ।

॥ पञ्चकषायकल्पनाः ॥

रसः कल्कः शृतः शीतः ७ पाण्ड्रेति विकल्पना ॥

५

पञ्चधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाविकाः ।

॥ स्वरसादिलक्षणम् ॥

सद्यः समुद्धृतात् क्षुण्णाद् यः सवेत् ८ पटगालितात् ॥

६

1 घन्वे	2 संस्मृत्तिके	3 स्वल्पं
4 बाष्पक्यणं	5 यच्च	6 पयो

* लवणस्य न कषाययोनित्वम् । स्वरसादिलक्षणविशेषस्य तन्नासम्भवादिभिर्गुणानुपलम्भाद्वा ।

7 पाण्ड्रे 8 परिगालितात्

स्वरसः स समुद्दिष्टः ; कल्कः पिष्टो द्रवाप्लुतः ।

¹चूर्णोऽप्लुतः ; शृतः काथः ; शीतो ²रात्रिं द्रवे स्थितः ॥ ७

सद्योऽभिषुत³पूतस्तु फाण्टः*

॥ प्रमाणादेरनवस्थितत्वम् ॥

तन्मानकल्पने ।

युञ्ज्याद् व्याध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ८

⁴मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशं ⁵कालं च योज्यास्तद्वच्च कल्पनाः ॥ ९

॥ स्वरसस्य मध्यममात्रा ॥

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य ⁶चतुष्पलम् ।

॥ कल्कस्य मानम् ॥

पेप्यस्य कर्षमालोढ्यं तद् द्रवस्य ⁷पलत्रये ॥ १०

॥ काथमानम् ॥

⁸क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात् ⁹प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

॥ शीतफाण्टमानम् ॥

शीतं पले पलैः षड्भिः ; चतुर्भिस्तु ¹⁰ततोऽपरम् ॥ ११

॥ सामान्यतः स्नेहकल्पः ॥

¹¹स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कस्नेहद्रवं योज्यं

॥ शौनकमते स्नेहकल्पः ॥

¹²अधीते शौनकः पुनः ॥ १२

1 चूर्णो घृतो मृतः 2 रात्रिप्रदे स्थितः 3 पूतस्तु फाण्ट

* भग्न, समुद्दिष्ट इत्यन्तं स्वरसस्य, पिष्टो द्रवाप्लुतः इति कल्कस्य, अप्लुत इति चूर्णस्य, शृत इति काथस्य, रात्रिं द्रवे स्थित इति शीतस्य, सद्योऽभिषुतपूत इति फाण्टस्य च संग्रहेण उक्तं प्रतिपाद्यते ।

4 मात्रायां न व्यवस्थायां 5 आलोच्य 6 चतुष्पलम् 7 पल
8 कोष्ठं 9 प्रस्थार्धं 10 ततोऽपरम् 11 पाने त्वमानोक्तौ 12 अधिकतेऽपानतः

स्नेहे सिद्ध्यति शुद्धाम्बु^१निष्वाथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥

१३

॥ स्नेहसिद्धिलक्षणम् ॥

^२नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ।

वर्णादिसंपच्च ^३यदा तदैव सिद्धमादिशेत् ॥

१४

॥ घृततैललेहानां पृथक् सिद्धिलक्षणम् ॥

^४घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ।

लेहस्य तन्तुमत्ताप्सु मज्जनं ^५शरणं न च ॥

१५

॥ स्नेहपाकत्रैविध्यम् ॥

^६पाकस्तु त्रिविधो नन्दश्चिकणः ^७स्वरचिकणः ।

॥ मन्दादिलक्षणानि ॥

मन्दः कल्कसमे किट्टे चिकणो ^८मदनोपमे * ॥

१६

किञ्चित् सीदति कृष्णे च कर्त्यमाने च पश्चिमः ।

दग्धोऽ^९त ऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निमान्द्यकृत् ॥

१७

॥ पाकमेदानां प्रयोगभेदाः ॥

मृदुर्नस्त्ये सरोऽभ्यङ्गे वस्तौ पाने च चिकणः ।

॥ शाणादिमानपरिभाषा ॥

शाणं पाणितलं मुष्टिः ^{१०}कुडवं प्रस्थमाढकम् ॥

१८

द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ।

॥ द्वैगुण्यपरिभाषा ॥

द्विगुणं योजयेदाद्रिं ^{११}कुडवादि तथा द्रवम् ॥

१९

१	मिस्वाद्	२	नायति	३	यथा तथैव क्षीप्रमाहरेत्
४	घृतस्नानोपशमः	५	कृडवं	६	पाकस्तु
७	काय	८	मदनोपमे	*	मदनोपमे-मधुच्छिद्रोपमे
९	तदोर्ध्व	१०	कुडवं	११	कुडवादि

॥ वारिप्रयोगः ॥

पेषणालोढने वारि स्नेहपाके ^१च निर्द्वे ।

॥ मानविशेषानुक्तौ साम्यविधिः ॥

कल्पयेत् सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम् ॥

२०

॥ कोललक्षणं पर्यायाश्च ॥

द्वौ शाणौ वटकं कोलं ^२वदरं द्रंक्ष्यथ

॥ कर्षलक्षणं पर्यायाश्च ॥

तौ ।

अक्षः पित्तुः पाणितलं सुवर्णं कबलकः ॥

२१

कर्षो ^३बिडालपदकं तिन्दुकः पाणिमानिका ।

॥ शुक्ललक्षणं पर्यायाश्च ॥

शब्दान्यत्वमभिन्नार्थे शुक्तिरष्टाभिः च तौ ॥

२२

॥ पललक्षणं पर्यायाश्च ॥

पलं प्रकुञ्चो बिल्वं च मुष्टिराध्रं ^४चतुर्थिका ।

॥ प्रसृताञ्जलिमानिकालक्षणम् ॥

द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावञ्जलिस्तौ तु मानिका ॥

२३

॥ आढकद्रोणयोः पर्यायाः ॥

आढकं भाजनं कंसो ; द्रोणः कुम्भो ^५घटोऽर्भणः ।

॥ तुलाभारयोर्लक्षणम् ॥

तुला पलद्वयं तानि विंशतिभारं उच्यते ॥

२४

॥ औषधस्य सौम्याग्नेयत्वम् ॥

हिमवद्विन्ध्यशैलभ्यां प्रायो ^६व्यासा वसुन्धरा ।

सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥

२५

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने भेषजकल्पो नाम एकौनविंशोऽध्यायः ॥

1 तु

2 एषरंद्रक्षुमण्ड

3 भितालपठकः सिन्दुकः

4 चतुर्विका

5 खटोर्भणः

6 व्यासा

॥ अथ त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ नस्यविषयास्तदुपपत्तिश्च ॥

¹ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषाच्चस्यमिष्यते ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद् व्याप्य हन्ति तान् ॥ १

॥ विरेचननस्यार्हाः ॥

²विरेचनं शिरःशूलजादयस्त्यन्दगलामये ।

शोषगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥ २

॥ बृंहणनस्यार्हाः ॥

बृंहणं ³वातजे शूले सूर्याकर्ते स्वरक्षये ।

नासास्यशोषे ⁴वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेऽपबाहुके ॥ ३

॥ शमननस्यार्हाः ॥

शमनं ⁵नीलिकाव्यङ्गकेऽशदोषाक्षिरोगिषु ।

॥ शोधननस्यद्रव्याणि ॥

यथा⁶स्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथात्वं च प्रसारितैः ॥ ४

कल्ककाथादिभिः⁷श्चाद्यं मधुपट्टासवैरपि ।

॥ बृंहणनस्यद्रव्याणि ॥

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्⁸स्वपुरैरपि ॥ ५

॥ शमननस्यद्रव्याणि ॥

शमनं योजयेत्⁹पूर्वैः क्षीरेण सलिलेन च ।

॥ स्नेहनस्यम् ॥

¹¹मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा ¹²स्नेहोऽत्र मात्रया ॥ ६

1 ऊर्ध्वो	2 विरेचनशूलजादय	3 वातजा	4 क्षरे
5 वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधे	6 निळिका	7 स्वयोनिकैः	8 श्लोथं मधुपट्टासवैरपि
9 कर्षुकरिषि	10 त्वं	11 कर्षश्च	12 स्नेहोति

॥ अवपीडनस्यम् ॥

कल्कादौरवपीडस्तु सुतीक्ष्णैर्मूर्धरेचनैः ।

॥ चूर्णनस्यम् ॥

ध्यानं विरेचनश्चूर्णो युञ्ज्यात् तं मुखवायुना ॥ ७

¹षट्कुलद्विमुखया नाड्या मेषजगर्भया ।

स हि मूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८

॥ मर्शस्य प्रमाणभेदाः ॥

²प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ।

यावत् पतत्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते ॥ ९

³मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्राः

॥ कल्कादेः प्रमाणभेदाः ॥

⁴ता एव च क्रमात् ।

⁵बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

॥ नस्थानर्हाः ॥

योजयेन्न तु नावनम् ॥ १०

तोयमधगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।

मुक्तमक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्तुतासृजाम् ॥ ११

नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ।

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्तवदुर्दिने ॥ १२

अन्यत्रात्ययिकाद् व्याधेः

॥ नस्थकालाः ॥

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि ; मध्याह्ने पित्ते ; ⁶सायंनिशोश्चले ॥ १३

1 षट्कुले

2 प्रदेशान्गुली सर्वविषाद्यग्न

3 अर्कस्यो

4 तारिष

5 बिन्दुद्वयोनाकल्कादे

6 सायं निशोश्चले

स्वस्थृत्ते तु पूर्वदि शरत्कालवसन्तयोः ।
शीते मध्यन्दिने ; ग्रीष्मे सायं ; वर्षासु सातपे ॥

१४

॥ व्याधिभेदेन नस्याभ्यासकालः ॥

वाताभिगृते ^१शिरसि हिधायामपतानके ।
मन्यास्तम्भे स्वरज्जो सायंप्रातर्दिने दिने ॥
एकाहान्तरमन्यत्र ^२सप्ताहं च तथाचरेत् ।

१५

॥ नस्यप्रयोगक्रमः ॥

स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य प्राकृतावश्यकस्य च ॥
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ।
अथोत्तानजुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ॥
किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ।
नासापुटं ^३पिघायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ॥
उष्णाम्बुतप्तं मैषज्यं प्राणाढ्या पिचुनाथ वा ।

१६

१७

१८

॥ प्रयुक्तमात्रे कर्तव्यम् ॥

दत्ते पाणितलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥

१९

॥ आवस्थिक्कर्मूर्च्छायांमुपचारः ॥

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरन्श्चिरः ।

॥ शोधननस्यान्ते स्नेहनस्यम् ॥

स्नेहं रेचननस्यान्ते दद्याद् दोषाद्यपेक्षया ॥

२०

॥ नस्यपश्चात्कर्म ॥

नस्यान्ते वाक्छर्तं तिष्ठेदुत्तानो धारयेत् ततः ।

धूमं पीत्वा कत्रोष्णाम्बुकवलयं कण्ठशुद्धये ॥

२१

॥ सम्यक्स्निग्धलक्षणम् ॥

सम्यक् स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षिपाटवम् ।

॥ अयोगस्निग्धलक्षणम् ॥

रूक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धश्शून्यता ॥

२२

॥ अतिस्निग्धलक्षणम् ॥

स्निग्धेऽति कण्डूगुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ।

॥ सम्यग्विरिक्तलक्षणम् ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतावक्त्रस्वर^१विशुद्धयः ॥ २३

॥ अयोगातियोगलक्षणे ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षायतातिविरचिते ।

॥ प्रतिमर्शाह्वाः ॥

प्रतिमर्शः क्षतक्षीणबालवृद्धसुखात्मसु ॥ २४

प्रयोज्योऽकालपलिते

॥ प्रतिमर्शानिर्ह्राः ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ।

^२मध्ये पीतेऽबलश्रोत्रे क्रिमिदूषितमूर्धनि ॥ २५

^३उत्कृष्टोत्क्रिष्टदोषेषु हीनमात्रतया हि सः ।

॥ प्रतिमर्शकालाः ॥

निशाहसुक्त^४वान्ताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् ॥ २६

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूष^५प्रस्नावाञ्जनवर्चसाम् ।

^६दन्तकाष्ठस्य हासस्य^७योज्योऽन्तेऽसौ द्विबिन्दुकः ॥ २७

॥ उक्तकालेषु प्रतिमर्शजं फलम् ॥

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः कृमनाशस्त्रिषु क्रमात् ।

दृम्बलं पञ्चसु ततो दन्तदाहर्षं ^८मरुच्छमः ॥ २८

॥ नस्याद्यर्हवयोनिर्णयः ॥

^९न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ।

न चोनाष्टादशे धूमः ^{१०}कबलो नोनपञ्चमे ॥ २९

१ विशुद्धये

२ मध्ये

३ उत्कृष्टो द्विष्ट

४ बाताह

५ प्रस्नावाञ्जन

६ दन्ति

७ दोषं ते

८ मरुत्तमः

९ मनस्य १० कबलौ

न शुद्धिरुनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ।

॥ प्रतिदर्शबस्त्योः सर्ववयोऽर्द्धत्वम् ॥

आजन्ममरणं शस्तः ¹प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ॥

३०

॥ प्रतिमर्शप्रशंसा ॥

²मर्शवच्च गुणान् कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ।

न चात्र यन्त्रणाः नापि व्यापद्भ्यो मर्शवद् भयम् ॥

३१

॥ स्वस्थस्य तैलनस्यविधिः ॥

तैलमेव च ³नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ।

शिरसः श्लेष्मघामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ॥

३२

॥ अणुतैलम् ॥

⁴जीवन्तीजलदेवदारु⁵जलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं

दार्चित्वङ्गमधुक⁶प्लवागरु⁷वरीपुण्ड्राह्विल्वोत्पलम् ।

घावन्यौ सुरभिः ⁸स्थिरे किमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकां

किञ्चलकं कमलोत्पलं शतगुणे दिव्याम्भसि कथयेत् ॥

३३

तैलाद् रसं दशगुणं परिशेष्य तेन

तैलं पचेत् सलिलेन दशैव वारान् ।

पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं

नस्यं महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत् ॥

३४

॥ नस्यप्रयोजनानि ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।

सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः ॥

३५

दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥

३६

॥ इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने

नस्यविधिर्नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

1 प्रतिमांघस्तु	2 मर्शवच्च	3 नस्यार्थे	4 जीवन्ति
5 जलदत्वक्से	6 प्लवा	7 वरी	8 स्थिरे

॥ अथैकविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो धूमविचिमञ्चायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ धूमस्य विषयाः ॥

जत्रूर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणामजन्मने ।

¹उच्छेदाय च जातानां पिबेद् धूमं सदाऽऽत्मवान् ॥

१

॥ धूमस्य त्रैविध्यम् ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।

॥ धूपानर्हाः ॥

योज्या न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥

२

²तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदणवस्तिषु ।

मधमत्स्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥

३

शिरस्य³भिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

॥ अकालातिपीतधूमज्ज्व्यापदः ॥

रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतृष्णमृच्छामदमोहकृत् ॥

४

धूमोऽ⁴कालेऽतिपीतो वा

॥ धूमव्यापच्चिकित्सासंग्रहः ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

॥ मृदुधूमयोग्यकालाः ॥

क्षुतजृम्भितविष्मूत्र⁵क्षीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥

५

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूमयन्ते पिबेन्मृदुम् ।

॥ मध्यमधूमकालाः ॥

कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥

६

॥ शोधनधूमकालाः ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दिदान्ते विरेचनम् ।

॥ धूमनेत्ररूपम् ॥

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोणं कारयेदुजुम् ॥

७

मूलग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

॥ धूमनेत्रप्रमाणम् ॥

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥

८

अङ्गुलानां क्रमात् पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

॥ धूमपानविधिः ॥

ऋजूप^१विष्टस्तच्चेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥

९

पिधायच्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

॥ दोषस्थानमेवेन धूमपाने विशेषः ॥

प्राक् पिबेच्चासयोत्किष्टे दोषे प्राणशिरोगते ॥

१०

उल्लेखनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कन्धरे ।

॥ धूमोद्धमे नियमः ॥

मुखेनैवोद्धमेद् धूमं नासया दृष्टिघातकृत् ॥

११

आक्षेपमोक्षैः^२ पातत्रयो धूमस्तु त्रिबिम्बिम्बिभिः ।

॥ स्निग्धादिधूमादामावृत्तौ व्यवस्था ॥

अद्भः सकृत् पिबेत् स्निग्धं द्विर्घ्यं शोधनं परम् ॥

१२

त्रिश्चतुर्वा

॥ मृदुधूमस्य द्रव्याणि ॥

मृदौ तत्र द्रव्याण्यारुणमुल ।

मुक्तास्थौणेयकालेय^३ नल्दोशिरिवालकम् ॥

१३

बराङ्ग^४ कौन्तीमधुकं बिल्व^५ मज्जैलवालुकम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जसरसं^६ ध्यामकं मदनं पुवम् ॥

१४

1 वेत्रकम्	2 दिष्ट	3 प्रारम्भः समधुस्तुत्रिभिम्बिभिः
4 नच रोधि	5 कान्ति	6 मज्जैलवालुकम् 7 धूमकं

सलकं कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुलकं तिलाः ।
स्नेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसा घृतम् ॥

१५

॥ मध्यमधूमस्य द्रव्याणि ॥

शमने सलकी लक्षा ^१पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोत्र^२त्वचः सिताः ॥
यष्टीमधु सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।
गन्धा^३श्चाकुष्ठतगराः

१६

॥ तीक्ष्णधूमस्य द्रव्याणि ॥

तीक्ष्णे ज्योतिष्म^४तीनिशे ॥
दशमूलमनोद्वाललक्षाः ^५श्वेता फल्ग्वयम् ।
गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः ॥

१७

१८

॥ धूमवर्तिविधिः ॥

^६जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।
^७पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः ^८प्रलेपयेत् ॥
वर्तिरङ्गुष्ठवत् स्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।
छायाशुष्कां निगर्भा तां स्नेहाभ्यक्तां ^९यथायथम् ॥
धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निदग्धां प्रयोजयेत् ।

१९

२०

॥ कासिनो धूममाने विशेषः ॥

^{१०}शरावसंपुटच्छिद्रे नाली न्यस्य दशाङ्गुलाम् ॥
^{११}अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ।

२१

२२

1 पृथिव्या	2 तुषा	3 आकुष्ठतगराः
4 तिलानि	5 श्वेतायल	6 जीवे
7 विष्टेष्टू	8 प्रवेपयेत्	9 यथायथा
10 शीताव	11 अष्टाङ्गुलोदावकेण कानर्हा	

॥ धूमपानप्रयोजनम् ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्नं

पूतिर्गन्धः पाण्डुता केसदोषः ।

कर्णास्याक्षि^१सावकण्ड्वर्तिनाढ्यं

तन्द्रा हिष्मा^२धूमपं न स्पृशन्ति ॥

२३

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने धूमविधिर्नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

—

॥ अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो गण्डूषविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

^१चतुष्पकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।

रोपणश्च

॥ गण्डूषभेदानां प्रत्येकं विषयाः ॥

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥

१

अन्त्यो व्रणघ्नः

। स्निग्धगण्डूषस्य द्रव्याणि ॥

स्निग्धोऽत्र स्वाद्वल्गुमदुसाधितैः ।

स्नेहैः

॥ शमनगण्डूषस्य द्रव्याणि ॥

संशमनस्तित्ककपाय^२मधुरौषधैः ॥

२

॥ शोधनगण्डूषस्य द्रव्याणि ॥

शोधनस्तित्ककट्वल्गुपट्टपौः

॥ रोपणस्य द्रव्याणि ॥

रोपणः पुनः ।

कषायतित्कैः

॥ साधारणतो गण्डूषद्रव्याणि ॥

तत्र स्नेहक्षीरमधूदकम् ॥

३

शुक्तं ^३मधं रसं मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥

४

॥ तिलकल्कोदकगुणाः ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

मुखोष्णमथ शीतं वा तिलकल्कोदकं ^४हितम् ॥

५

हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाधाः

साध्या विशेषात् कबल्यहेण ॥

१३

॥ इति गण्डूषाध्याये गण्डूषकबलग्रहवर्गः ॥

॥ प्रतिसारणम् ॥

करुको रसक्रिया घूर्णे त्रिविधं प्रतिसारणम् ।

युञ्ज्यात् तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ॥

१४

॥ इति गण्डूषाध्याये गण्डूषादिविधिर्नाम प्रथमो वर्गः ॥

* * *

॥ अथ मुखालेपनवर्गः ॥

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकृच्च सः ।

॥ उष्णशीतयोः प्रत्येकं विषयाः ॥

उष्णो वातकफे शस्तः शेषेष्वत्यर्थशीतलः ॥

१

॥ प्रमाणत्रैविध्यम् ॥

^१त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलोन्नतः ।

॥ शुष्कधारणप्रतिषेधः ॥

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दृश्यति ^२च्छविम् ॥

२

तमार्द्रयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ।

॥ मुखालेपमिवञ्ज्याः ॥

विवर्जयेद् दिवास्वप्नमाप्याम्यातपशुक्लधः ॥

३

॥ मुखालेपानर्हाः ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे ^३दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते

॥ मुखालेपस्य फलम् ॥

स तु हन्ति सुयोजितः ॥

४

अकालपलितव्यङ्ग^१वलीतिमिरनीलिकाः ।

॥ ऋतुभेदेन मुखालेपद्रव्याणि ॥

कोल्मज्जा वृषान्मूलं शबरं गौरसर्षपाः ॥

५

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दावीत्वङ्गिस्तुषा यवाः ।

दर्भमूलं ^२हिमोशीरशिरीषमिशितपङ्कलाः ॥

६

कुमुदोत्पलकल्हारदूर्वामधुकचन्दनम् ।

कालेयकं तिलोशीरं ^३मांसीतगरपद्मकम् ॥

७

तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टि^४काशनतागरु ।

^५इत्यर्धचोदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ॥

८

॥ मुखालेपगुणाः ॥

मुखालेपनशीलनां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदनं चापरिम्बनं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ॥

९

॥ इति गण्डूषाध्याये मुखलेपनविधिर्नाम द्वितीयो वर्गः ॥

॥ अथ मूर्धतैलवर्गः ॥

॥ मूर्धतैलभेदाः ॥

अभ्यङ्ग^६सेकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।

मूर्धतैलं बहुगुणं तद् विद्यादुत्तरोत्तमम् ॥

१

॥ अभ्यङ्गस्य विषयाः ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ।

॥ परिषेकस्य विषयाः ॥

अरूषिका^७शिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥

२

परिषेकः

॥ पिचोर्विषयाः ॥

^८पिचुः केश^९शातस्फुटनघूमने ।

नेत्रे स्तब्धे ^{१०}च

॥ शिरोवस्तेर्विषयाः ॥

वस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ॥

३

१ वरितिमि	काः	२ हिमो शरी	३ मांक्षितं गर	४ कसरतागरु	५ इत्यर्ध
६ कफोचवो		७ शिरस्तोद	८ पचः	९ कात	१० च

नासास्यशोषे ¹तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे* ।

॥ शिरोवस्तिविधिः ॥

विधित्स्य निषण्णस्य ²पीठे जानुसमे मृदौ ॥ ४

शुद्धाक्तस्त्रिन्नदेहस्य दिनान्ते गव्यमाह्निपम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्म पट्टं शिरस्समम् ॥ ५

³आकर्णबन्धनस्थानं ललाटे पट्टवेष्टितम् ।

चेलवेणिकया बद्ध्वा माषकरुकेन लेपयेत् ॥ ६

ततो ⁴यथाव्याधि शृतं स्नेहं ⁵कोप्यं निपेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशमुबो यावदङ्गुलं

॥ धारणकालः ॥

धारये⁶च्च तम् ॥ ७

आ वक्त्रनासिकाङ्गेदाद् दशाष्टौ ⁷पट्टं चलादिषु ।

मात्रासहस्रा⁸ण्यरुजे त्वेकं

॥ पञ्चात् कर्म ॥

स्क्रन्धं विमर्दयेत् ॥ ८

मुक्तस्नेहस्य

॥ शिरोवस्त्यावृत्तौ व्यवस्था ॥

⁹परमं सप्ताहं तस्य सेचनम् ।

॥ कर्णपूरणविधिः ॥

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयेत् ॥ ९

रुजाया मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ।

॥ मात्राया लक्षणम् ॥

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥ १०

1 तिमिरे 2 निरे 3 अ 4 यथाव्याधिशृतं

*दारुणे इति शिरोरोगस्य विशेषणम् । लक्षणं च “कण्ठकेनच्युतिश्चापरोक्ष-
कृत् स्फुटमं त्वचः । सुसूक्ष्मं कफवाताग्निं विद्याहारणकं तु सत् ॥” इति ।

5 क्तिन् विपेचयेत् 6 चलात् 7 बद्ध्वादिषु

8 अक्षयेपकं 9 परमसप्ताहं

निमेषोन्मेषमात्रेण समं मात्रा तु सा स्मृता ।

॥ मूर्धतैलगुणाः ॥

कचशतनसितत्वपिञ्जरत्वं

परिलुठनं शिरसः समीररोगान् ।

¹जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्ध²बलं च मूर्धतैलम् ॥

११

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने गण्डूषादिमुखालेपमूर्धतैलविधिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ ^१अथात आश्वोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ आश्वोतनवर्गः ॥

सर्वेषा^२मक्षिरोगाणामादावाश्वोतनं हितम् ।

रक्तोदकण्डुवर्षाश्रुदाहरागनिवर्हणम् ॥

१

॥ दोषभेदेन शीतोष्णविधिः ॥

उष्णं वाते कफे कोष्णं ^३तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

॥ आश्वोतनविधिः ॥

निवातस्थस्थ वामेन पाणिनोन्मील्य लोचने ॥

२

शुक्तौ प्रलम्बया^४न्येन पित्तवत्या कनीनके ।

दश द्वादश वा बिन्दून् अङ्गुलादवसेचयेत् ॥

३

॥ पञ्चात् कर्म ॥

ततः प्रमृज्य मृदुना चेलेन कफवातयोः ।

अन्येन कोष्णपानीये प्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥

४

॥ अत्युष्णतीक्ष्णजा व्यापदः ॥

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णागदृङ्नाशयाक्षिसेचनम् ।

॥ अतिशीतजा व्यापदः ॥

अतिशीतं ^५तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥

५

॥ अतिमात्रजा व्यापदः ॥

कषायवर्त्ततां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।

॥ अत्यव्यापरिस्तुतदोषौ ॥

विकार^६वृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥

६

१ अथातो एवम्

२ मेघ रोग वात

३ तथितं

४ न्योन्म्य

५ गुस्ते

६ शुद्धि

॥ आश्चोतनगुणाः ॥

गत्वा सन्विशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि मेषजम् ।

ऊर्ध्वगान् नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥

७

॥ इत्याश्चोतनवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथाञ्जनवर्गः ॥

॥ अञ्जनस्य विषयाः ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनो^१नेत्रमात्राश्रये मले ।

पक्वलिङ्गेऽल्पदोषादिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥

१

मन्दघर्षाश्रुरोगेऽक्षिण प्रयोज्यं घन^२दृषिके ।

^३आर्ते पित्तकफाष्टग्निर्मास्तेन विशेषतः ॥

२

॥ अञ्जनस्य फलकृतं त्रैविध्यम् ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

॥ लेखनाञ्जनस्य द्रव्याणि ॥

अञ्जनं लेखनं तत्र कषायान्म्लपट्टषणैः ॥

३

॥ रोपणप्रसादनयोर्द्रव्याणि ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

॥ प्रत्यञ्जनस्वरूपम् ॥

तीक्ष्णाञ्जनाविसंतप्ते नयने तत्प्रसादनम् ॥

४

प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम् ।

॥ लेखनाञ्जनशलाका ॥

दशाङ्गुला घनुर्मध्या शलाका^४मुकुलनना ॥

५

प्रशस्ता लेखने ताप्त्री

॥ रोपणाञ्जनशलाका ॥

रोपणे काललोहजा ।

^५अङ्गुली च

॥ प्रसादनाञ्जनशलाका ॥

सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादनी ॥

६

- ॥ अञ्जनस्य स्वरूपतस्त्रैविध्यम् ॥
 पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधाञ्जनकल्पना ।
 गुरौ मध्ये लघौ दोषे तान् क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ ७
- ॥ पिण्डाञ्जनस्य मात्रा ॥
 पिण्डस्य तीक्ष्णद्रव्यस्य मृदुद्रव्यकृतस्य च ।
 हरेणुमात्रं द्विगुणं प्रमाणं कथयन्त्यपि ॥ ८
- ॥ रसक्रियामात्रा ॥
 रसक्रियायामप्याहुर्विलङ्घ्यफलमात्रकम् ।
 प्रमाणं द्विगुणं तीक्ष्णे ॥
 ॥ चूर्णाञ्जनमात्रा ॥
 'चूर्णं' तु त्रिगुणं मृदौ ॥ ९
- ॥ अञ्जनानङ्गौ कालौ ॥
 * निशि स्वप्नेन मध्याह्ने म्लाने नोष्णगभस्तिभिः ।
 अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुताः ॥ १०
- ॥ अञ्जनकालौ ॥
 प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्यथेऽर्केऽतोऽञ्जयेत् सदा ।
 ॥ मतान्तरेण दिवाञ्जननिषेधः ॥
 वदन्यन्त्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ ११
- विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ।
 ॥ तन्मतेन रात्र्यञ्जनोपपत्तिः ॥
 स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ॥ १२
- शीतसात्म्बा दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः ।
 ॥ स्वमतप्रतिपादनम् ॥
 अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथ वा गदे ॥ १३
- क्रममहचपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिणं प्रयोजयेत् ।
 ॥ स्वमतस्योपपत्तिप्रदर्शनम् ॥
 अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ॥ १४

1 चूर्णे मृदौ * निशि स्वप्नेन, मध्याह्ने उष्णगभस्तिभिः म्लाने अक्षिणं नाञ्जयेत्
 2 मध्याह्ने 3 वर्धितो तण्डुलवृत्तिः 4 यथार्थवै 5 अनेत्सदा
 6 तक्षालनामृगदान्नेदी 7 लेखनीयोद्यवा 8 क्रममप्यापि

उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ।

॥ राज्यञ्जनेऽपि क्वचिदनुपपत्तिः ॥

न राज्ञावपि शीतेऽति ¹नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ॥

१५

दोषमस्मावयत् ²स्तम्भकण्डूजाड्यादिकारि ³तत् ।

॥ अञ्जनानर्हाः ॥

नाञ्जयेद् भीतवमित ⁴विरक्ताशितवेगिते ॥

१६

⁵क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ।

अदृष्टेऽर्के शिरस्स्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ॥

१७

अजीर्णेऽ⁶भ्यर्कसंतप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ।

॥ अञ्जनदोषाः ॥

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबह्च्छवनकर्कशम् ॥

१८

अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं ⁷नावचारयेत् ।

॥ अञ्जितमात्रे कर्तव्यम् ॥

⁸अथानुन्मील्यन् दृष्टिमन्तः संचारयेच्छनैः ॥

१९

अञ्जिते ⁹वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चेदमञ्जनम् ।

नेत्रं व्याप्नोति सहसा

॥ अञ्जितमात्रे परिहार्याणि ॥

¹⁰न चोन्मेषनिमेषणम् ॥

२०

निष्पीडनं वा वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ।

॥ क्षालनविधिः ॥

¹¹अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ॥

२१

-
1 नेत्र	2 स्तम्भकण्डू जाड्यादि	3 तस्य	4 विरक्ता
5 क्रुद्ध	6 क्लेश	7 नावचारयेत्	8 अथानुन्मील्ये चार
9 वर्त्मनि	10 चोन्मेष	11 अपेतौषधि	

व्याधिदोषतुयोभ्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत् तदा ।

॥ शोधनक्रमः ॥

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ॥ २२

ऊर्ध्वं वर्त्मनि संगृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् ।

॥ अशोधने दोषाः ॥

वर्त्मप्रासाज्जनाद् 'दोषो रोगान् कुर्यात् ततोऽन्यथा ॥ २३

॥ कण्डूजाडये प्रतिक्रिया ॥

कण्डू^१जाडयेऽञ्जनं तीक्ष्णं घूमं वा योजयेत् पुनः ।

॥ तीक्ष्णाञ्जनज्व्यापत्प्रतिक्रिया ॥

तीक्ष्णाञ्जनामितसे तु तूर्णं प्रत्यञ्जनं हितम् ॥ २४

॥ इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने आश्रोतनाञ्जनविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातस्तर्पणपुटपाकविधिप्रध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ तर्पणवर्गः ॥

॥ तर्पणस्य विषयाः ॥

नयने ^१ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिघातिते ।

वातपित्ततुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १

कृच्छ्रोन्मीलसिराहर्ष^२सिरोत्पाततमोऽर्जुने ।

स्यन्दमन्दान्यतोवातवातपर्ययशुक्लकैः ॥ २

आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरम्भदृषिके ।

निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ॥ ३

काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।

॥ तर्पणविधिः ॥

^३यवमापमयीं ^४पालीं नेत्रकोशाद् बहिः समाम् ॥ ४

द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा ^५यथास्वं सिद्धमावपेत् ।

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ॥ ५

नक्तान्घ^६वाततिमिरकृच्छ्र^७बोधादिके वसाम् ।

आ पक्ष्माग्रात्

॥ तर्पणधारणकालः ॥

^८अयोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६

मात्रा विगणयेत् तत्र वर्त्तमान्विसितासिते ।

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ ^{१०}शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७

शतानि सप्त चाष्टौ च दश ^{११}मन्येऽनिले दश ।

पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८

१ ताम्यति

२ सिरोत्पात

३ घत

४ पाली

५ यथास्वं

६ सर्पिर्निमीलिते

७ पात

८ बोधादिके

९ अयोन्मेषं

१० शतं

११ मन्ये

॥ तर्पणपञ्चात्^१कर्म ॥

कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं^२ पात्रे निगालयेत् ।

^३पिबेच्च घृमं, नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ॥

९

॥ तर्पणावृत्तिक्रमः ॥

इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।

स्वस्थे च ह्यन्तरं दद्यादा तृप्तेरिति योजयेत् ॥

१०

॥ तर्पणसम्यग्योगलक्षणम् ॥

प्रकाशक्षमता^४ स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

तृप्ते

॥ अयोगातिर्योगलक्षणम् ॥

विपर्ययोऽतृप्ते ; तृप्तेऽति श्लेष्मतो रुजः ॥

११

॥ इति तर्पणवर्गः ॥

*

°

*

॥ अथ पुटपाकवर्गः ॥

॥ पुटपाकस्य प्रयोजनम् ॥

स्नेह^५पीता तनुरिव क्लान्तदृष्टिर्हि सीदति ।

तर्पणानन्तरं^६ तस्माद् दृग्मलघानकारिणम् ॥

१

पुटपाकं प्रयुज्जीत पूर्वोक्तिष्वेव यक्ष्मसु ।

॥ पुटपाकभेदानां विषयाः ॥

स वाते स्नेहनः ; श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥

२

दृग्दौर्बल्येऽनिले स्वस्थे पित्ते रक्ते प्रसादनः ।

॥ स्नेहनपुटपाकद्रव्याणि ॥

मूशय^७प्रसहानृपमेदोमज्जवसामिषैः ॥

३

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

॥ लेखनपुटपाकद्रव्याणि ॥

मृगपक्षियकृन्मांस^८ मुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः ॥

४

१ बाणैः

२ घृमं नेक्षेत व्योमेय पञ्च

३ रक्षाक्षं विशदं सजम्

४ पिप्पला

५ ह्मा रक्तफलादान

६ प्रसहानृपमे

७ मुक्तयस्ताम्र

सोतोजशङ्खफेनाथैर्लेखनं मस्तुकल्लिक्तैः ।

॥ प्रसादनपुटपाकद्रव्याणि ॥

मृगपक्षियकृन्मज्जवसान्द्रहृदयामिषैः ॥

५

मधुरैः सवृतैः ^१स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

॥ पुटपाककल्पना ॥

बिस्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसमेषजकल्कयोः ॥

६

उरुबृक^२वटाम्भोजपत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ।

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥

७

पचेत् प्रदीप्ते त्वम्याभं पक्वं ^३निष्पीड्य तद्रसम् ।

^४नेत्रे तर्पणवद् युञ्ज्यात्

॥ धारणकालाः शीतोष्णविधिश्च ॥

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥

८

रूक्षस्नेहन^५मध्येषु क्रोष्णौ पूर्वौ हिमोऽपरः ।

॥ पश्चात्कर्म योगादिलक्षणं च ॥

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च नृसिक्त् ॥

९

॥ तर्पणपुटपाकानर्हाः ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हं न योजयेत् ।

॥ परिहारकाल उपचारश्च ॥

^६यावन्त्यहानि युञ्जीत ^७द्विस्तले हितमाग्नं भवेत् ।

माल्तीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षौ ^८निवसेत्तृति ॥

१०

॥ इति श्रीभ्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने तर्पणपुटपाकविधिर्नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

1 कृष्ण क्षीरपिष्टे	2 कटं भोज	3 विष्णाच्य	4 नेत्र
5 मधेषु	6 वायव्याहानि	7 द्विस्तले	8 निवसे

॥ अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो गृहपथः ॥

॥ यन्त्रलक्षणम् ॥

नानाविधानां शल्यानां नानादेशनिवासिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्धन्त्रं ^१यच्च दर्शने ॥

१

अशोभनन्दरादीनां शल्यक्षाराम्रियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्यादिकर्मणि ॥

२

घटिकालबुशृङ्गं च जाम्बोष्ठादीनि यानि च ।

॥ यन्त्रमेदानामानन्त्यम् ॥

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥

३

^२विकल्प्य कल्पयेद् बुद्ध्या यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

॥ स्वस्तिकयन्त्राणि ॥

तुल्यानि कङ्कसिंहर्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥

४

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात् तत्संज्ञकानि च ।

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः ॥

५

^५मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

^६विधात् स्वस्तिकयन्त्राणि ^७मूलेऽङ्कुशनतानि च ॥

६

॥ स्वस्तिकयन्त्रप्रयोजनम् ॥

तैर्द्वैरस्थि^८संलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

॥ षोडशाङ्गुलौ संदंशौ ॥

कीलबद्धविमुक्तौ ^९संदंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥

७

१ पथ २ मगदं स्त्र ३ विकल्पकल्पायो ४ दशाङ्गुलान्मन्या
५ कपर्यन्तैः ६ उधात् ७ मूलाङ्कुशन ८ कपैश्शल्या ९ संदंशौ षोडशाङ्गुलौ

त्वक्सिरास्नायुपिशितलम्नशल्यावकर्षणौ ।

॥ षडङ्गुलसंदंशः ॥

षडङ्गुलोऽग्नौ हरणे सूक्ष्मशल्यापकर्षणः ॥

॥ मञ्जुटीसंदंशः ॥

मञ्जुटी सूक्ष्मदन्तर्जु¹मूले रुचकमूषणा ।

गम्भीरव्रण²मांसानामर्मणः शेषितस्य च * ॥

॥ तालयन्त्रे ॥

³द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यताल⁴वद् द्व्येकेतालके ।

तालयन्त्रे स्मृते कर्ण⁵नाडीशल्यापहारिणी ॥

॥ नाडीयन्त्राणि ॥

⁶नाडीयन्त्राणि सुपिराण्येकानेकमुखानि च ।

स्रोतोगतानां ⁷शल्यानामामयानां च दर्शने ॥

क्रियाणां ⁸सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

॥ नाडीयन्त्रप्रमाणम् ॥

तद्विस्तारपरीणाह⁹दैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥

॥ दशाङ्गुलनाडीयन्त्रम् ॥

दशाङ्गुलवर्धनाहान्तःकण्ठशल्यावलोकिनी ।

¹⁰नली

॥ वारङ्गसङ्ग्रहणनाडी ॥

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुःकर्णस्य संग्रहे ॥

* ¹¹वारङ्गस्य द्विकर्णस्य ¹²त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

॥ न/डीयन्त्रकवर्णनिर्देशः ॥

¹³वारङ्गश्लयसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥

1 मूलेकवर्णना	2 मांसार्ति	* बाह्वरणे प्रयुज्यत इति शेषः ।
3 द्वेधा दशाङ्गुले मध्य	4 मध्येक	5 नाडी
7 माषां आषामाषां	8 सुकरत्वाय	9 दैर्घ्यं
11 सारङ्गस्य	* वारङ्गः शरादिष्वप्यवेशः शिलाकारः कीलक इत्येकमप्युच्यते	10 लिङ्गी
	12 त्रिभङ्गा	13 पारङ्ग

नालीरेवविधाश्चान्या द्रष्टुं ¹शल्यानि कारयेत् ।

॥ शल्यनिर्घातननाडी ॥

पद्मकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुलम् ॥ १५

चतुर्थसुषिरा नाली ²शल्यनिर्घातनी मता ।

॥ अर्शोयन्त्रम् ॥

अर्शसां ³गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६

नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरिकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७

मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलोदरविस्तृतम् ।

अर्धाङ्गुलो ⁴च्छित्तोद्वृत्तकर्णिकं च तदूर्ध्वतः ॥ १८

॥ शमीयन्त्रम् ॥

शम्याख्यं ⁵तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडने ।

॥ भगन्दरयन्त्रम् ॥

⁶सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं ⁷भगन्दरे ॥ १९

॥ घ्राणाशोयन्त्रम् ॥

घ्राणवृद्धांशसामेकच्छिद्रा नाट्यङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद् भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २०

॥ अङ्गुलित्राणम् ॥

अङ्गुलित्राणकं दान्तं वार्शं वा चतुरङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं ⁸तद् वक्त्रविवृतौ सुखम् ॥ २१

॥ योनित्रणेक्षणयन्त्रम् ॥

योनित्रणेक्षणं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।

⁹मुद्रावर्द्धं चतुर्मित्तमम्भोजं ¹⁰मुकुलाननम् ॥ २२

-
- 1 शल्यानि 2 शल्यघातनी 3 गोस्तनाराध 4 रेव छिद्रं
5 निसोद्वृत्तः कर्णिकं वूर्ध्वतः 6 तादृशं छिद्रं 7 सर्वथा 8 भगन्दरम्
9 तद्वच्च विवृतं सुखम् 10 मुद्राभित्यक्तुर्मित्तम् 11 मुकुला

चतुश्शलक^१भाक्रान्तं मूले तद् विकसेन्मुखे ।

॥ व्रणवस्तियन्त्रे ॥

यन्त्रे नालीव्रणाभ्यङ्गशालनाय षडङ्गुले ॥

२३

वस्ति^२यन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठ^३कलयखे ।

अष्टतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥

२४

॥ जलोदरयन्त्रम् ॥

द्विद्वारा नालिका पिच्छानालिका वा ^४दकोदरे ।

॥ घूमादियन्त्रानुवादः ॥

घूमवस्त्यादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥

२५

॥ शृङ्गयन्त्रम् ॥

त्र्यङ्गुलस्य भवेच्छृङ्गं चूषणे षोडशाङ्गुलम् ।

अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥

२६

॥ मल्लबुयन्त्रम् ॥

स्याद् द्वादशाङ्गुलोऽल्लबुनिहि त्वष्टादशाङ्गुलः ।

चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तः ^५श्लेष्मरक्तहृत् ॥

२७

॥ घटीयन्त्रम् ॥

^६तद्वद् घटी हिता गुल्म^७विलयोन्नमने च सा ।

॥ शलाकायन्त्राणि ॥

^८शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि तु ॥

२८

यथायोग^९प्रमाणानि

॥ पषणशलाके ॥

तेषामेषणकर्मणि ।

उभे गण्डूपदमुखे

॥ स्रोतःशल्याहरणशलाके ॥

स्रोतोभ्यः श्लेष्महारिणी ॥

२९

1 मात्राङ्गुलेन

2 त्वा भुविर्मूले

3 कक्षपक्षे

4 च कदरे

5 दोष

6 तद्भुविमान्ता

7 मिलायो

8 शलाकाख्यानि

9 प्रमाणानि

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

॥ व्यूहनशङ्कुयन्त्रे ॥

¹शङ्कुवोऽष्टावुभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ ॥

३०

व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ

॥ चालनशङ्कु ॥

द्वौ दशद्वादशाङ्गुलौ ।

चालने ²शरपुङ्खामौ

॥ आहरणशङ्कु ॥

आहार्ये बडिशकृती ।

३१

॥ गर्भशङ्कुः ॥

नतोऽग्रे * शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ॥

३२

³अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भे हरेत् स्त्रियाः ।

॥ अश्मर्याहरणयन्त्रम् ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद् यक्रमग्रतः ॥

३३

॥ दन्तपातनयन्त्रम् ॥

शरपुङ्खमुसं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ।

॥ परिमार्जनशलाकाः ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ॥

३४

॥ घण्णां विषयाः ॥

⁴पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ।

द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ॥

३५

॥ कर्णशोधनयन्त्रम् ॥

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ।

॥ क्षाराग्निशलाकाजाम्बवौष्टानि ॥

⁵शलाकाजाम्बवौष्टानां ⁶क्षारेऽम्नौ च पृथक् त्रयम् ॥

३६

1 शङ्कुवङ्कुद्वौ 2 श मूलास्या * शङ्कुः=सस्त्वविशेषः । 3 अष्टादशाङ्गुल

4 प्रायोवास न दूरार्थे द्वे द्वादश दशाङ्गुले 5 शालक 6 क्षरास्या

युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

॥ अन्त्रवृद्धिशलाका ॥

शलाकामन्त्रवर्धनि ।

* मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसंनिभाम् ॥

३७

॥ नासाशोदाहशलाका ॥

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोर्वृद्ध^२दाहकृत् ।

॥ दर्वीशलाकाः ॥

^३अष्टाङ्गुला निम्नमुस्तास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ॥

३८

कनीनीमध्यमानामीनस्वमानसमैर्मुखैः ।

॥ मेदूशुक्खादियन्त्रानुवादः ॥

स्वं स्वमुक्तानि यन्त्राणि मेदूशुद्ध्यञ्जनादिषु ॥

३९

॥ अनुयन्त्राणि ॥

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवस्त्रादममुद्रराः ।

कशान्त्रजिह्वावालाश्च ^४शास्त्रानस्त्रमुखद्विजाः ॥

४०

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च ; तक्तियाः ।

उपायवित् प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥

४१

॥ यन्त्रकर्माणि ॥

निर्घातनो^५न्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संय्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोत्तमननामन^६चालमङ्ग-

व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥

४२

-
1	वर्धनी	* मध्यादूर्ध्वं वृत्तो दण्डो वस्तास्तामित्यर्थः
2	राह	3 अपामार्ग
5	न्मथन	4 मुखसन्धि
		6 आह

॥ कङ्कमुखयन्त्रस्य प्राधान्यम् ॥

विवर्तते ¹साध्ववगाहते च

प्राङ् गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।

²यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं

³स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥

४३

इति ⁴श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सानिलके
सूत्रस्थाने यन्त्रविधिर्नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

—

॥ अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ शस्त्रसंख्या शस्त्रस्वरूपं च ॥

षड्विंशतिः सुकुमारैर्घटितानि यथाविधि ।

शस्त्राणि रोम^१वाहीनी बाहुस्येनाङ्गुलानि षट् ॥

१

^२सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।

अक्त्रालानि सुध्यातसुतीक्ष्णावर्तितेज्यसि ॥

२

समाहितसुखाग्राणि ^३नीलम्भोजच्छवीनि च ।

नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥

३

स्वोन्मानार्धचतुर्थांश^४फलान्येकैकशोऽपि च ।

प्रायो द्वित्राणि युज्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥

४

॥ मण्डलाग्रलक्षणं उपयोगश्च ॥

मण्डलाग्रं फले तेषां ^५तर्जन्यन्तर्मलाकृति ।

लेखने छेदने ^६योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥

५

॥ वृद्धिपत्रम् ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदमेदनपाटने ।

ऋज्वप्रमुक्षते ^७शोफे गम्भीरे ^८च तदन्यथा ॥

६

नताग्रं पृष्ठतो दीर्घद्वस्त्वक्त्रं ^९यथाशयम् ।

॥ उत्पलप्रच्यर्धधारं च ॥

उत्पलाच्यर्धधारस्ये मेदनच्छेदने तथा ॥

७

१ दाहानि

२ सुरूपाणि सुधा ...रणि

३ कांभोज छदीनि च ।

४ पक्षा

५ तर्जन्यं तक्षका

६ योस्ये पोथकिशुरिका

७ चोसे

८ ते

९ यथाशयम्

॥ सर्पवक्त्रम् ॥

सर्पास्यं प्राणकर्णाशिश्लेदनेऽर्धाङ्गुलं ^१फले

॥ पषणी ॥

गतेरन्वेषणी श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैपणी ॥

. ८

॥ मेदनैषणी ॥

मेदनार्थेऽपरा ^२सूचीमुखा मूलनिविष्टखा ।

॥ वेतसशरारीमुखत्रिकूर्चकानि ॥

वेतसं व्यधने ; स्नाय्ये शरार्यास्यत्रिकूर्चके ॥

९

॥ कुशाटामुखे ॥

कुशाटावदने साय्ये व्यङ्गुलं स्यात् तयोः फलम् ।

॥ अन्नमुखम् ॥

तद्वदन्तमुखं तस्य फलमर्धमङ्गुलम् ॥

१०

अर्धचन्द्राननं चैतत्

॥ व्रीहिवक्त्रम् ॥

तथाध्यर्धाङ्गुलं फले ।

व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥

११

॥ कुठारी ॥

^३पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धाङ्गुलानना ।

^४तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यस्मां स्थितां सिराम् ॥

१२

॥ शलाकाशस्त्रम् ॥

ताम्री शलाका द्विमुखा ^५मुखे कुरवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तथा विष्येत्

॥ अङ्गुलिशस्त्रम् ॥

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ॥

१३

मुद्रिका निर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम् ।

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥

१४

१ पळे

२ सूचिते याद्यर्धाङ्गुलं पळे

३ पृथक्कुठारि

४ सवार्ध

५ मुखेकुरवका

¹तत्पदेशिन्यग्रैर्पर्वप्रमाणार्पितमुद्रिकम् ।

सूत्र²बद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनमेदने ॥

१५

॥ बडिशः ॥

ग्रहणे शुण्डिकामर्दिर्बडिशस्तु नताननः ।

॥ करपत्रम् ॥

छेदेऽस्त्रां करपत्रं ³तु खरघारं दशाङ्गुलम् ॥

१६

विस्तारे द्वाङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्तरुबन्धनम् ।

॥ कर्तरी ॥

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥

१७

॥ नखशस्त्रम् ॥

⁴वक्रजुघारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशल्याहतिच्छेदे मेदकञ्चनलेखने* ॥

१८

॥ दन्तलेखनशस्त्रम् ॥

एकघारं चतुष्कोणं ⁵प्रबद्धाकृति चैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन ⁶शोषयेद् दन्तशर्कराम् ॥

१९

॥ सूच्यः ॥

वृत्ता *गूढहवाः ⁷पाशे तिस्रः सूच्यः प्रसेवने ।

॥ सूचीमेदानां प्रत्येकं विषयाः ॥

मांसस्यनां प्रदेशानां ⁸व्यस्रास्यङ्गुलमायताः ॥

२०

अल्पमांसास्थि⁹सन्धिस्त्वणानां द्वाङ्गुलायता ।

जीह्विवक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्कामाशयमर्मसु ॥

२१

1 तत्पदेशे 2 बन्ध 3 मकरघाकं 4 रक्त
* वञ्चनलेखनं = प्रच्छन्नलेखनम् । रोगी यथा लेखनं सम्पत्त्यमानं न
आनीयाम् तथा लेखनमित्यर्थः । 5 प्रबद्धाकृतिश्चैकतः । 6 शोषने 7 पाशे द्विजल्पाने गृह्याः, तथा रक्तलेखनार्थः
8 सन्धिस्थ 9 सन्धिस्थ

सा सार्धद्व्यङ्गुल

॥ कुर्वशस्त्रम् ॥

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२

¹स योज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशतनकुट्टने ।

॥ खजशस्त्रम् ॥

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खनः ॥ २३

पाणिभ्यां ²मथ्यमानेन घ्राणात् तेन हरेदसृक् ।

॥ कर्णव्यधशस्त्रम् ॥

व्यधने कर्णपालीनां यूथिकामुकुलाननम् ॥ २४

॥ आराशस्त्रम् ॥

आरार्धाङ्गुलवृत्तास्या ³तत्पवेशा तथोर्व्वतः ।

चतुरस्रा तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ २५

कर्णपालीं च बहुलां

॥ बहुलायां सूचीविधिः ॥

तस्या ⁴एव च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यङ्गुला कर्णवेधिनी ॥ २६

॥ अनुशस्त्राणि ॥

⁵जलौकःक्षारदहनकाचोपलनसादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७

अपराननुयन्त्रादीनुपयोगं च यौगिकम् ।

॥ शस्त्रकर्माणि ॥

उत्पाद्यापाठ्य⁶सीव्यैष्यलेख्यप्रच्छानकुट्टनम् ॥ २८

छेदमेघव्यधोन्मन्त्राहदाहाश्च तत्क्रियाः ।

॥ छेदनादौ शस्त्रग्रहणविधिः ॥

छेदमेदनलेख्यार्थं शस्त्रं ⁷वृन्तफलान्तरे ॥ २९

1 निबोल्यानि विद्राव्य 2 पीठ्यमानेन 3 तत्पवेशाचक 4 वचनस्यते
5 आकाकक्षारदहरकोचोपलनसादयः 6 सीव्यैष्य लेख्यप्रच्छान 7 वृत्त

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात् सुसमाहितः ।

॥ विस्रावणशस्त्रप्रहणविधिः ॥

विस्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्याङ्गुष्ठकेन च ॥

३०

॥ व्रीहिमुखप्रहणविधिः ॥

तले प्रच्छन्नवृन्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ।

॥ आहार्यादीनां प्रहणविधिः ॥

मूलेष्वाहरणार्थानि क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥

३१

॥ शस्त्रकोशः ॥

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुधनो द्वादशाङ्गुलः ।

क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥

३२

विन्य^१स्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोगास्थशस्त्रकः ।

शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥

३३

॥ इति शस्त्रविधिः ॥

॥ अथ जलौकावचारणप्रकरणम् ॥

॥ जलौकसां विषयाः ॥

जलौकसस्तु सुस्निनां रक्तसावाय योजयेत् ।

॥ निर्विषजलौकोलक्षणम् ॥

निर्विषाः शैवल्क्ष्यामा वृत्ता^२ नीलोर्ध्वराज्यः ॥

१

कषाय^३पृष्ठास्तन्वङ्गयः किञ्चित्पीतोदराश्च याः ।

॥ निर्विषास्वपि त्याज्याः ॥

^४ता अप्यसम्यक्मनात् प्रतप्तं च निपातनात् ॥

२

सीदन्ति सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ।

॥ जलौकसामवचारणविधिः ॥

अथेतरा निशाकल्कसंयुक्तेऽम्भसि संप्लुताः ॥

३

* ¹अवन्तिसोमे तत्रो वा पुनश्चाश्वसिता ²जले
लभयेद् घृतमृतस्तन्यरक्तशस्त्रनिपातनैः ॥

४

॥ पानकाले तासामुपचारः ॥

पिबन्तीरुन्नतस्कन्धाश्लादयेन्मृदुवाससा ।

॥ जलौकसां दुग्धस्रपानस्वभावः ॥

³संपृक्ताद् दुष्टशुद्धासाज्जलौका दुष्टशोणितम् ॥

५

⁴आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ।

॥ जलौकसां मोक्षणकालः ॥

दंशस्य तोदे कण्डूनां वा मोक्षयेत्

॥ मोक्षितानां वमनविधिः ॥

वामयेच्च ताः ।

पटुतैलाक्तवदनाः श्लक्ष्णकण्डनरूक्षिताः ॥

६

रक्षन् रक्तमदाद् भूयः समाहं ता न पातयेत् ।

॥ सम्यग्वान्तलक्षणम् ॥

पूर्ववत् पटुता दाढर्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ॥

७

॥ अतिवान्तदुर्बान्तलक्षणम् ॥

क्लमोऽतियोगान्मृत्युर्वा ; दुर्बान्ते स्तब्धता ⁵भदः ।

॥ जलौकसां पालनविधिः ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे ⁶मृत्साम्बुगभिणि ॥

८

लालादि^७कोथनाशार्थं सविषाः स्युस्तदन्वयात् ।

॥ अशुद्धदंशस्नाघणविधिः ॥

अशुद्धौ सावयेद् दंशाद्धरिद्राशुल्माक्षिकैः ॥

९

1 अवन्ति सोमे * अवन्तिसोमे = काञ्जिके

2 जले

3 संपृक्ता दुष्टशुद्धाश्चो

4 आधत्ते

5 भद × मृत्ता = प्रशस्ता मृत्

6 रोच

॥ स्नावितव्रणोपचारः ॥

शतघौताज्य^१पिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ।

॥ स्नावस्य प्रयोजनम् ॥

दुष्टरक्तापगमनात् सद्यो रोगम्बां शमः ॥

१०

॥ पुनःस्नावविधिः ॥

अशुद्धं चलिं स्नानात् स्थितं रक्तं व्रणाश्रये ।

ज्यम्बीम^२वेत् पर्युषितं तस्मात् तत् स्नायेत् पुनः ॥

११

॥ इति जलौकःप्रकरणम् ॥

* * *

॥ अथालम्बादिप्रकरणम् ॥

॥ अलातुघटयोरविषयः विषयश्च ॥

युब्ज्यान्नालातुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।

तासामनलसंयोगाद् ; युब्ज्यात् तु कफवायुना ॥

१

॥ कफदुष्टे शृङ्गेप्रतिषेधः ॥

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हिरेत् ।

स्कन्धत्वात्

॥ वातपित्तदुष्टे शृङ्गविधिः ॥

वातपित्तम्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हिरेत् ॥

२

॥ प्रच्छन्नविधिः ॥

गात्रं बद्ध्वापरि दृढं रज्ज्वा^३पट्टेन बाधसा ।

स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यज^४न् प्रच्छानमाचरेत् ॥

३

अघोदेशप्रविसृतैः^५पदैरुपरिगामिभिः ।

^६न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ॥

४

१ विच्छेदः

२ वेत्पयुषितं

३ पवन

४ श्लेष्मण

५ दृढैव परि

६ निगाधघन

॥ प्रच्छानादीनां विषयभेदाः ॥

¹प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः ।

हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग् व्यापि सिराव्यधैः ॥

५

॥ प्रकारान्तरेण पुनर्विषयभेदाः ॥

²प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यादवगाढे जलौकसः ।

त्वक्स्थेऽलबुधटीशृङ्गं सिरैव व्यापकेऽसृजि ॥

६

॥ दोषभेदेन शृङ्गादिविधिः ॥

वातादि³धामजं शृङ्गजलकालबुभिः क्रमात् ।

॥ शीतोपचारजव्यापचिकित्सा ॥

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद् वायुकोपतः ॥

७

सतोदकण्डूः ⁴‘शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥

८

॥ इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
शस्त्रविधिर्नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः सिराविधिप्रध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ शुद्धरक्तलक्षणम् ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णं^१मसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशश्लोहितलोहितम् ॥

१

लोहितं प्रभवं शुद्धं तनो^२स्तेनैव च स्थितिः ।

॥ रक्तदुष्टिकारणानि ॥

तत् पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दृष्यते

॥ दुष्टरक्तजा विकाराः ॥

कुरुते ततः ॥

२

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माभिसदन^३ज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोगमदतृडलवणास्यताः ॥

३

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकट्वृक्षोद्विग्नप्रमान् ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥

४

सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

॥ तत्र सिराव्यधविधिः ॥

तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत् सिराम् ॥

५

॥ सिराव्यधानार्हाः ॥

न तूनषोढशतीतसप्तत्यब्दं^४स्रुतासृजाम् ।

अस्निग्धास्वेदितार्थस्वेदितानिर्लरोगिणाम् ॥

६

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥

७

स्नेहपीते प्रयुक्तेषु^५ तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायन्त्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ् नाप्यनुत्थिताम् ॥

८

१ संहतम्

२ तैरेव

३ जयेत्

४ स्वरा

५ सख्या

६ सद्धितम्

नातिशीतोष्णवाताग्ने^१प्वन्यत्रात्ययिकाद् गदात् ।

॥ शिरोनेत्ररोगेषु सिराविधिः ॥

शिरोनेत्रविकारेषु ललाटीं मोक्षयेत् सिराम् ॥

९

अपाङ्गयामुपनास्यां वा

॥ कर्णनासापीनसमुखरोगेषु सिराः ॥

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

नासारोगेषु नासाग्ने स्थितां ; नासाल्लटयोः ॥

१०

पीनसे ; मुखरोगेषु जिह्वोष्ठहनुतालुगाः ।

॥ जत्रूर्ध्वग्रन्थिषु सिराः ॥

जत्रूर्ध्वग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्खशिरःश्रिताः ॥

११

॥ उन्मादापस्मारयोः सिराः ॥

^२उरोऽपाङ्गल्लटस्था उन्मादे^३ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा सिरां भ्रमध्यगामिनीम् ॥

१२

॥ विद्रधिपार्श्वशूलयोः सिराः ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्ववक्षस्तनान्तरे ।

॥ तृतीयकचतुर्थकयोः सिरे ॥

तृतीयकेऽस्योर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥

१३

॥ मवाहिकायां सिरा ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो बृङ्गुले स्थिताम् ।

॥ शुक्लमेदूरोचो गण्डयोश्च सिरे ॥

शुक्लमेदूमये ^४मेदे ; ऊरुगां गण्डाण्डयोः ★ ॥

१४

॥ गृध्रस्यां सिरा ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽघस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

॥ अपच्यादिषु सिरा ॥

इन्द्रवस्तेरघोऽपच्यां बृङ्गुले ; चतुरङ्गुले ॥

१५

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सक्थ्यत्तौ तथा कोष्ठकशीर्षिके ।

॥ पाददाह्यादौ सिरा ॥

पाद^१दाहे खुडे हर्षे ^२विपाद्यां वातकण्टके ॥

१६

चिप्पे च झङ्गुले विष्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्यां

॥ निर्दिष्टसिरानुपलम्भे कर्तव्यम् ॥

यथोक्तानां^३मदर्शने ॥

१७

मर्महीने यथासन्नदेशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् ।

॥ सिराव्यधयन्त्रणविधिः ॥

^४अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥

१८

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजनः ।

अग्नि^५तापातपस्विन्नो जानूश्चासनसंस्थितः ॥

१९

मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥

२०

दन्तप्रपीडनो^६त्कासगण्डाध्मानानि ना चरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयेन्नरः ॥

२१

कन्धरायां परिक्षेप्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम् ।

^७पृषोऽन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ॥

२२

॥ सिरात्पातनविधिः ॥

ततो मध्यमयाङ्गुल्या ^८वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेत्

॥ सिरामोक्षविधिः ॥

^९उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाद् बाहुष्ठीडनैः ॥

२३

1 पादेष्टुरे	2 त्रिपण्यां	3 मध्यमयैः
4 सुख्य	5 वातसप्त	6 आसगण्डा
7 पृषोऽन्तर्मुखैः	8 त्रेभ्यो	9 स्थिषां

कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्ते गृहीतया ।
फलोद्देशे मुनिष्कम्पं शिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४
ताडयन् पीडयंश्चैनां

॥ उपनासिकाव्यघविधिः ॥

विध्येद् व्रीहिमुखेन तु ।

अङ्गुष्ठेनोन्मय्याग्रनासिकामुपनासिकां । २५

॥ जिह्वासिराव्यघविधिः ॥

अभ्युक्षतविदष्टाग्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम् ।

॥ ग्रीवासिराव्यघविधिः ॥

यन्त्रयेत् स्तनयोर्ऋध्वं ग्रीवाश्रितसिरा^१व्यधे ॥ २६

॥ भुजसिराव्यघविधिः ॥

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।

कुक्षेरारम्य मृदिते विध्येद् बद्धोर्ध्वपट्टके ॥ २७

॥ हस्तसिराव्यघविधिः ॥

विध्येद्वस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।

बद्ध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ॥ २८

ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टकं चतुरङ्गुले ।

॥ पार्श्वसिराव्यघविधिः ॥

^२विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम् ॥ २९

॥ मेहनज्ज्वासिराव्यघविधिः ॥

^३प्रहृष्टे मेहने; ज्ज्वासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।

॥ पादसिराव्यघविधिः ॥

पादे तु सुस्थितेऽवस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३०

गाढं कराभ्यामागुल्लं^१ चरणे तस्य चोपरि ।

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिद्दारुढे हस्तवत् ततः ॥

३१

बद्ध्वा विध्येत् सिराम्

॥ अनुक्तेषु क्रमनिर्देशः ॥

इत्थमनुक्तं पञ्चपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद् यन्त्रमुपाययित् ॥

३२

॥ स्थानभेदेन शस्त्रविधिः ॥

मांसले निक्षिपेद् देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।

यवार्धमस्थनामुपरि सिरां विध्येत् कुठारया ॥

३३

॥ सम्यक्प्रयत्नलक्षणम् ॥

सम्यग्निद्वे^३ सवेद् धारा यन्त्रे मुक्ते तु न सवेत् ।

॥ अल्पतुर्विद्धलक्षणम् ॥

अल्पकालं बहृत्यल्पं ; दुर्विद्धा तैलचूर्णैः^४ ॥

३४

॥ अतिविद्धलक्षणम् ॥

^५सशब्दमतिविद्धे तु सवेद् दुःखं च धार्यते ।

॥ रक्ताप्रवृत्तिकारणानि ॥

मीमृच्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशक्नातितृप्तयः ॥

३५

क्षामत्वं वेगिताऽस्वेदो रक्तस्यास्रुतिहेतवः ।

॥ सम्यक्साधनौषधानि ॥

असम्यगस्ने स्रवति वेल्लज्योषनिशानतैः ॥

३६

सागारधूमल्वणतैलैर्दिष्टात् सिरामुलम् ।

सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन ल्वणेन च ॥

३७

॥ सम्यक् साधे दुष्टशुद्धास्त्रयोः स्वभावाः ॥

अग्रे^६ स्रवति दुष्टासं कुसुम्भादिव पीतिका ।

सम्यक् सुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥

३८

1 2 दामाचो 3 पुत्रे * तैलचूर्णैः = तैललवणजगत्तन्त्रादिचूर्णैः ।

4 नव्य 5 स्रवति विज्ञात

॥ आवस्थिकमूर्च्छायां कर्तव्यम् ॥

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां बीजिते व्यजनैः पुनः ।

सावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युःस्थयेऽपि वा ॥ ३९

॥ वातदुष्टरक्तलक्षणम् ॥

वाताच्छयावारुणं रूक्षं वेगं भ्राज्यच्छफेनिलम् ।

॥ पित्तदुष्टरक्तलक्षणम् ॥

पित्तात् पीतासितं विसमस्कन्धुष्णं सचन्द्रकम् ॥ ४०

॥ कफदुष्टरक्तलक्षणम् ॥

कफात् सिग्धमसृक् पाण्डु तन्तुमत् पिच्छिलं घनम् ।

॥ संसर्गसन्निपातदुष्टलक्षणम् ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिदोषान्मलिनाविलम् ॥ ४१

॥ प्रस्थाधिकस्त्रावप्रतिषेधः ॥

अशुद्धं बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात् सावयेत् परं ॥

अतिक्षुतौ हि मृत्युः स्याद् दाहना वा चलामयाः ॥ ४२

॥ रक्तातिक्षुतौ उपक्रमः ॥

तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि शेषजम् ।

॥ रक्तस्त्रावस्य पञ्चात्कर्म ॥

क्षुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३

प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।

॥ अशुद्धस्य पुनःस्त्रावकालः ॥

अशुद्धं सावयेद् मूयः सायमह्नयपरेऽपि वा ॥ ४४

स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद् वा भृशदूषितम् ।

1 पुनस्त्वपरे (एतत् प्रपञ्च) सापिचा 2 स्त्रावश्च 3 चक्रं च

* अस्थोऽत्र सार्धत्रयोदशपलः "वमने च विरेके च तथा क्षोणितमोक्षणे ।
सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः" इति स्मरणात् ।

4 श्लाघुपनीय

5 प्रोताक्तं

॥ अतिक्षुत्तिप्रतिषेधः ॥

किञ्चिच्छ्लेपे च दुष्टासे नैव रोगोऽतिवर्तते ॥

४५

सशेषमप्यतो धार्यं न चातिक्षुत्तिमाचरेत् ।

॥ शिष्टस्य शृङ्गादिविधिः ॥

हरेच्छृङ्गादिभिः शेषं

॥ प्रसादनविधिः ॥

प्रसादमथ वा नयेत् ॥

४६

शीतोपचारपित्तासक्रियाशुद्धिविशेषणैः ।

दुष्टरक्तमनुद्रिक्तमेवमेव च साधयेत् ॥

४७

॥ अतिक्षावे स्तम्भनविधिः ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम् ।

लोभप्रियङ्गुपुत्तङ्गमाषयष्ट्याङ्गैरिक्तैः ॥

४८

मृत्कपालाञ्जन^१शौममषीक्षीरत्वग्ङ्कुरैः ।

विचूर्णयेद् व्रणमुखं * पद्मकादिहिमं पिबेत् ॥

४९

^२तामेव वा सिरां विच्येद् व्यधात् तस्मादनन्तरम् ।

सिरासुखं वा त्वरितं दहेत् तप्तशलकया ।

॥ परिहारकाण्डः ॥

उन्मार्गगा कृत्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ॥

५०

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रविष्टा-

स्तावद्धिताहारविहारमाक् स्यात् ॥

५१

॥ अन्नपानविधिः ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं

रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ॥

१ क्षीरं

* पद्मकादिहिमं = पद्मकादिसिद्धं शीतकषायं पिबेद्विषयः । पद्मकादिष्व "पद्मक
पुष्पौ वृद्धितुगर्भ्यः शृङ्गवसृता इव जीवन्संज्ञाः । स्तन्यकरा मन्तीरपि पित्तं शीघ्रं
जीवन्संज्ञाः" इत्युक्तः ॥ २ यथा तस्मादनन्तरं

¹तदा शरीरं ह्यनवस्थितासु-

गमिर्विशेषादतिरक्षितव्यः ॥

५२

॥ शुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम् ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-

निच्छन्तमव्याहतपक्तवेगम् ।

सुखान्वितं ^२पुष्टिबलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥

५३

॥ इति श्रीध्रीनिवासपण्डितविरचितचिकित्सातिलके सूत्रस्थाने
सिराविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथाष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शल्याहरणविधिमाचार्य व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ शल्यगतयः ॥

वक्रजुतिर्यगूर्ध्वाधिः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

॥ सशल्यव्रणलक्षणम् ॥

श्यामं शोफ^१स्त्र्जावन्तं सवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत् पिढकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं च जानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २

॥ त्वक्स्थशल्यलक्षणम् ॥

विशेषात् त्वमाते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।

^२शोफो भवति

॥ मांसस्थशल्यलक्षणम् ॥

^३मांसस्थे चोषः शोफो विवर्धते ॥ ३

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।

॥ पेशीस्थशल्यलक्षणम् ॥

पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवच्छ्रवयथोर्विना ॥ ४

॥ स्नायुस्थशल्यलक्षणम् ॥

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्नायुगो दुर्हरं वैतत्

॥ सिरास्रोतःस्थशल्यलक्षणम् ॥

सिराध्मानं सिराश्रिते ॥ ५

स्वकर्मगुणहानिः स्यात् स्रोतसां स्रोतसि स्थिते ।

॥ धमनीस्थशल्यलक्षणम् ॥

धमनीस्थेऽनिलो रक्तं फेत्सुक्तमुदीरयन् ॥ ६

१ मज्जनवस्तं

२ चोषो

३ माफन्धे

४ चोषो विवर्धने

५ द्वेस्वन्तरगते

निर्याति शब्दवान् स्याच्च ह्यङ्गसः साङ्गवेदनः ।

॥ अस्थिसन्धिशल्यलक्षणम् ॥

संघर्षो बलवानस्थिसंधिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥

७

नैकरूपा ^१रुजोऽस्थिस्थे शोफस्तद्वच्च सन्धिगो ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवेत्

॥ कोष्ठस्थशल्यलक्षणम् ॥

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥

८

आनाहोऽन्नशक्नुन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने ।

॥ मर्मस्थशल्यलक्षणम् ॥

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्वोपलक्षणैः ॥

९

॥ परिस्त्रावतो लक्षणनिर्देशः ॥

* यथास्वं च परिस्त्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

॥ अन्तःशल्यस्यापि रोहणं भूयो वाधा च ॥

^२रुद्धते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं हि तत् ॥

१०

दोषकोपोपघातादिक्षोभाद् भूयोऽपि बाधते ।

॥ त्वङ्मुनष्टशल्यविज्ञानम् ॥

त्वङ्मुनष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः ॥

११

रागरुन्दाहसंरम्भा यत्र ^३चाज्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लेपो वा तत् स्थानं शल्यवद् वदेत् ॥

१२

॥ मांसादिनष्टशल्यविज्ञानम् ॥

मांसप्रणष्टं संशुद्ध्या कर्शनाच्छुधतां गतम् ।

क्षोमाद् रथादिभिः शल्यं लक्षयेत् ; तद्वदेव च ॥

१३

१ जोस्निग्धो

* लभ्यते सखिलप्रकाशो विस्रः पीतावमासः ; मांसगो सर्पिःप्रकाशो बहकः
पिच्छिलः सिरास्थे, तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलः श्वावश्च ; र्नायुगो स्निग्धो वनः सिङ्घान
प्रतिभवेति यथास्वं परिस्त्रावकक्षणम् ।

२ रुद्धते

३ राज्यं

४ वदेत्

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु

॥ अस्थिनष्टशल्यविज्ञानम् ॥

नष्टमस्थि तु लक्षयेत् ।

अस्थ्यामभ्यञ्जनस्वेदबाधपीडनमर्दनैः ॥

१४

॥ सन्धिनष्टशल्यविज्ञानम् ॥

¹प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिवत् ।

॥ स्नाय्वादिनष्टशल्यविज्ञानम् ॥

नष्टे स्नायुसिरासोतोधमनी²ध्वसमे पथि ॥

१५

अध्वयुक्तं ³रथं स्वण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ।

शीघ्रं नयेत् ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥

१६

॥ मर्मनष्टस्यानुकौ युक्तिः ॥

मर्मनष्टं पृथङ् नोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ।

॥ नष्टशल्यस्य सामान्यतो विज्ञानम् ॥

सामान्येन सशल्यं तु क्षोमिण्या क्रियया सत्कृ ॥

१७

॥ त्रणाकृत्या शल्यलक्षणम् ॥

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च संमासतः ।

अदृष्टशल्यसंस्थानं ⁴त्रणाकृत्या विभावयेत् ॥

१८

॥ शल्याहरणोपायौ ॥

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ।

अर्वाचीनपराचीने ⁵निर्हरेत् तद्विपर्ययात् * ॥

१९

॥ तिर्यग्गतस्य हरणविधिः ॥

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्भातं हरेत् ।

॥ अनिर्घात्यानि शल्यानि ॥

शल्यं न § ⁶निर्घात्यमुरःकक्षावङ्क्षणपार्श्वगम् ॥

२०

1 प्रकाशना 2 स्वसन्धे 3 रत्न 4 प्रणिपात 5 विहने
* प्रतिकोममर्वाचीने अनुलोमे पराचीने च निर्हरेदित्यर्थः । 6 अनिर्घा ... तं क्षण
§ निर्घातनं = सुदरादिभिर्हत्वा विद्वज्देहादृग्धमार्गे निर्गमकरणम्

प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ।

॥ अनाहार्यशल्यानि ॥

नैवाहरेद् विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥

२१

॥ करप्राप्तस्य हरणविधिः ॥

अथाहरेत् करप्राप्तं करेणैव

॥ हृदयस्य सिंहास्याद्याहरणविधिः ॥

इतरत् पुनः ।

दृश्यं ^१सिंहाहिमकरवर्भिकर्कटकाननैः ॥

२२

॥ अहृदयस्य कङ्कमुखादिविधिः ॥

अहृदयं व्रणसंस्थानाद् ग्रहीतुं शक्यते यतः ।

कङ्कभृङ्गाह्वकुरर^२शरीरीवायसाननैः ॥

२३

॥ संदंशादिभिराहरणविधिः ॥

सदंशाभ्यां त्वगादिस्थं तालाभ्यां सुषिरं हरेत् ।

सुषिरस्थं तु ^३नलकैः शेषं शेषैर्यथायथम् ॥

२४

॥ शस्त्रविधिः ॥

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।

कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाचारिकमादिशेत् ॥

२५

॥ सिरास्नायुलग्नाहरणविधिः ॥

सिरास्नायुविलम्बं तु ^४चालयित्वा शलाकया ।

॥ हृदयादिभिरशल्याहरणविधिः ॥

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाम्बुना ॥

२६

ततः स्थानान्तरप्राप्तमाहरेत् तद् यथायथम् ।

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥

२७

॥ छेपयोगौ ॥

*मेषशृङ्गस्य मूलं वा मूलमुत्तरणीभक्म् ।

जलपिष्टं विलिप्तं तु तच्च शल्यं समुद्धरेत् ॥ २८

॥ अस्थिदष्टशल्याहरणविधिः ॥

अस्थिदष्टे नरं पञ्चां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥ २९

तथाप्यशक्ये ^१वारङ्गं चक्रीकृत्य ^२धनुर्ज्या ।

सुबद्धं वक्त्रं कटके बन्नीयात् सुसमाहितः ॥ ३०

सुसंयतस्य ^३पञ्चाङ्ग्या बाजिनः ^४कशया ततः ।

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३१

उद्धरेच्छल्यं ^५मेवं वा शास्त्रायां कल्पयेत् तरोः ।

॥ दुर्बलवारङ्गादिशस्त्राहरणविधिः ॥

बद्ध्वा दुर्बलं ^६वारङ्गं कुशभिः शस्त्रमाहरेत् ॥ ३२

श्वयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तिः ।

॥ उत्तुण्डिताहरणोपायः ॥

सुद्वराहतया नाड्या निर्वात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥ ३३

तैरेव चानयेन्मार्गमार्गोत्तुण्डितं तु यत् ।

॥ सकर्षनिष्कर्षाहरणोपायः ॥

मृदित्वा कर्षिनां कर्षं ^७नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥ ३४

अयस्कान्तेन निष्कर्षं विवृतास्यमृजुस्थितम् ।

॥ पक्काशयगशल्याहरणविधिः ॥

पक्काशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ३५

* का देन मुखे घातस्य छेपितम् । चिरमन्तस्त्विदं शल्यं निस्सारत्वेन तन्मुखत् इत्यधिको मातृकात्वं-पाठः ।

१ पारङ्ग

२ वारङ्गं = शस्त्रमस्तके श्लेष्माकारोऽवयवः ।

३ धनुर्ज्या

४ कशो

५ पञ्चाङ्गी = चतुर्षु चरणेषु मुखे च बन्ध विज्ञेयः ।

६ कशया

७ वेगं

८ शस्त्रमिदं शस्त्रं

९ दारुणं स्वेन

॥ दुष्टवाताद्याहरणोपायः ॥

दुष्ट^१वातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूषणैः ।

॥ कण्ठगतशल्याहरणविधिः ॥

कण्ठस्रोतोऽगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३६

^२विसेनात्ते ततः शल्ये विसं सूत्रं समं हरेत् ।

नाढ्याभितापितां क्षिप्त्वा शलाकामपस्थिरीकृताम् ॥ ३७

आनयेज्जातुषं कण्ठाज्जतुदिग्धमजातुषम् ।

केशोण्डुकेन पीतेन ^३द्रवैः कण्ठकमाक्षिपेत् ॥ ३८

सहसा सूत्रबद्धेन वमनस्तेन चेतरेत् * ।

॥ अशक्यस्याद्यःप्रवेशनम् ॥

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ॥ ३९

॥ ग्रासशल्याहरणविधिः ॥

अप्यानस्कन्धघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ।

॥ सूक्ष्मशल्याहरणविधिः ॥

सूक्ष्माक्षिप्रणशल्यानि क्षौमवालज्जलैर्हरेत् ॥ ४०

॥ उदकशल्यनिर्हरणविधिः ॥

अपां पूर्णं विधुनुयादवाकिशरसमायतम् ।

वामयेच्चासुखं भस्मराशौ वा निस्त्रनेचरम् ॥ ४१

॥ जलमग्नस्यौषधम् ॥

वारिमज्जनमृतस्य विग्रहं

तिन्त्रिणीदल्लरसेन सेचितम् ।

आतपे मुहुरतीव शोषये-

दाशु जीवितमवामयाद् भुक्त्वा ॥ ४२

॥ कर्णाम्बुनिर्हरणोपायः ॥

कर्णेऽम्बुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।

१ दूत

२ चिकीर्षाके

३ द्रव्ये

* तेष चेतरेत् = कण्ठके च केशोण्डुकमित्यर्थः ।

क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्यादा चूषयेत् वा ॥ ४३

॥ क्षणघ्नोतोगते कीटे प्रतिक्रिया ॥

कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेत्प्लवणाम्बुना ।

शुक्तेन वा मुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ४४

॥ जातुषाणां कालेन विलीनता ॥

¹जातुषं हेमरूप्यादि घातुजं च चिरं स्थितम् ।

ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥ ४५

॥ मृदादीनां अविलीनता ॥

²मृद्रेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तबालोपलानि च ।

विषाणवेष्वयस्तालदारु शल्यं चिरादपि ॥ ४६

प्रायो निर्मुज्यते ; तद्वि पचत्याशु ³पलसृज्जी ।

॥ अविदग्धे विदाहोपायः ॥

शल्ये मांसावगाढे चेत् ⁴स देशो न विदह्यते ॥ ४७

ततस्तन्मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनवृंहणैः ।

तीक्ष्णो ⁵पनाहपानात्रयनशस्त्रपदाङ्कनैः ॥ ४८

पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणमेदनैः ।

॥ अनुक्तेषु कर्तव्यम् ॥

शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।

तैस्तैरुपायैर्मतिमान्छल्यं विधात् तत्राहरेत् ॥ ४९

इति श्रीश्रीनिवासपण्डितविरचिते चिकित्सातिलके

सूत्रस्थाने शल्याहरणविधिर्नाम अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ शरीरव्रणोपचारवर्गः ॥

॥ व्रणशोथे पाकरक्षणविधिः ॥

व्रणः संजायते प्रायः पाकाच्छ्वयशुपूर्वकात् ।

तमेवोपचरेत् तस्माद् रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥

१

सुशीतलेपसेकाक्षमोक्षसंशोधनादिभिः ।

॥ सामशोफलक्षणम् ॥

शोफोऽल्पोऽल्पोष्णरूक् सामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥

२

॥ पच्यमानशोफलक्षणम् ॥

^१पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिवाततः ।

स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥

३

संरम्भारुचिदाहोष्मटृड्ज्वरोन्निद्रतान्वितः ।

^२स्त्यानं विष्यन्दयत्याज्यं व्रणवत् स्पर्शनासहः ॥

४

॥ पक्वशोफलक्षणम् ॥

पक्वेऽल्पवेगता ग्लानिः पाण्डुता वल्लिर्भवः ।

^३नामोऽन्तेषूवतिर्मध्ये कण्डू^४शोफादिमर्दवम् ॥

५

स्पृष्टे पूयस्य संचारो भवेद् वस्ताविवाम्भसः ।

॥ पाके दोषाणां कर्म ॥

शूलं नर्तेऽनिलाद् दाहः पित्ताच्छोफः कफात् तथा ॥

६

रागो रक्ताच्च ; पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।

॥ अतिपक्वशोफलक्षणम् ॥

पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुस्त्वग् दोषमक्षितः ॥

७

बलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनुरुहः ।

॥ अन्तःपाकलक्षणम् ॥

कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥
^१पकलिङ्गं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
 त्वक्सावर्ण्यं रुजाल्पत्वं घनस्पर्शत्कमश्मवत् ॥
 अन्तःपाकमिति ब्रूयात् तत् प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।

॥ दारणपाटनविषयौ ॥

अल्पसत्वेऽबले ^२बाले पाकाद् वात्यर्थमुद्धते ॥
 दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।

॥ आमच्छेदे दोषाः ॥

आमच्छेदे सिरास्नायुन्यापादोऽसृगतिस्तुतिः ॥
 रुजोऽतिवृत्तिर्दरणं ^३विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।

॥ पक्वस्योपेक्षायां दोषाः ॥

तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्नाय्वसृगामिषम् ॥
 विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोल्लुपमिवानलः ।

॥ आमच्छेदपक्वोपेक्षयोर्निन्दा ॥

यश्छिन्नत्याममज्ञानाद् यश्च पाक^४मुपेक्षते ॥
 श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ।

॥ शस्त्रकर्मणः पूर्वकर्म ॥

प्राक् शस्त्र^५कर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥
 पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो ऽवेदनासहः ।
 न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥
 अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरेणोदरातुरात् ।

॥ शस्त्रावधारणविधिः ॥

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥

1	तो स्पष्टं यत्र स्याच्छिबिरूपता	2	जाते पा स्थिते
3	क्षरणं निस्सर्प्योद्य	4	मवेक्षते
		5	कर्मणि चेष्टं

संमुखो यन्त्रयित्वाशु न्यस्येन्मर्मादि दर्जयन् ।

अनुलोमं^१ सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥

१७

सकृदेवाहरेत् तच्च

॥ पाटनप्रमाणम् ॥

पाके तु सुमहत्यपि ।

^२पाटयेद् द्यङ्गुलं सम्यग् द्यङ्गुलत्र्यङ्गुलान्तरम् ॥

१८

एषित्वा सम्यगैपण्या परितः सुनिरूपितम् ।

अङ्गुलीवालनालैर्वा यथादोषं यथाश्रयम् ॥

१९

॥ पाटनस्थानानि ॥

यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्यात् सुविभक्तं निराशयम् ॥

२०

आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

॥ शस्त्रकर्मणि शस्तानि ॥

शौर्यमाशुक्रिया^१ शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्येदधेपथू ॥

२१

असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।

॥ निर्यक्छेदनीयस्थानानि ॥

तिर्यक् छिन्द्याल्ललाटमूदन्तवेष्टकजत्रुणि ॥

२२

कुक्षिकक्षाक्षिकूटोष्ठकपालगलवङ्क्षणे ।

अन्यत्रच्छेदनात् तिर्यक् सिरास्नायुविपाटनम् ॥

२३

॥ पश्चात्कर्म ॥

शस्त्रेऽवचारिते वाम्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम् ।

आम्बास्य परितोऽङ्गुल्या प्रतिपीड्य व्रणं ततः ॥

२४

क्षालयेच्च कषायेण

॥ घृपनविधिः ॥

प्लोतेनाम्भोऽपनीय च ।

गुग्गुल्वगरुसिद्धार्थहिङ्गुसर्जरसान्वितैः ॥

२५

१ सुकीर्तु

२ पाटयेदङ्गुलं सम्यग् द्यङ्गुलं द्यङ्गुलान्तरम्

३ गैबज परेत

४ विक्षा वेपथु

‘घूपयेत् पटुषड्ग्रन्थानिम्बपत्रैर्वृतं^१प्लुतैः ।

॥ वर्तिप्रयोगः ॥

तिलकरुकाज्यमधुभिर्यथास्वं मेषजेन ज ॥

२६

दिग्धां वर्तिं ततो दद्यात्

॥ घन्धनविधिः ॥

तैरेवाच्छादयेच्च तम् ।

३घृताक्तैः सक्तुमिश्रोध्वं घनां कवलिकां ततः ॥

२७

निधाय युक्त्या वघ्नीयात् पट्टेन सुसमाहितः ।

पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाघस्ताच्चैव चोपरि ॥

२८

॥ हितपट्टादिलक्षणम् ॥

शुद्धसूक्ष्मदृढाः पट्टाः ‘कवल्यः सविकेशिकाः ।

घूपिता मृदवः स्निग्धा निर्वलीका त्रणे हिताः ॥

२९

॥ रक्षादिविधिः ॥

कुर्वीताननं रक्षां तस्य रक्षोनिषिद्धये ।

बलिं चोपहरेत् तेभ्यः

॥ ओषधिधारणविधिः ॥

सदा मूर्ध्नि च धारयेत् ॥

३०

× कक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।

वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥

३१

॥ स्नेहाचारातिवेशः ॥

ततः स्नेहविधानोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ।

॥ दिवास्वप्नदोषः ॥

दिवा स्वप्नो त्रणे कण्डूरागस्तृणोपपृथक्कृत् ॥

३२

1 अक्षये 2 हुतैः 3 अं घनां — कक्ष 4 कवल्यस्तविशेषिकाः

× कक्ष्मीः = पञ्चचारिणी ; गुहामतिगुहे = नाहिकर्णीपृष्ठपण्यौ ; जटिला =
जटाभांसी ; ब्रह्मचारिणी = ब्राह्मी ; छत्रा = अतपुष्या ; अतिच्छत्रा = विषाणिका

॥ स्त्रीपरिहारविधिः ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलिते सुते ।

शुके व्यवायवान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाभुयात् ॥

३३

॥ भोजनविधिः ॥

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।

मसूरमुद्रतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥

३४

बालमूलकवार्ताकतण्डुलीयकवास्तुकम् ।

कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥

३५

सैन्धवं दाडिमं घात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥

३६

भुञ्जानो जाङ्गलैर्मसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।

॥ मात्राशनविधिः ॥

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥

३७

॥ अजीर्णजा व्यापदः ॥

अजीर्णे त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजापाकदाहमोहानवाभुयात् ॥

३८

॥ नवधान्यादिप्रतिषेधः ॥

नवधान्यं^१ तिलान् माषान् मद्यं मांसमजाङ्गलम् ।

क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥

३९

यच्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरु शीतलम् ।

वर्गोऽयं नवधान्यादिर्त्रिणिनः सर्वदोषकृत् ॥

४०

॥ विशिष्य मद्यप्रतिषेधः ॥

मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद् व्रणम् ।

॥ व्रणोपचारविधिः ॥

वालोरशीरैश्च वीजेत न चैनं परिघट्टयेत् ॥

४१

१ न तुदेन च कण्डूयेचेष्टमानश्च पालयेत् ।
स्निग्धवृद्धद्विजादीनां कथाः शृण्वन् मनःप्रियाः ॥
आशवान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ।

४२

॥ पुनःप्रक्षालनादिकालः ॥

तृतीयेऽहि पुनः कुर्याद् व्रणकर्म च पूर्ववत् ॥
प्रक्षालनादि

४३

॥ द्वितीयदिनक्षालनादिनिषेधः ॥

दिवसे द्वितीये नाचरेत् तथा ।
तीव्रव्यथो विग्रथितश्चिरात् संरोहति व्रणः ॥

४४

॥ विकेशिकाकल्कयोर्दोषाः ॥

स्निग्धां रूक्षां श्ल्यां गाढां दुर्न्यस्तां च विकेशिकाम् ।
व्रणे न दद्यात् कल्कं च

॥ तद्दोषज्ज्यापदः ॥

स्नेहात् क्लेदो विवर्धते ॥
मांसच्छेदोऽतिरूग्णं रौक्ष्याद् दारुणं शोणितागमः ।
श्ल्यातिगाढदुर्न्यसिर्ज्वणवर्त्माविषवर्षणम् ॥

४५

४६

॥ विकेशिकाप्रयोजनम् ॥

सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
व्रणं ३ विशोषयेच्छीघ्रं स्थिता बन्तर्विकेशिका ॥

४७

॥ आम्रच्छेदे चिकित्सा ॥

४ व्यन्क्तं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥

४८

॥ इति शस्त्रकर्मणि शारीरव्रणोपचारवर्गः ॥

*

*

*

॥ अथ सद्योव्रणोपचारवर्गः ॥

॥ सीचनार्हाः ॥

सद्यः सद्योव्रणान् सीच्ये^१द् विवृतानभिघातजान् ।
मेदोर्जाँल्लिखितान् ग्रन्थीन् ह्रस्वाः ^२पालीश्च कर्णयोः ॥ १
शिरोऽक्षिक्वृटनासोष्ठगण्डकर्णोस्त्राहुषु ।
ग्रीवाल्ललाटमुष्कस्फिङ्गमेढ्रपायूदरादिषु ॥ २
गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेप्पचलेषु च ।

॥ सीचनानर्हाः ॥

न तु बहुक्षणकक्षादावल्पमांसे चले व्रणान् ॥ ३
वायुनिर्वाहिणः शल्य^३गर्मान् क्षारविषाग्निजान् ।

॥ सीवनविधिः ॥

सीच्येच्चलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ॥ ४
प्रलम्बमानं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ।
सन्ध्यस्थि च ^४स्थिते रक्ते स्नायुसूत्रेण बलकलैः ॥ ५
सीच्येच्च दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।

॥ सीवनपश्चात्कर्म ॥

सान्त्वयित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ६
अञ्जनक्षौभजमषीफलिनीसल्लकीफलैः ।
सलोम्रमधुकैर्दिग्धैर्युञ्ज्या^५द् बन्धादि पूर्ववत् ॥ ७

॥ शोणितेनार्द्धीकृत्य सीवनम् ॥

व्रणो निश्शोणितोष्ठो यः किञ्चिदेवाबलिष्य तम् ।
संजातरुधिरं सीच्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ८

॥ बन्धनविधिः ॥

^६बन्धनानि तु दोषादीन् प्रेक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।
अविकाजिनकौशेयमुष्णं क्षौभं च शीतलम् ॥ ९

शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासनायुवल्कलम् ।

¹ताम्रायस्त्रपुसीसानि त्रणे मेदःकफाधिके ॥

१०

भङ्गे च युञ्ज्यात् फलकचर्मवल्ककुशादि च ।

॥ बन्धप्रकाराः ॥

स्वनामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च ॥

११

कोशस्वस्तिकमूतोलिचीनदामानुवेष्टितम् ।

²स्वद्विविबन्ध³स्थगिकावितानोत्सङ्गगोष्मणम् ॥

१२

⁴यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।

यो यत्र सुनिविष्टः स्यात् तं तेषां तत्र योजयेत् ⁵॥

१३

॥ गाढशिथिलादिबन्धविषयाः ॥

⁶बन्धीयाद् गाढमूरुस्फिक्क्षावङ्क्षणमूर्धसु ।

शास्त्रावदन⁷कर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥

१४

समं मेहनसुष्के च नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।

॥ वातश्लेष्मजे बन्धगुणमेदाः ॥

बन्धीया⁸च्छिथिलस्थाने वातश्लेष्मोद्भवे समम् ॥

१५

गाढमेव समस्थाने मृशं गाढं तदाशये ।

शीते वसन्तेऽपि च तौ मोक्षणीयौ व्यहात् व्यहात् ॥

१६

॥ पित्तरक्तजे विशेषाः ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्वन्धो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लथो नैव शिथिल्याशये तथा ॥

१७

१ बन्धपु सानि २ घटी ३ स्रविका ४ घटुकं

*तत्र कोशमङ्गलपर्वण्यु, धाम सम्बाधेऽङ्के, उत्सङ्गं विहन्मिनि, स्वस्तिकं सन्धिचूर्चमूर्तनान्तरकक्षाक्षिकपोलकर्णेषु, अनुवेष्टितं शालासु, मूतोलं प्रीयामेद्रयोः, मण्डलं वृत्तेऽङ्के, स्थगिकामङ्गुष्ठाङ्गुलिसेद्रममूर्धवृद्धिषु, यमकं यमकव्रणयोः, छटां हनु-
काङ्गगण्डेषु, चीनमपाङ्गयोः, विबन्धसुषरोरुष्टेषु वितानं मूर्धादौ पृष्ठसेऽङ्के, गोष्मणं नासौष्ठविजुक्तसन्धिषु, पञ्चाङ्गी स्रवर्चमिति,

५ मूरुस्फीक्ष ६ कर्णोरः ७ स्तन ८ पिच्छिक

सायं प्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेप्यते ।

॥ अबन्धे दोषाः ॥

अबन्धे दंशमशकशीतवातादिपीडितः ॥ १८

दुष्टो भवेद् व्रणश्चात्र न तिष्ठेत् स्नेहभेषजम् ।

कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रुद्धो विवर्णताम् ॥ १९

॥ बन्धजा गुणाः ॥

बन्धात् तु चूर्णितो मन्त्रो विच्छिद्यः^१ पाटितोऽपि वा ।

छिन्नस्नायुसिरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ २०

^२उत्थानशयनाद्यास्तु सर्वेहास्तु न पीड्यते ।

^३उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनः सरक् ॥ २१

समो मृदुरक् शी . व्रणः शुद्ध्यति रोहति ।

॥ पत्राच्छादनविधिः ॥

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ २२

प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च ।

अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात् सुनिवेशितैः ॥ २३

घौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।

॥ अबन्धनीया व्रणाः ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धानां^४ पिडका मधुमेहिनाम् ॥ २४

कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ।

^५बन्धनीया न मांस्पाके गुदपाके च दारुणे ॥ २५

शीर्यमाणाः सरुन्दाहाः^६ शोफावस्थाविसर्पिणः ।

॥ व्रणे किमिपीडा ॥

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत् किमीन् ॥ २६

१ पाटयेपि

२ उत्थानशयनाद्या

३ रुद्धाव्योहसमुत्पद्यो

४ पीडिका

५ मांस्पाकेन बन्धन दारुणी

६ शोभा तर्वाभि

ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुद्धा^१शोफासंस्रवान् ।

॥ किमिप्रतिक्रिया ॥

सुरसादिं प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥

२७

सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।

गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः ॥

२८

प्रच्छाद्य^२मांसपेश्या वा त्रणांस्तानाशु निर्हरेत् ।

॥ सदोषस्य रोपणप्रतिषेधः ॥

न चैनं त्वरमाणोऽन्तः^३सदोषमुपरोहयेत् ॥

२९

सोऽल्पेनाप्यपचारेण स्यूो विकुरुते यतः ।

॥ रुद्धेऽपि परिहारकालः ॥

रुद्धेऽप्यऽजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥

३०

^४आदरेणानुवर्तव्यो मासान् षट् सप्त वा विधिः ।

३१

॥ अनुक्तेषु कर्तव्यम् ॥

उत्पन्नमानासु च तासु तासु

वार्तासु दोषादिबलानुसारी ।

तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-

दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥

३२

॥ इति सद्योव्रणवर्गः ॥

॥ इति श्रीभ्रीनिवासापण्डितविरचितचिकित्सातिलके
सूत्रस्थाने शस्त्रविधिर्नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

॥ इति ह साहस्रात्रेयादयो महर्षयः ॥

॥ क्षारवर्गः ॥

॥ क्षारप्रशंसा ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।

छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥

१

^१दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिं न यात्सु च

अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥

२

॥ पानीयक्षारविषयाः ॥

सपेयोऽर्शोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।

॥ प्रतिसारणीयक्षारविषयाः ॥

योज्यः ^२साक्षान्मषश्चित्रबाह्यार्शः कुष्ठसुप्तिषु ॥

३

भगन्दरापचिग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।

॥ क्षारानर्हाः ॥

न तूमयः प्रयोक्तव्यः ^३पित्ते रक्ते चलेऽब्जले ॥

४

ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्धरोगे पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।

तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥

५

भीक्ष्णार्भिष्यृतुमतीप्रोद्धत्तफलयोनिषु ।

^४अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिर्मर्मसु ॥

६

तरुणास्थिसिरास्नायु^५सेवनीगलनाभिषु ।

देशेऽल्पमासे वृषणे मेदस्रोतोन्तान्तरे ॥

७

१ दुःखोपचार्यशस्त्रेषु

२ क्षारोमषश्चित्र

३ विस्तरकरले जले

४ नेक्षिके वृद्धे

५ जीवनी

वर्त्मरोगाहतेऽक्ष्णोश्च ^१शीतवर्षांभुदुर्दिने ।

॥ मध्यमक्षारार्थं दाहविधिः ॥

^२कालमुष्ककशम्याककदलीपारिमद्रकान् ॥ ८

अधकर्णमहावृक्षपलाशास्फोटवृक्षकान् ।

इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाधमारकान् ॥ ९

काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाभितिल्वकान् ।

आर्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः परि^३कल्पितान् ॥ १०

कोशातकीश्चतस्रश्च शूकं नालं यवस्य च ।

निवाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलातले ॥ ११

प्रक्षिप्य ^४मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।

ततस्तिखनां कुतलैः

॥ गालनविधिः ॥

दग्ध्वाग्नौ विगते पृथक् ॥ १२

कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणे त्वितरमस्मनः ।

मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३

गालयेदर्धभारेण महता वाससा ततः ।

यावत् पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातः

॥ पाकविधिः ॥

तथा च तम् ॥ १४

गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेन्नौषां विघट्टयन् ।

पच्यमाने ततस्तस्मिस्ताः सुधामस्मशर्कराः ॥ १५

शुक्लिशीरवकं * शङ्खनामांश्चायसमाजने ।

कृत्वाभिवर्णान् बहुशः ^५क्षाराच्छे कुहवोन्मिते ॥ १६

१ शीते वर्षे २ कम्बुक ३ क्षरणात् ४ मुष्ककच

* शीरवकः = शङ्खविशेषः ॥

५ क्षाराचेदुहवोन्मुले

निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।	
श्लक्ष्णं शकृद् दक्षशिक्षिगृध्रकाक ^१ कपोतजम् ॥	१७
चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्यालवणानि च ।	
परितः सुतरां चातो दन्या तमवषट्ठयेत् ॥	१८
सबाष्पैश्च यथोत्तिष्ठेद् बुद्बुदै ^२ लेहवद् घनः ।	
अवतार्य यदा शीतो यवराशावयोमये ॥	१९
स्थाप्योऽयं मध्यमक्षारः	

॥ मृदुतीक्ष्णक्षारयोः कल्पना ॥

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत् तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥	२०
तथा लाङ्गलिकादन्तीचित्रकातिविषावचाः ।	
स्वर्जिकाकनकक्षीरीहिङ्गुपूतीकपल्लवान् ॥	२१
तालपत्रिं बिडं चेति ; सप्तरात्रात् परं तु सः !	
योज्यः	

॥ क्षारमेदानां प्रत्येकं विषयाः ॥

तीक्ष्णोऽनिल्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥	२२
मध्येष्वेष्वेव मध्योऽन्यः पित्ताक्षगुदजन्मसु ।	

॥ क्षीणपानीये बलाघानम् ॥

बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥	२३
---	----

॥ क्षारगुणाः ॥

नातितीक्ष्णमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।	
शिसरी सुस्निर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरूक् ॥	२४
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।	

॥ प्रयुक्तमात्रे क्षारस्य कर्म ॥

^३ आचूषन्निव सरम्भाद् गात्रमापीडयन्निव ॥	२५
--	----

सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूल्यति मूलतः ।

कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशम्यति ॥

२६

॥ क्षारपातनविधिः ॥

क्षारसाध्ये ^१गदे च्छिन्ने लिखिते साविते तथा ।

क्षारं शलाक्या दत्त्वा प्लोतप्रावृतदेहया ॥

२७

मात्राशतमुपेक्षेत

॥ अर्शसि क्षारपातने विशेषः ॥

तत्रार्शःस्वावृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत

॥ वर्त्मरोगे क्षारपातने विशेषः ॥

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ।

२८

निर्मुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः

॥ घ्राणकर्णयोः क्षारपातने विशेषः ॥

घ्राणवृन्देषु तु ॥

२९

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधार्याः पञ्चाशत् तद्वदर्थसि कर्णजे ॥

३०

॥ पञ्चातकर्म ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।

सुदग्धं धृतमध्वक्तं तत् पयोमस्तुकाञ्जिकैः ॥

३१

निर्वापयेत् ततः साज्यैः स्वादुशीतैः ^२प्रदेहयेत् ।

अभिष्यन्दीनि योज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥

३२

यदि तत् स्थिरमूलत्वात् क्षारदग्धं न शीर्यते ।

घान्याम्लयव^३यष्ट्याहृतिलैरालेपयेत् ततः ॥

३३

तिलकरूकः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।

॥ सम्यग्दग्धलक्षणम् ॥

पक्वजम्बूसितं सर्वं सम्यग्दग्धं

॥ दुर्दग्धलक्षणं तत्र कृत्यं च ॥

विपर्यये ॥

३४

ताम्रतातोदकण्डूधैर्दुर्दग्धं तत् पुनर्दहेत् ।

॥ अतिदग्धज्व्यापदः ॥

अतिदग्धे स्रवेद् रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥

३५

॥ गुदे अतिदाहज्व्यापदः ॥

गुदे विशेषाद् विष्मूत्रसरोघोऽतिप्रवर्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शतनाद् भुवम् ॥

३६

॥ नासादावतिदाहज्व्यापदः ॥

नासायां नासिकावंशदरणकुञ्चनोद्भवः ।

भवेच्च विषयाज्ञानं ; तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥

३७

विशेषादत्र 'सैकोऽम्लैर्लेपो मधु घृतं तिलः ।

वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥

३८

॥ क्षारदग्धस्याग्लनिर्वापणे युक्तिः ॥

आम्लो हि शीतलः स्पर्शे क्षारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत् तदा ॥

३९

॥ इति क्षारवर्गः ॥

॥ अथाग्निकर्मवर्गः ॥

॥ अग्निप्रशंसा ॥

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसंभवात् ।

मेघजक्षारशक्नैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥

१

॥ अग्निकर्माह्वयवाः ॥

त्वचि मांससिरास्तायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

॥ त्वग्दाहस्य विषयाः द्रव्याणि च ॥

मषाङ्गम्लानिभूर्वातिमन्थकीलतिलादिषु ॥

२

त्वम्दाहो वर्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।

॥ मांसदाहस्य विषयाः द्रव्याणि च ॥

अर्शोमगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥

३

मांसदाहो मधुस्नेहजाम्बवोष्ठ^१गुहादिभिः ।

॥ सिरादिदाहस्य विषयाः द्रव्याणि च ॥

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्सावनीत्यसम्प्लव्यादिषु ॥

४

सिरादिदाहस्तैरेव

॥ अग्निकर्मार्हः ॥

न दहेत् क्षारवारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥

५

॥ सुदग्धे कर्तव्यम् ॥

सुदग्धं धृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

॥ सुदग्धस्य लक्षणम् ॥

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते ^२शब्दकलसिकान्वितम् ॥

६

^३पक्तालम्पोतामं सुरोहं नातिवेदनम् ।

॥ दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणातिदेशः ॥

प्रमाददग्धवत् सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥

७

॥ प्रमाददग्धस्य भेदाः ॥

चतुर्धा ^४तच्च तुत्येन सह

॥ तुत्यदग्धलक्षणम् ॥

^५तुत्यस्य लक्षणम् ।

त्वग् विवर्णोऽप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटस्सुद्भवः ॥

८

1	गरादिभिः	2	अदग्धलक्षणविवर्णम्	3	पक्तालम्पोतामं
4	च चतुर्थेन सरा-	5	दग्धस्य		

॥ दुर्दग्धलक्षणम् ॥

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धं

॥ अतिदग्धलक्षणम् ॥

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसंकोचदाहधूपनवेदनाः ॥

९

शिरादिनाशस्तृष्णूर्च्छात्रिणगाम्भीर्यमृत्यवः ।

॥ तुल्यदग्धे प्रतिक्रिया ॥

¹तुल्यस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च मेषजम् ॥

१०

स्त्यानेऽस्ते वेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।

॥ दुर्दग्धे प्रतिक्रिया ॥

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युञ्ज्यादादौ ततो हिमम् ॥

११

॥ सम्यग्दग्धे कर्तव्यम् ॥

सम्यग्दग्धे तुगाक्षीरीप्लवचन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत् साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिबिक्त् क्रिया ॥

१२

॥ अतिदग्धे प्रतिक्रिया ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात् सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

॥ स्नेहदग्धस्यौषधम् ॥

स्नेहदग्धे भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ॥

१३

॥ अग्निव्रणेषु सिद्धौषधानि ॥

तिलसंभेदसुमित्राः पर्णा यष्टिकुमुदचिञ्चलम्बूनाम् ।

एकैकमग्निजनितं व्रणमप्यचिरेणैव नाशयति ॥

१४

॥ त्रिफलाक्षारप्रयोगः ॥

निष्पेय्य * वराङ्गारमविक्षीरेण तिमिरसंकाशम् ।

व्रणमाशु लिप्तमात्रं विनाशयति दूरतः क्लिप्तम् ॥

१५

* ॥ कार्पासादिघृतम् ॥

कार्पासदूर्वासहदेवकाक-

माचि*व्रणघ्नीस्वरमङ्गरीमिः ।

क्षीरिद्रुयष्टीमधुचन्दनैश्च

सर्पिर्विपक्वं दहनव्रणघ्नम् ॥

१६

॥ मत्स्याक्षीघृतम् ॥

मत्स्याक्षिसाधितं सर्पिर्दहनव्रणनाशनम् ।

॥ वैद्युतदग्धप्रतीकारः ॥

(ग.) वैद्युतानलदग्धस्य परिषेकालेपनानि

चाम्ललवणप्रायाणि तैल्युक्तानि कुर्वीत ।

१७

॥ अग्निदग्धस्योपचारः ॥

अग्निना चातिदग्धस्य मधुरशीतं स्निग्धप्रायमाहारं

परिषेकं च कुर्वीत ।

१८

॥ कफप्रायेष्टूपचारः ॥

श्लेष्मोत्तरवणेषु आग्नेयौषधप्रदेहपरिषेकालेपनानि

सर्पिस्त्रिद्वानि क्षीरेक्षुरसतण्डुलोदकमिश्राणि ।

१९

* “सस्निग्धं वृष्यदुग्धैः सुपिष्टलिकलंयुतैः ।

शोफो घाति प्रलेपेन भङ्गातकविमङ्गणात् ॥

जप्ता पुष्टमृतं तैलं घृतं नाक्षीरसंयुतम् ।

दु तु सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

दग्धव्रणोपरि क्षिप्ततैलेकासृजनं हितम् ।

क्षीरिवृक्षे लघ्वो घात्री चन्दनं मधुषष्टिका ॥

एषां काथो जपा

क्षीरप्रस्थं अतापैका प्रस्थं च पिबिषाधितम् ॥

तत्तैलं साधयेदक्षिणद्वारान्धोराक्षपि व्रणम् ।

इति मातृकार्या भविकः पाठः ।

* व्रणघ्नी = कक्षिकारी

॥ अग्नितापेषूपचारः ॥

अग्नितापपरितप्तस्य तैलवृतवसापरिषेकमभीक्ष्णतः कुर्वीत । २०

॥ धान्यगृहोष्णव्यापत्प्रतिक्रिया ॥

धान्यादिनिक्षिप्तभूबिलोष्मार्तस्य धान्याम्लसौवीर-
तण्डुलोदककास्त्रिकतक्र^१चुक्रादिभिः परिपेकः । २१

॥ धूमोपहतलक्षणम् ॥

(प.) अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् ।
श्वसिति क्षौति चाल्यर्थ^२मत्याघमति कासते ॥ २२

चक्षुषोः ^३परिदाहश्च ^४रागश्चैवोपजायते ।
सधूमकं निश्वासिति प्रेयमन्यत्र वेत्ति च ॥ २३

तथैव च रसान् सर्वान् ^५श्रुतिश्चास्योपहन्यते ।
तृष्णादाहज्वरयुतः सीदत्यपि च मूर्च्छति ॥ २४

^६धूमोपहत इत्येष

॥ धूमोपहतचिकित्सा ॥

शृणु तस्य चिकित्सितम् ।

सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्करां पिबेत् २५

मधुराम्लौ रसौ वापि वमनाय प्रयोजयेत् ।
वमनात् कोष्ठशुद्धिः स्याद् ^७धूमगन्धश्च नश्यति ॥ २६

विधिनानेन शाम्यन्ति ^८सदनक्षवथुज्वराः ।
कबलप्रहयोगेन मनश्चास्य प्रसीदति ॥ २७

^९शिरोविरेचनं चास्मै दद्याद् योगेन शास्त्रधित् ।
दृष्टिर्विशुद्ध्यते चास्य शिरोग्रीवं च देहिन् ॥ २८

अविदाहि लघु स्निग्धमाहारं च प्रयोजयेत् ।

॥ उष्णवातातपदग्धे प्रतिक्रिया ॥

उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कर्त्र्यो विधिर्त्रेणे ॥ २९

१ चुक्रादिभिः	२ मध्वाघमपि	३ पक्षिदाहश्च	४ रागश्चेदो
५ क्षयिष्णाम्यते	६ धूमोपहत	७ धूमगन्धं निवर्हति	८ सीदनाक्षवथुज्वराः
९ ये शिराविरेचनं क्रमात् ।	शिरोविरेचनं च		

॥ शीताविहते ॥

शीतवर्षानिलहते स्निग्धमुष्णं च शस्यते ।

इन्द्रवज्राग्निदग्धे प्रतिक्रिया ॥

¹अथातितेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथंचन ।

इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिक्रियेत् ॥

३०

स्नेहाभ्यङ्गपरीपेकप्रदेहैश्च तथा मिषक् ।

॥ मस्त्रिष्टादिघृतम् ॥

मस्त्रिष्टां चन्दनं दूर्वा पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥

३१

सर्वेषामग्निदग्धानामेतद् रोपणमिष्यते ।

॥ चन्दनादियमकस्नेहः ॥

चन्दनं वटशृङ्गं च मस्त्रिष्टा मधुकं तथा ॥

३२

एभिस्तैलं विपक्तव्यं सर्पिःक्षीरसमायुतम् ।

अग्निदग्धवणे श्रेष्ठं तत्क्षणाद् रोपणं परम् ॥

३३

॥ सूत्रस्थानोपसंहारः ॥

त्रैलोक्यश्रीनिवासीये चिकित्सातिलकाद्वये ।

1 अतितेजसा = वज्राग्निना

“सोपक्षीरेषु तैजसां वर्गेर्महात्मा च क्रमात् ।

इति त्रैलोक्येशोऽयं यथास्थूलसुषुहृतः ॥

अक्षयाने शूकधान्यक्षिप्त्वा न्यक्तान् कृताञ्जलः ।

मांसोद्याने आकम्पयित्वा विजौषधसंज्ञिकाः ॥

आ पाच्य मन्दबहिर्गमस्मकाः ।

देवाभ्यासेन यवरेजौषगौ द्वौ समुदीरितौ ॥

गण्डूपाचये तु गण्डूस्सुकाकेषौ पुनस्तृतीयौ ।

अग्नेतवाक्षानाच्यौ च”

पाकश्च कक्षे तु व्रणधारक्षतवर्ण्यम् ।

क्षारक्षाराक्षिप्त्वा चकौ ” इति मातृकायामधिकशतः ॥

2 अत्र पाठमेवौ “अग्नयेऽस्मिन् श्रीनिवासीये; श्रीनिवासे च रक्षिते” इति

कुरुध्वमस्मिन् विश्वासं, विवादं न कदाचन ।	
पुनरुक्तिविचारं च मा कुरुध्वं विशेषतः ॥	३४
नानाशास्त्रानुसारेण नानामतविभेदतः ।	
सुखबोधाय च प्रोक्ते तस्मात् सर्वं प्रशस्यते ॥	३५
दत्तात्रेयप्रसादात् तु सर्वाभीष्टफलप्रदात् ।	
श्रीमदैबश्रीनिवासपण्डितेऽतिकौतुके ॥	३६
चिकित्सातिलके सूत्रस्थानमद्य समाप्यते ।	
अत्रार्थाः सूचिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥	३७

॥ इति श्रीमदावैलम्बण्डनपण्डितश्रीनिवासीये
चिकित्सातिलके सूत्रस्थानं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ भेषजपरिशिष्टम्^१ ॥

॥ राजसृगाङ्गरसः ॥

रसमस्य त्रयो भागाः षड्भागं हेममस्यकम् ।	
मृतताम्राच्च भागैकं वज्रमस्य चतुर्गुणम् ॥	१
गोमेदकं च त्रिगुणं राजावर्तं तथैव च ।	
गरुडोद्गारवैक्रान्तं प्रवालं हेममाक्षिकम् ॥	२
तीक्ष्णं कान्तं तथा गन्धं रसो राजसृगाङ्गरसः ।	
लोकनाथसमं पाच्यं सर्वरोगेषु शस्यते ॥	३

॥ महाराजसृगाङ्गरसः ॥

रसमस्य स्वर्णमस्य पञ्चनिष्कं पृथक् पृथक् ।	
ताम्रमस्य तारमस्य प्रत्येकं चाष्टनिष्कम् ॥	४
अञ्जकं कान्तकं चैव निष्काणां दशकं पृथक् ।	
घणनिष्कं नागसिन्दूरं मुक्तामस्य च तत्समम् ॥	५
वज्रमस्य चतुर्निष्कं द्विगुणं तु प्रवालकम् ।	
रक्तं मरकतं नीलं गोमेदं पुष्परागकम् ॥	६
वैडूर्यरक्तमस्यानि समभागानि कारयेत् ।	
कण्टकारिकषायेण मानुदुग्धे दिनत्रयम् ॥	७
तत्कल्कं गोळकं कृत्वा छायाशुष्कं तु कारयेत् ।	
निक्षिप्य चान्धमूषायां त्रिदिनं मन्दवह्निना ॥	८
पक्त्वा सुशीतलं ग्राह्यं खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् ।	
सूक्ष्मं चूर्णं ततः कृत्वा षड्भागं वत्सनामकम् ॥	९
दशनिष्कं शुद्धगन्धं कस्तूरीकुङ्कुमं तथा ।	
कर्पूरोऽगरुकाष्ठं च जाजीफलतुगास्तथा ॥	१०
सर्वमेकीकृतं चूर्णं स्थापयेद्द्वेमसंपुटे ।	
अग्नीष्टेऽहनि संपूज्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥	११

१ उपलब्धमातृकायामवसाने राजसृगाङ्गरस, महाराजसृगाङ्गरस, वत्सनामकसुमा-
करयोगा उपलब्धन्ते । सुत्रस्थानानुप्रवेशे विशेषोपपत्त्यभावेऽपि मातृकायामुपलब्धमान-
त्वाद् भेषजपरिशिष्टश्रीर्षिकेनात्र प्रकाशयन्ते । अत्राणाममीषां प्रक्षिप्तत्वं स्वादिष्टि तु
अवश्यमभ्युद्दिष्टम् ।

धेनुं विप्रादिमीशानं वह्निदुर्गाविनायकान् ।	
भैरवं योगिनं शकं पूजयित्वा विधानवत् ॥	१२
वैद्यं च रससिद्धं च पूजयेच्छक्तिपूर्वकम् ।	
एलादिचूर्णसंयुक्तं वल्लद्वयमितं प्रगे ॥	१३
मधुना भक्षयेन्नित्यं राजरोगानिहन्तकम् ।	
वातजान् पित्तजान् वापि श्लेष्मजान् सन्निपातजान् ॥	१४
^१ वाताद्यष्टमहारोगान् नाशयेन्नात्र संशयः ।	
महाराजभृगाङ्कोऽयं रोगराजकुलान्तकः ॥	१५
॥ वसन्तकुसुमाकररसः ॥	
पृथग् द्वौ हाटकं चन्द्रस्त्रयो वङ्गाहिकान्तकम् ।	
चत्वारः सूतमञ्जं च प्रवालं मौक्तिकं पविः ॥	१६
भावनं गव्यदुग्धेन ^२ वासवेक्षुगणेन च ।	
मोच ^३ कन्दरसेनैव ^४ तथा श्रीद्विनिशाजलैः ॥	१७
शतपत्ररसेनापि मालत्याः कुसुमोदकैः ।	
पश्चान्मृगमदैर्भाव्यं सुसिद्धो रसराड् भवेत् ॥	१८
कुसुमाकरविरूपातो वसन्तपदपूर्वकः ।	
वल्लद्वयमितं सेव्यं सिताज्यमधुसंयुतम् ॥	१९
वली ^५ पल्लिविध्वंसि कामदं सुखदं भवेत् ।	
मेहञ्जं पुष्टिदं श्रेष्ठं परं गुह्यं रसायनम् ॥	२०
॥ वासवेक्षुगणः ॥	
इक्षुस्तण्डं शतावर्या मूलं गोकुलशाल्मली ।	
द्राक्षामधुकमधुकलजूरं च परुषकम् ॥	२१
बिदारिस्ते गेकन्दं पयस्या शारिबाद्वयम् ।	
जले पदुषेतं शीतं वासवेक्षुरिति स्मृतः ॥	२२
(हिमपात्रे सर्वरसैर्भाविना कर्तव्या ॥)	

१ वातप्याप्यम्परीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्कोसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुष्ठुस्तराः
इत्युक्तानष्ट महारोगानित्यर्थः ॥

२ वासवादिगणेन च ३ मन्द् ४ वांशा ५ पठित

